

EL YACIMIENTO PREHISTÓRICO DE EL COLLADO (OLIVA, VALENCIA): UNA NECRÓPOLIS DE LOS ÚLTIMOS CAZADORES DE LA PENÍNSULA IBÉRICA

JUAN FRANCISCO GIBAJA

CSIC-IMF

Arqueología de las Dinámicas Sociales

jfgibaja@imf.csic.es

XAVIER TERRADAS

CSIC-IMF

Arqueología de las Dinámicas Sociales

terradas@imf.csic.es

BERTA MORELL

Universitat Autònoma de Barcelona

Laboratorio de Arqueología Cuantitativa

morell.bera@gmail.com

FLORENCE ALLIÈSE

Université de Paris 1 Panthéon-Sorbonne

Unité Mixte de Recherche 7041

Archéologies et Sciences de l'Antiquité

florence.alliese@gmail.com

MARIA EULÀLIA SUBIRÀ

Universitat Autònoma de Barcelona

Grup de Recerca Aplicada al Patrimoni Cultural

Unitat d'Antropologia Biològica

eulalia.subira@uab.cat

1. INTRODUCCIÓN

Hace unos 9.000 años, algunas de las últimas comunidades de cazadores-recolectores del Mesolítico¹ ocuparon las orillas del Mediterráneo. Se trataba de lugares excepcionales en los que poder vivir y desarrollar sus actividades económicas y subsistenciales. Su dieta se basaba en la ingesta de alimentos de origen animal y vegetal que obtenían a partir de la caza, la reco-

1. Llamamos Mesolítico al periodo cronológico que cubre los momentos en que se desarrollaron las formas de vida de los últimos grupos de cazadores-recolectores, hasta el desarrollo de nuevas actividades de subsistencia características del Neolítico, basadas en prácticas agrícolas y ganaderas, y que en la Península Ibérica se iniciaron a partir de 5.600-5.500 años antes de Cristo.

lección de frutos y vegetales, y en la consecución de fauna marina (pescados, moluscos, crustáceos, etc.).

Se trataba de grupos nómadas que iban moviéndose y asentándose en distintos lugares. Esos movimientos estaban relacionados, probablemente, con la explotación de determinados recursos, su disponibilidad en ciertos momentos del año, las características ambientales y paisajísticas del lugar, su accesibilidad, etc. En todo caso, a menudo se trata de lugares que no se ocupan solamente una vez, sino que se frecuentan de manera recurrente.

Este es el caso del interesante yacimiento de El Collado, en Oliva. Su importancia reside en el hecho de ser un asentamiento al aire libre ocupado en distintos momentos a lo largo de más de un milenio, cuando la mayor parte de los yacimientos de este periodo se documentan en cuevas o abrigos. En este lugar, no sólo se ha hallado la necrópolis mesolítica más importante de España, sino que cronológicamente es la primera de toda la Península Ibérica. Sin embargo, siendo uno de los yacimientos más relevantes del oeste del Mediterráneo, ha sido escasamente publicado y estudiado (García Guixé *et al.*, 2006; Aparicio, 2008; Aparicio, 2014). Estamos ante un contexto arqueológico con una potencialidad enorme del que estamos seguros que en el futuro se obtendrán nuevos datos sobre las comunidades que allí vivieron, de gran relevancia para el estudio de los últimos grupos de cazadores-recolectores en el levante ibérico.

2. EL YACIMIENTO DE EL COLLADO

Situado en la localidad de Oliva, en el extremo meridional del Golfo de Valencia, se encuentra a unos cien metros sobre el nivel del mar y a tres kilómetros de la actual línea de costa (véase fig. 1). Esta distancia ha ido cambiando a lo largo de la prehistoria como resultado de los movimientos de transgresión de la orilla mediterránea, producto de los episódicos cambios climáticos y de sus consecuencias. En la época en la que se ocupa El Collado, los niveles marinos debieron fluctuar ligeramente, dando como resultado la formación de lagunas salobres y marjales en su entorno. Ello debió permitir, a las comunidades humanas allí asentadas, un acceso fácil a diferentes ecosistemas terrestres y marinos; y por lo tanto, a un amplio abanico de recursos.

Aunque fue descubierto a principios del siglo xx (Boscà, 1916), no será hasta finales de los años 80 del siglo xx cuando José Aparicio realiza dos intervenciones arqueológicas con carácter de urgencia, en concreto en los años 1987 y 1988. Estas excavaciones se llevaron a cabo en una superficie de 143 m². En este espacio se documentaron los catorce enterramientos efectuados

en un depósito arqueológico en el que sobresalen, especialmente, abundantes restos de animales vertebrados y de moluscos, así como instrumentos líticos. Este tipo de yacimientos, conocidos como “concheros” por las importantes acumulaciones de valvas de moluscos, son típicos de este periodo. En la Península Ibérica son muchos los yacimientos “concheros” localizados en zonas próximas a las costas cántabras y, especialmente, en los estuarios de Muge y Sado, en Portugal (Jackes y Meiklejohn, 2004; Lubell *et ál.*, 2007; Bicho, 2009; Meiklejohn *et ál.*, 2009; Bicho *et ál.*, 2010), siendo menos frecuentes en la costa mediterránea.

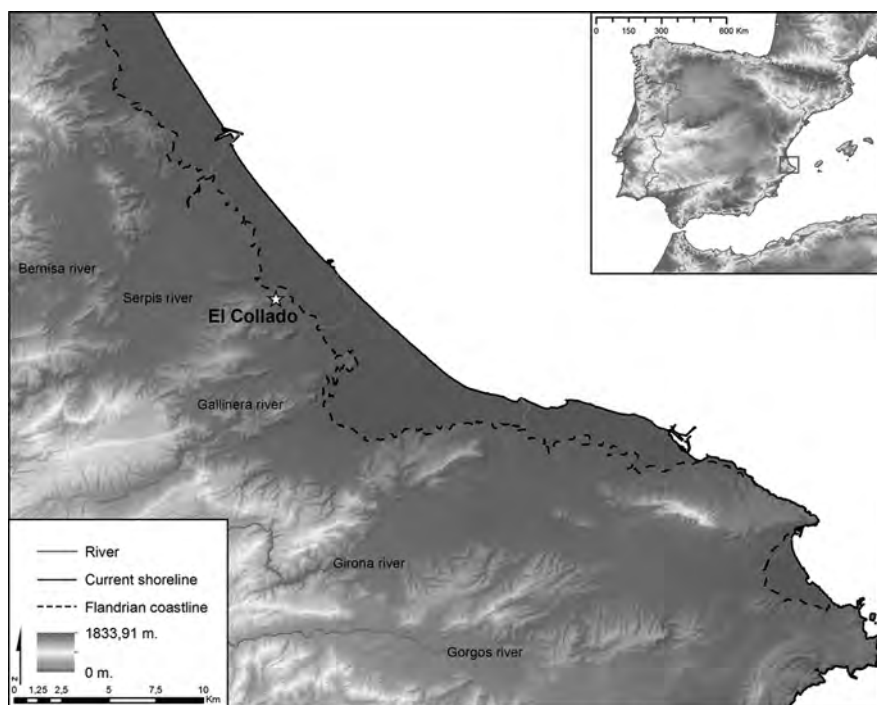

Figura 1. Localización del yacimiento de El Collado en el extremo occidental de la Península Ibérica (Oliva, Valencia). Mapa modificado por G. Remolins, a partir del publicado por Fernández-López de Pablo (2016).

El resultado de las distintas ocupaciones realizadas en El Collado por parte de aquellos grupos de cazadores-recolectores del Mesolítico se refleja en la estratigrafía del lugar, consecuencia de la acumulación de evidencias de estos grupos a lo largo de diversos siglos en el mismo lugar. Los trabajos de Aparicio permitieron documentar hasta cuatro niveles estratigráficos (designados con números romanos del I al IV) en un depósito de entre un metro y un metro y medio de espesor. Si bien esos niveles se escalonan en el tiempo, y por lo

tanto reflejan esa recurrencia ocupacional, la información arqueológica nos impide, como es habitual, conocer hasta cuántas veces se establecieron allí.

Sea como fuere, uno de los aspectos más relevantes de El Collado reside en el hecho de que junto a los espacios de habitación, durante un cierto periodo de tiempo las comunidades mesolíticas enterraron a sus muertos en pequeñas fosas excavadas en el suelo. Aunque desconocemos si toda la población fallecida fue inhumada y recibió el mismo tratamiento a la hora de su muerte, es excepcional para este periodo haber hallado hasta catorce tumbas, trece de las cuales corresponden a enterramientos primarios individuales y la restante —la tumba 12— acoge a un individuo en posición primaria y un cráneo aislado de otra persona en posición secundaria (véase fig. 2).²

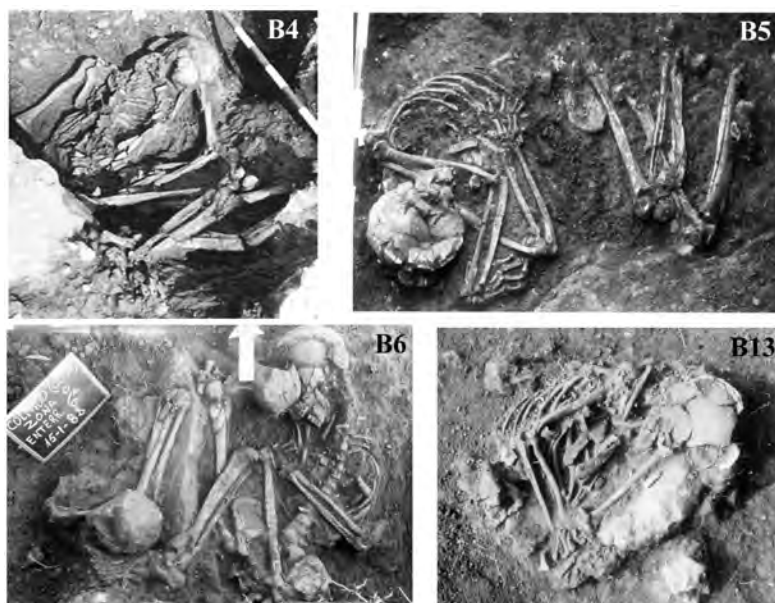

Figura 2. Enterramientos 4, 5, 6 y 13 de El Collado (Aparicio, 2008; Gibaja *et al.*, 2015).

Desafortunadamente, en la monografía no se aporta información sobre el tipo de estructura funeraria y el modo de enterramiento (Aparicio, 2008). Aunque se cita la presencia de ciertos instrumentos líticos asociados a los inhumados, pensamos que su presencia no tiene por qué responder a elementos

2. Denominamos inhumaciones primarias a las que conllevan el enterramiento del individuo entero en el momento de su muerte. Por otra parte, las inhumaciones secundarias corresponden a enterramientos en los que parte de los restos o su totalidad han sido trasladados desde su emplazamiento original a otro distinto, siendo objeto de un nuevo enterramiento.

de ajuar funerario, depositados *ex profeso* junto a los inhumados. Creemos que pueden ser materiales intrusivos resultado de las actividades tecnológicas y subsistenciales de los grupos que allí vivieron. La cuestión es que finalmente acabaron asociados a los restos funerarios, a una profundidad similar a la de los individuos inhumados (Terradas *et ál.*, 2016). El hecho de que esos instrumentos no sean diferentes morfológicamente a los hallados en el resto del yacimiento, es un argumento más para pensar que, efectivamente, son intrusiones y no elementos de ajuar.

El análisis de las fotografías y planos realizados durante las excavaciones de los años 1987 y 1988 nos permitió diagnosticar que, como mínimo, nueve de los individuos inhumados estaban en una posición flexionada o hiperflexionada (véase fig. 2, sepultura 13; Gibaja *et ál.*, 2015). La disposición de los restos esqueléticos y las dislocaciones documentadas indican no sólo que los individuos se descompusieron en un espacio colmatado, sino que algunas personas fueron inhumadas en algún tipo de sudario o mortaja, saco o bien atados.

Los datos antropológicos demuestran que cuatro de los individuos son de sexo femenino y siete masculinos. Además, los caracteres morfológicos del inhumado de la sepultura 8 y del cráneo aislado de la sepultura 12 permiten pensar que éstos pudieran ser también individuos masculinos. A los dos individuos de menor edad, los hallados en las tumbas 9 y 10, no se les ha podido diagnosticar su sexo; uno murió a los nueve meses de gestación y el otro durante la adolescencia.

La mayoría de individuos tenían entre veinte y treinta años, si bien cuatro de ellos habrían superado esa edad, llegando en algún caso a superar los cuarenta años, en concreto, los individuos masculinos de las sepulturas 4, 12 y 14, y el femenino de la tumba 7. Entre los subadultos, todos ellos también masculinos, uno tenía entre quince y dieciocho años y dos entre dieciocho y veintidós años; de los otros dos —el de la tumba 9 y el cráneo en posición secundaria de la tumba 12— no tenemos criterios para definir su rango de edad. Se trataba, en definitiva, de un grupo en el que estaban representados especialmente los individuos adultos masculinos de la población.

Los estudios de dieta efectuados sobre nueve de los individuos inhumados, a partir del análisis de isótopos estables en sus restos óseos ($\delta^{13}\text{C}$ y $\delta^{15}\text{N}$)³,

3. Siguiendo las palabras de Salazar-García (2010, 411): “Los análisis de isótopos estables más usados en el estudio de paleodietas son los del carbono ($^{12}\text{C}/^{13}\text{C}$) y del nitrógeno ($^{14}\text{N}/^{15}\text{N}$). La premisa principal de este tipo de analíticas, basada en estudios experimentales, es que las unidades básicas que conforman todos los tejidos corporales de cualquier animal, incluyendo los huesos, provienen de los alimentos que éstos han ingerido a lo largo de su vida; se sigue aquella premisa de que ‘somos lo que comemos’. Durante el proceso de

apuntan que aquellas personas tenían un régimen alimenticio en el que consumían distintos recursos marinos y terrestres. Aunque por la cantidad de restos malacológicos se podría inferir que el consumo de moluscos marinos era preponderante en la dieta, la información isotópica indica que la ingesta de proteínas de origen marino era muy variable, no superando habitualmente el 25 % del total de alimentos que comían (García Guixé *et ál.*, 2006).

Finalmente, apuntar que varios de los individuos enterrados presentaban un fuerte desgaste de las coronas dentarias que no parece relacionado con su dieta. El estudio microscópico de las estrías que presentan tales coronas dentarias y su distribución nos permite concluir que tales personas empleaban sus dientes como un instrumento más (Porrás, 2011). La orientación y la longitud de las estrías observadas en los premolares y caninos demuestran que los dientes se usaron para tratar fibras vegetales, a modo de instrumento.

3. LA CRONOLOGÍA DE EL COLLADO

El periodo de ocupación de El Collado ha ido precisándose a lo largo de estos años, gracias a la realización de diversas dataciones por carbono-14 (Aparicio, 2008; Gibaja *et ál.*, 2015; Fernández-López, 2016). Actualmente, disponemos de un total de veinte dataciones (véase tabla 1), de las cuales: catorce se obtuvieron a partir del análisis de muestras óseas humanas, procedentes de diez de los individuos enterrados, cinco a partir de restos óseos de macromamíferos (*Cervus elaphus* y *Bos primigenius*) y una sobre malacofauna (*Cerastoderma glaucum*), todas ellas mediante el método del carbono-14. Frente a las dataciones de las inhumaciones, asignables al nivel II, el resto procede también de otros niveles de la secuencia estratigráfica.

Tabla 1. Dataciones radiocarbónicas disponibles hasta el momento procedentes de El Collado. Se especifican los valores de carbono 13 ($\delta^{13}C$) y nitrógeno ($\delta^{15}N$) en aquellos casos que han sido determinados. En negrita se resaltan aquellas calibraciones que se han realizado cruzando las curvas de calibración INCAL13 y Marine13 para evitar el posible “efecto reservorio” a través del software OxCal v.4.2 (Bronk Ramsey, 2009). Datos extraídos de Gibaja *et ál.* (2015) y Fernández-López de Pablo (2016). La referencia “nd” significa “no determinado”.

incorporación de los átomos de la dieta al hueso, la proporción entre los isótopos del carbono y del nitrógeno cambia de una manera específica y conocida, denominada fraccionamiento isotópico. Los valores $\delta^{13}C$ (proporción isotópica entre ^{13}C y ^{12}C de la muestra en relación a la proporción de éstos en el carbono fósil marino) y $\delta^{15}N$ (proporción isotópica entre ^{15}N y ^{14}N de la muestra en relación a la proporción de éstos en el nitrógeno atmosférico) permiten establecer el origen terrestre, lacustre-fluvial o marino de los principales recursos alimentarios”.

Contexto	Muestra	Laborat.	14C Edad BP	$\delta^{13}C$	$\delta^{15}N$	Dieta Marina %	$\Delta^{13}C$	Rendimiento	C:N	2σ cal Edad Age	Bibliografía
Sepultura 4	<i>Homo sapiens</i>	UBAR927	8690 ± 100	nd	nd	nd	nd	nd	nd	8188-7551	Aparicio, 2008
Sepultura 6	<i>Homo sapiens</i>	UBAR928	8080 ± 60	nd	nd	nd	nd	nd	nd	7299-6780	Aparicio, 2008
Sepultura 13	<i>Homo sapiens</i>	UBAR280	7570 ± 60	nd	nd	nd	nd	nd	nd	6568-6257	Aparicio, 2008
Sepultura 13	<i>Homo sapiens</i>	UBAR281	7649 ± 120	nd	nd	nd	nd	nd	nd	6799-6234	Aparicio, 2008
Sepultura 1	<i>Homo sapiens</i>	CNA1619.1.1	8067 ± 34	-19.5	10.2	0	-20.5	0.21	3.4	9090-8780	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 3	<i>Homo sapiens</i>	CNA1620.1.1	8388 ± 36	-17.6	10.2	25	-21.9	1.69	3.2	9401-9134	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 4	<i>Homo sapiens</i>	CNA1621.1.1	8491 ± 37	-17.6	12.8	25	-22.4	1.09	3.4	9475-9300	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 5	<i>Homo sapiens</i>	CNA1622.1.1	7992 ± 34	-18.2	10.6	17	-17.8	0.14	3.3	8970-8606	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 6	<i>Homo sapiens</i>	CNA1623.1.1	8166 ± 35	-18.2	10.9	17	-20.9	2.25	3.3	9129-8811	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 7	<i>Homo sapiens</i>	CNA1624.1.1	8319 ± 35	-17.9	8.9	21	-18.9	0.45	3.4	9298-9033	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 9	<i>Homo sapiens</i>	CNA1625.1.1	7801 ± 38	nd	nd	13.5	-26.6	0.12	nd	8591-8435	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 11	<i>Homo sapiens</i>	CNA1626.1.1	7742 ± 35	nd	nd	13.5	-22.8	0.14	nd	8543-8408	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 12	<i>Homo sapiens</i>	CNA1627.1.1	7900 ± 32	-19	9.5	7	-14.7	0.33	3.5	8844-8582	Gibaja et ál., 2015
Sepultura 13	<i>Homo sapiens</i>	CNA1628.1.1	7976 ± 32	-18.1	10.4	19	-17.2	0.57	3.3	8947-8592	Gibaja et ál., 2015
Nivel C-1	<i>C. etaphus</i>	UBA27478	7660 ± 44	-19.7	4.1	-	-	2.60	3.27	8542-8391	Fernández-López, 2016
Nivel C-1	<i>C. etaphus</i>	BETA337186	7820 ± 30	-19.9	nd	-	-	nd	nd	8685-8541	Fernández-López, 2016
Nivel II B	<i>C. etaphus</i>	BETA337187	7610 ± 30	-20.08	nd	-	-	nd	nd	8449-8372	Fernández-López, 2016
Nivel C-4	<i>B. primigenius</i>	UBA27477	8292 ± 57	-18.2	5.0	-	-	0.97	3.23	9461-9123	Fernández-López, 2016
Nivel IV	<i>C. etaphus</i>	UBA27479	7939 ± 44	-20.3	3.7	-	-	1.90	3.26	8984-8637	Fernández-López, 2016
Nivel IV	<i>C. glaucum</i>	BETA323495	9020 ± 40	-2.0	nd	-	-	nd	nd	9815-9444	Fernández-López, 2016

Aparicio (2008) publicó las primeras dataciones, que fueron realizadas mediante el método de carbono-14 convencional, sobre los restos humanos de tres enterramientos: el 4, el 6 y el 13 (de este último, se obtuvieron dos fechas). Posteriormente, se fecharon nuevos enterramientos y restos de fauna terrestre y marina mediante el sistema de carbono-14 AMS.⁴ En el caso concreto de los restos humanos, primero se calculó el peso que los recursos marinos tenían en la alimentación de aquella población (García Guixé *et ál.*, 2006). Y es que, si su ingesta es elevada, afecta a los resultados de la datación debido a que los organismos marinos y continentales acumulan cantidades distintas de C14 durante su ciclo vital. Gracias a estos datos, fue posible calibrar las dataciones cruzando las curvas de calibración INTCAL13 y Marine13 (Reimer *et ál.*, 2013) considerando el valor $\Delta R 94 \pm 61$ para el Mediterráneo Occidental. Así, pudo definirse la cronología de las ocupaciones del lugar de un modo más preciso, evitando lo que se conoce como “efecto reservorio” (Gibaja *et ál.*, 2015; Fernández-López, 2016).

El estudio estadístico de las dataciones a través del análisis bayesiano (Bronk Ramsey, 2009) sugiere que los enterramientos del nivel II se situarían entre el 9744-9300 y 8545-8137 en edad calibrada antes del presente —cal BP— (2σ). La duración de la necrópolis sería de entre 781 y 1.020 años (con una probabilidad del 95.4 %) (Gibaja *et ál.*, 2015).

Por otro lado, la prueba de Chi-Cuadrado, realizada con la función R_Combine (también mediante el software OxCal v.4.2), demuestra que, si bien no todos los enterramientos de la necrópolis eran contemporáneos, sí lo serían algunos subgrupos. Así, los individuos fueron inhumados durante 4 momentos distintos (Gibaja *et ál.*, 2015):

- Una primera fase, la más antigua, representada por los enterramientos 4, 3 y 7, que se habrían realizado entre el 9475-9033 cal BP, con una duración aproximada de doscientos años.
- Una segunda, que estaría constituida por los enterramientos 1, 5, 13 y 12, que habría tenido lugar entre el 9090-8582 cal BP.
- Entre estas dos fases, el enterramiento 6 se situaría temporalmente en una posición intermedia (9129-8811 cal BP), lo que demostraría un uso continuado del cementerio.

4. A diferencia de las dataciones por carbono-14 convencional, las realizadas mediante AMS (Accelerator Mass Spectrometry) requiere de muy pocos gramos de muestra para obtener resultados. Ello posibilita la destrucción de una menor cantidad de muestra (procedente de un único resto), evitando que puedan contaminarse durante el proceso de análisis. Las dataciones que los firmantes llevaron a cabo sobre muestras humanas se efectuaron en el Centro Nacional de Aceleradores de Sevilla (CNA). Los restos de los individuos muestreados estaban depositados en el Museu de Prehistòria de València.

- Finalmente, los enterramientos 9 y 11 representarían la última fase de utilización de la necrópolis, entre el 8591-8408 cal BP.

Estos distintos momentos de uso del sitio coincidirían con un cierto patrón espacial, ya que los enterramientos más antiguos se concentran en la parte sur de la necrópolis y los más recientes en el norte (Gibaja *et ál.*, 2015).

No se conoce ningún otro contexto funerario mesolítico en la Península Ibérica con un uso tan prolongado en el tiempo. Además, El Collado no únicamente sería la necrópolis con mayor duración, sino también la más antigua del Mesolítico de la Península Ibérica. La comparación de estas dataciones por radiocarbono, con las procedentes de otros contextos funerarios documentados en la costa mediterránea, Portugal y Cantabria, demostró que:

1. Los enterramientos más antiguos se encontrarían en la costa mediterránea, caso de los yacimientos de El Collado y también de Casa Corona (Villena, Alicante), Peña del Comptador (Alcoy, Alicante) y Cingle del Mas Nou (Ares del Maestrat, Castellón de la Plana) (Aparicio, 2008; Aura, 2010; Olària, 2010; Fernández-López *et ál.*, 2013; Salazar-García *et ál.*, 2014).
2. Algo más modernos, entre el 8292-7893 y el 7039-6738 cal BP, se situarían los documentados en la fachada portuguesa, caso, por ejemplo, de Moita de Sebastião, Cabeço da Arruda y Cabeço da Amoreiras (Bicho, 2009; Bicho *et ál.*, 2010; Carvalho, 2009).
3. Finalmente, entre los más recientes se encontrarían los de la costa cantábrica que, si bien empezaría más o menos al mismo tiempo que los portugueses (8367-7812 cal BP), finalizarían más tarde (7128-6385 cal BP). Entre los yacimientos más relevantes cabe citar: Los Canes, Aizpea, el conchero J3, El Truchiro y la Cueva de la Braña (Arias y Garralda, 1996; Barandiarán y Cava, 2002; Iriarte *et ál.*, 2010; Vidal y Prada, 2010; Arias, 2012).

Para acabar, decir que en el último trabajo publicado sobre la cronología de El Collado se presentó la cronología de los distintos niveles del yacimiento (Fernández-López, 2016). Según este autor, el modelo bayesiano de fases (Agreement Index 103%) demostró que la formación del conchero tendría una duración de entre 1.022-1.965 años. A lo largo de este período, dicho autor pudo distinguir tres fases de ocupación: La Fase 1 (Nivel IV), que comprendería el inicio del conchero y las primeras evidencias funerarias del sitio entre el 10212-9443 y 9727-9375 cal BP; la Fase II, que estaría determinada por los enterramientos y los concheros localizados en el Nivel II y que tendría una duración de entre 779 y 895 años; y la Fase III (Nivel I), caracterizada igualmente por un nivel de conchero situado cronológicamente entre el 8509-8391 y el 8499-8060 cal BP (véase fig. 3).

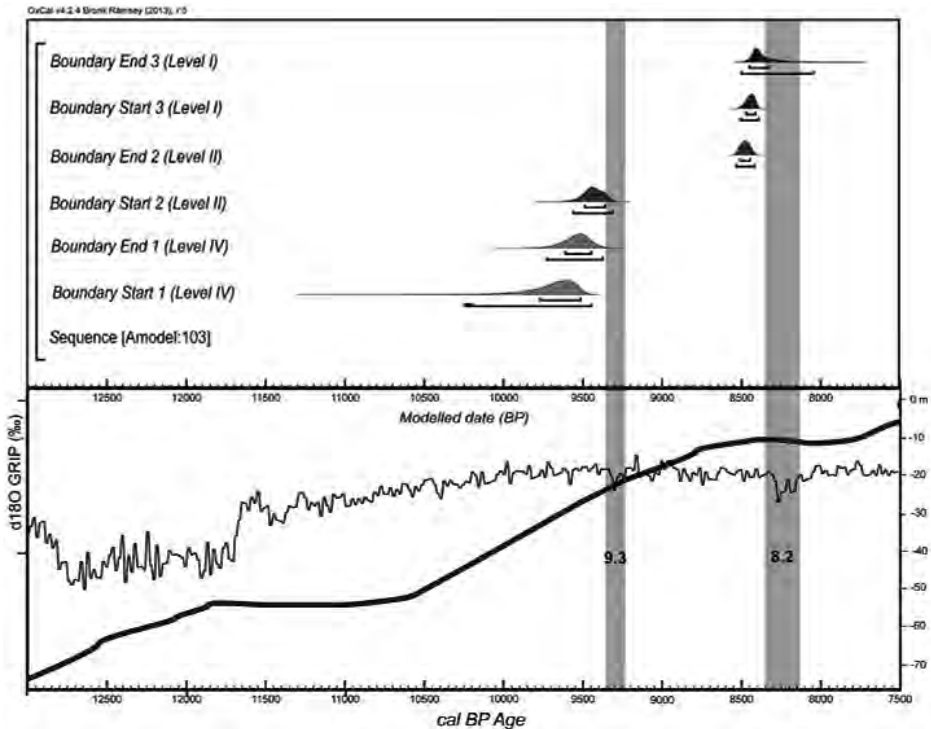

Figura 3. En la parte superior del gráfico, se proyecta la cronología de las tres fases temporales de El Collado propuestas por Fernández-López de Pablo (2016). En la parte inferior, la línea irregular de color azul marino refleja la evolución de la temperatura en el hemisferio norte a lo largo de este periodo (Rasmussen *et al.*, 2014). La línea suave, también azul eléctrico, muestra los cambios regionales del nivel del mar (Albarracín *et al.*, 2014). El gráfico ha sido extraído del artículo firmado por Fernández-López de Pablo (2016).

4. LOS INSTRUMENTOS DE PIEDRA DE EL COLLADO

Recientemente, hemos iniciado un estudio de los instrumentos líticos hallados en los distintos niveles del yacimiento. La finalidad ha sido conocer las técnicas de manufactura y la función a la que se destinaron.

Para empezar, cabe decir que el conjunto lítico recuperado en El Collado está compuesto por 11.887 restos de sílex (Aparicio, 2008). Aunque la monografía no lo mencione, parece obvio que no todos los restos se recuperaron sistemáticamente, ya que se constata una sobrerrepresentación de aquellos productos retocados (que se definen porque muestran pequeños reavivados en los filos) y elementos tipológicamente singulares (véase fig. 4).

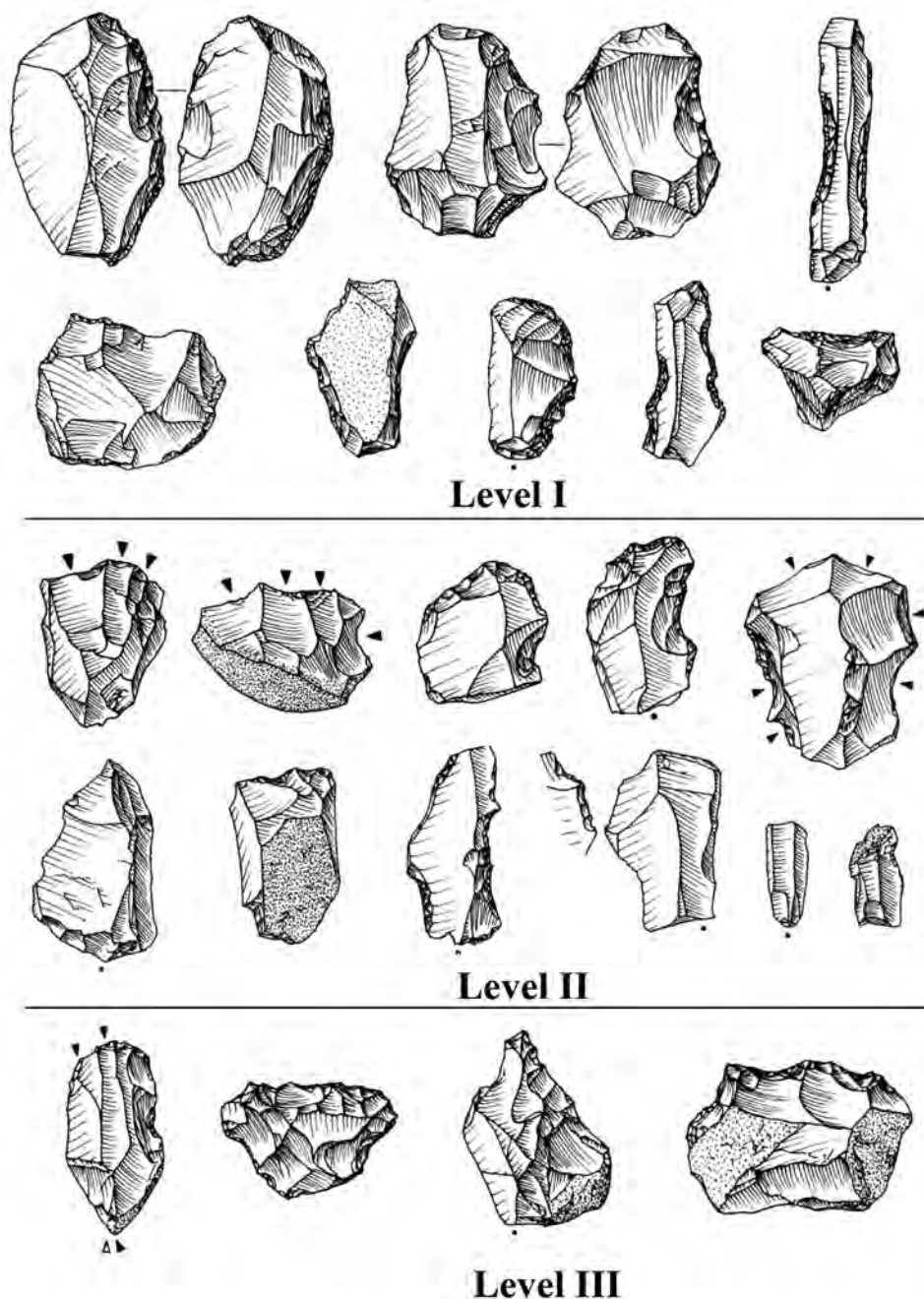

Figura 4. Instrumentos de sílex hallados en los niveles I, II y III (Escala 1:1).

El estudio de una selección de los restos retocados procedentes del nivel II muestra que los bloques de sílex fueron tallados unipolar o centrípetamente

con el objetivo de obtener lascas, es decir, desde una única plataforma o desde diversas plataformas con extracciones dirigidas hacia el centro del bloque. En el primer caso, se obtienen lascas más largas y estrechas, mientras que con la explotación centrípeta las lascas producidas suelen ser más cortas y anchas, con frecuencia de menor tamaño. La producción de láminas o laminillas es casi ausente. Una parte de esas lascas se retocan, conformando unas morfologías concretas conocidas como “muescas y denticulados”, morfologías típicas de este momento entre el 8100-6700 cal BC (Aura *et ál.*, 2006; Bernabeu *et ál.*, 2017).

En relación a la función de los instrumentos de piedra, se ha realizado un análisis microscópico sobre un pequeño conjunto de 82 piezas, la mayoría de ellas retocadas, procedentes de los cuatro niveles identificados durante la excavación (10 piezas se hallaron en el nivel I, 55 en el nivel II, 3 en el nivel I y 14 en el nivel IV).⁵ Aunque esta diferencia cuantitativa en el número de piezas documentadas en los cuatro niveles hace difícil una lectura diacrónica, su comparación nos ha permitido hacer determinadas propuestas interpretativas. Un material, por otra parte, que presentaba alteraciones notables en su superficie como consecuencia de factores físicos y químicos cuyo origen desconocemos. Y es que son muchos los siglos que han pasado estas piezas en el sedimento.

De manera resumida, parece evidente que buena parte de los instrumentos retocados de la comunidad mesolítica que vivió en el asentamiento de El Collado se empleó para trabajar materias como la madera o el hueso, y en menor medida la piel seca. El hecho de que los filos usados de estas piezas no sean muy largos nos lleva a pensar que se destinaron a actividades artesanales que requirieron de un trabajo cuidadoso, caso de la preparación de puntas, agujas, astiles o mangos. En este sentido, sorprende la importancia de este tipo de utillaje frente a la escasez de instrumentos óseos, no sólo en El Collado, sino también en general en todos los yacimientos de este periodo. Sólo en casos puntuales, como es el yacimiento navarro de Aizpea, se han hallado algunos útiles de hueso, como anzuelos o punzones; ambos vinculados con su uso en actividades de pesca (Barandiarán y Cava, 2002).

Uno de los instrumentos que aparecen exclusivamente en el nivel más reciente, el IV, es el que se conoce como “laminillas de dorso”. Se trata de

5. Cabe puntualizar que tales piezas se corresponden con las ofrecidas por el director del yacimiento, José Aparicio, cuando solicitamos poder analizar a nivel funcional dicho utillaje. La mayoría de ellas son soportes retocados, a excepción de algunas de las láminas sin retocar que fueron seleccionadas y guardadas por el propio Aparicio. El resto de las piezas que no hemos podido estudiar se encuentra en el Museu Arqueològic de València.

pequeñas láminas sobre las que se modifica uno de los bordes mediante pequeñas extracciones (retoque). El análisis que hemos efectuado, sobre las cuatro laminillas de dorso encontradas, nos ha demostrado que una de ellas fue usada como elemento de proyectil; de las otras tres, no tenemos criterios para definir su uso. Esta falta de criterios es habitual si se tiene en cuenta que, a menudo, estos proyectiles no se fracturan si no entran en contacto con la parte esquelética del animal u otras superficies duras, como lo demuestran los estudios experimentales (Ibáñez y González, 1996; Gibaja y Palomo, 2004; Laborda, 2011). Es decir, pudieron haberse usado como proyectiles, pero al no romperse no sabemos si efectivamente se emplearon para tal acción.

En el resto de niveles, sólo en el nivel I apareció un proyectil (en ese caso, bajo la forma de lo que llamamos geométrico). Esta escasez, o incluso ausencia, de proyectiles en todas las ocupaciones del yacimiento quizá se deba a que se preferían elaborar con otras materias como la madera, el hueso o el asta. Ello explicaría el hecho de que muchos de los instrumentos que hemos documentado se hubieran empleado, precisamente, sobre tales materias. Algunos autores ya han apuntado que la presencia de lascas con retoques denticulados o con muescas se corresponde con una escasez o ausencia de microlitos geométricos o dorsos usados como proyectiles (Montes *et ál.*, 2006).

Por otra parte, la infrarrepresentación de los instrumentos usados sobre materias de dureza blanda, como la carne o la piel fresca, creemos que no refleja la realidad de un asentamiento de cazadores-recolectores. Tal escasez se deba, probablemente, a varios motivos, como por ejemplo: 1) que los rastro generados por el contacto con estas materias se desarrollan muy poco, en relación a los provocados por el contacto con otras materias y que se destruyen con facilidad ante cualquier pequeña alteración, y cabe recordar que el material de El Collado está muy alterado; y 2) que habitualmente, a lo largo de la Prehistoria, estas materias son trabajadas mediante instrumentos no retocados; precisamente, el tipo de útiles que nosotros no hemos podido estudiar, porque la mayoría de restos seleccionados para el estudio correspondía a piezas modificadas por el retoque.

Para acabar, decir que en otros contextos mesolíticos peninsulares, en los que el instrumental utilizado está compuesto mayoritariamente por lascas retocadas (denticulados y muescas), la representatividad y peso de las actividades es muy similar al descrito para El Collado; es decir, sobresalen los útiles destinados al trabajo de la madera, el hueso/asta y la piel seca. Es el caso del nivel IV de la Bauma del Serrat del Pont (Gibaja, 2008), del también nivel IV de Mendandía (Alday, 2006; Mazo, 2006), del Roc del Migdia (Rodríguez, 1993) y de la Barca do Xerez de Baixo (Igreja, 2013).

5. CONCLUSIONES

Hablar de El Collado es abordar uno de los yacimientos más interesantes e importantes de la Prehistoria de la Península Ibérica. Son pocos los asentamientos al aire libre del periodo que conocemos como Mesolítico, donde se hayan documentado diversas ocupaciones humanas. Aquellos últimos grupos de cazadores-recolectores encontraron, en el territorio que actualmente ocupa la localidad de Oliva, un lugar excepcional donde vivir y reproducirse. Si la cercanía al mar y a las lagunas salobres y marjales que debieron existir en aquel momento les facilitarían el acceso a recursos marinos, en los alrededores también pudieron obtener diversos recursos terrestres a través de la caza y la recolección de vegetales y frutos. Es decir, eligieron establecerse en una zona próxima a diferentes ambientes marítimos y montañosos, de los que se proveían de todo aquello que requerían para su subsistencia y necesidades artesanales. Pero, además, estaban en un lugar muy especial, si tenemos en cuenta que siendo comunidades nómadas podrían moverse fácilmente en dirección norte-sur, siguiendo lo que actualmente se conoce como el corredor mediterráneo, y también en dirección este-oeste, a través de las cuencas de ciertos ríos próximos como el Júcar o el Serpis.

A este respecto, el estudio del utillaje de piedra nos ha permitido observar que aquellos grupos elaboraban diversos instrumentos con los que trabajar distintas materias: la madera, el hueso y la piel, especialmente. De manera ocasional, elaboraban también elementos de proyectil y seguramente utilizaban numerosos útiles para descarnar sus presas, si bien la alteración del material nos ha impedido confirmar este hecho. En todo caso, esa variedad de trabajos nos invita a pensar que las comunidades que se asentaron en El Collado lo hicieron durante un largo periodo de tiempo.

Pero éste no sólo es un sitio especial por sus condiciones de habitabilidad, sino también porque allí los grupos de cazadores-recolectores inhumaron a sus muertos. Encontrar hasta catorce sepulturas, una de ellas con los restos de dos enterramientos, hacen de El Collado la necrópolis más importante de este momento documentada en España. Pero no sólo eso, las fechas por radiocarbono realizadas sobre tales individuos, han demostrado que es el cementerio mesolítico más antiguo de la Península Ibérica. Y es que la información presentada confirma que la emergencia de los cementerios en el área mediterránea fue casi cerca de un milenio anterior a los hallados en otras áreas costeras, como las del atlántico y el cantábrico. La recurrencia en la práctica de inhumaciones responde a la vinculación de aquellas comunidades mesolíticas a dicho lugar y territorio.

En todo caso, es evidente que nos queda mucho por hacer y muchas dudas por resolver de un yacimiento tan excepcional y único como es El Collado. Esperemos que futuros estudios puedan facilitar nuevos datos para generar un mayor conocimiento acerca de estos grupos de cazadores-recolectores, sus actividades y comportamientos funerarios.

AGRADECIMIENTOS

Los trabajos que, a lo largo de estos últimos años hemos realizado sobre las inhumaciones y los instrumentos líticos de El Collado, se han llevado a cabo en el marco de diversos proyectos de investigación financiados por el Ministerio de Economía, Industria y Competitividad: *Aproximación a las primeras comunidades neolíticas del NE peninsular a través de sus prácticas funerarias* (HAR2011-23149), *Aproximación a las primeras comunidades neolíticas del Mediterráneo noroccidental: construyendo respuesta desde los análisis paleoantropológicos y genéticos* (HAR2015-67323-C2-1-P y HAR2015-67323-C2-2-P), *La difusión del neolítico en el Mediterráneo centro-occidental: agricultura, innovaciones tecnológicas y carbono 14* (HAR2016-75201-P), *Simulación computacional de fenómenos históricos de cambio social y tecnológico durante el Neolítico* (HAR2016-76534-C2-1-R) y *Producciones, variabilidad técnica e innovación tecnológica en el Neolítico* (HAR2016-76534-C2-2-R).

Queremos agradecer al Museu de Prehistòria de València, al Museu Arqueològic d'Oliva y, especialmente, a José Aparicio toda la ayuda e información que nos han ofrecido y la posibilidad de hacer el estudio del utillaje lítico. Asimismo, agradecer al Centro Nacional de Aceleradores (CNA) y, en especial, a Francisco Javier Santos, Lidia Agulló e Isabel Gómez-Martínez su colaboración en relación a las dataciones de carbono-14. Finalmente, un agradecimiento especial a los responsables de la revista *Cabdells*, por invitarnos a presentar este artículo y ayudarnos a difundir los resultados de nuestros estudios.

BIBLIOGRAFÍA

- ALBARRACÍN, Silvia; ALCÁNTARA-CARRIÓ, Javier; MONTOYA-MONTES, Isabel; FONTÁN-BOUZAS, Ángela; SOMOZA, Luis; AMOS, Carl L. y Jorge REY SALGADO (2014): “Relict sand waves in the continental shelf of the Gulf of Valencia (Western Mediterranean)”, en *Journal of Sea Research*, 93, págs. 33-46.
<<https://doi.org/10.1016/j.seares.2013.12.014>>

- ALDAY RUIZ, Alfonso (2006): *El legado arqueológico de Mendandia: Los modos de vida de los últimos cazadores en la Prehistoria de Treviño*, Junta de Castilla y León, Valladolid.
- APARICIO PÉREZ, José (ed.) (2008): *La necrópolis mesolítica de El Collado (Oliva-Valencia)*, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.
- (2014): “El Collado (Oliva-Valencia)”, en SALA RAMOS, Robert (ed.), *Pleistocene and Holocene hunter-gatherers in Iberia and the Gibraltar Strait: the current archaeological record*, Fundación Atapuerca, Burgos, págs. 338-344.
- ARIAS, Pablo (2012): “Funerary practices in Cantabrian, Spain (9000-3000 cal BC)”, en GIBAJA, Juan F.; CARVALHO, António F. y Philippe CHAMBON (eds.), *Funerary practices in the Iberian Peninsula from the Mesolithic to the Chalcolithic*, Bar International Series S2417, págs. 7-20.
- ARIAS, Pablo y María Dolores GARRALDA (1996): “Mesolithic burials in Los Canes cave (Asturias, Spain)”, en *Human Evolution*, 11, págs. 129-138.
- AURA TORTOSA, Joan Emili (2010): “Uno de los nuestros. Notas para una arqueología de las prácticas funerarias de los cazadores prehistóricos de la península ibérica”, en PÉREZ FERNÁNDEZ, Ángela y Begoña SOLER MAYOR (coords.), *Restos de vida, restos de muerte: la muerte en la Prehistoria* (Catálogo de la exposición, Valencia, del 4 de febrero al 30 de mayo), Museu de Prehistòria, Valencia, págs. 31-44.
- AURA TORTOSA, J. E.; CARRIÓN, Y.; GARCÍA, O.; JARDÓN, P.; JORDÁ, J. F.; MOLINA, L.; MORALES PÉREZ, J. V.; PASCUAL, J. L.; PÉREZ, G.; PÉREZ, M.; RODRIGO, M. J. y C. VERDASCO (2006): “Epipaleolítico-Mesolítico en las comarcas centro-meridionales valencianas”, en ALDAY RUIZ, Alfonso (ed.), *El mesolítico de muescas y denticulados en la cuenca del Ebro y el litoral mediterráneo peninsular*, Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz, págs. 65-120.
- BARANDIARÁN MAESTU, Ignacio y Ana CAVA ALMAZARA (coords.) (2002): *Cazadores-recolectores en el Pirineo navarro: el sitio de Aizpea entre 8.000 y 6.000 años antes de ahora*, Universidad del País Vasco, Vitoria-Gasteiz.
- BERNABEU AUBÁN, Joan; GARCÍA PUCHOL, Oreto y Teresa OROZCO-KÖHLER (2017): “New insights relating to the beginning of the Neolithic in the eastern Spain: Evaluating empirical data and modelled predictions”, en *Quaternary International*.
<<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2017.03.071>>

- BICHO, Nuno (2009): “Sistemas de povoamento, subsistência e relações sociais dos últimos caçadores-recolectores do Vale do Tejo”, en *Estudos Arqueológicos de Oeiras*, 17, págs. 133-156.
- BICHO, Nuno; UMBELINO, Cláudia; DETRY, Cleia y Telmo PEREIRA (2010): “The Emergence of the Muge Mesolithic Shell Middens in central Portugal and the 8200 cal yr BP Cold Event”, en *The Journal of Island and Coastal Archaeology*, 5, págs. 86-104.
- BOSCÀ Y CASANOVA, Eduardo (1916): “Un paradero de la época paleolítica en Oliva (Valencia)”, en *Boletín de la Real Sociedad de Historia Natural*, XVI, págs. 81-83.
- BRONK RAMSEY, Christopher (2009): “Bayesian Analysis of Radiocarbon Dates”, en *Radiocarbon*, vol. 51, 1, págs. 337-360.
- CARVALHO, António Faustino (2009): “O Mesolítico final em Portugal”, en UTRILLA MIRANDA, María del Pilar y Lourdes MONTES RAMÍREZ (coords.), *El Mesolítico Geométrico en la Península Ibérica*, Monografías Arqueológicas, 44, Universidad de Zaragoza, Departamento de Ciencias de la Antigüedad, págs. 33-68.
- FERNÁNDEZ-LÓPEZ DE PABLO, Javier (2016): “The timing of postglacial coastal adaptations in Eastern Iberia: A Bayesian chronological model for the El Collado shell midden (Oliva, Valencia, Spain)”, en *Quaternary International*, vol. 407, págs. 94-105.
<<https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.10.077>>
- FERNÁNDEZ-LÓPEZ DE PABLO, Javier; SALAZAR-GARCÍA, Domingo C.; SUBIRÀ-GALDACANO, Maria Eulàlia; ROCA DE TOGORES, Consuelo; GÓMEZ-PUCHE, Magdalena; RICHARDS, Mike P. y Marco A. ESQUEMBRE-BEBIÁ (2013): “Late Mesolithic burials at Casa Corona (Vilena, Spain): direct radiocarbon and palaeodietary evidence of the last forager populations in Eastern Iberia”, en *Journal of Archaeological Science*, vol. 40, págs. 671-680.
<<https://doi.org/10.1016/j.jas.2012.09.005>>
- GARCÍA GUIXÉ, Elena; RICHARDS, Michael P. y Maria Eulàlia SUBIRÀ-GALDACANO (2006): “Paleodiets of Humans and Fauna at the Spanish Mesolithic Site of El Collado”, en *Current Anthropology*, vol. 47, págs. 549-557.
- GIBAJA, Juan Francisco (2008): “Anàlisi funcional de les restes lítiques tallades”, en ALCALDE, Gabriel y María SAÑA SEGUÍ (eds.), *Procés d’ocupació de la Bauma del Serrat del Pont (la Garrotxa) entre 7400 i 5480 cal aC*, Museu Comarcal de la Garrotxa, Olot, págs. 53-59.
- GIBAJA, Juan Francisco y Antoni PALOMO (2004): “Geométricos usados como proyectiles. Implicaciones económicas, sociales e ideológicas en so-

- ciudades neolíticas del VI-IV milenio cal BC en el Noroeste de la Península Ibérica”, en *Trabajos de Prehistoria*, vol. 61, 1, págs. 81-97.
- GIBAJA, Juan Francisco; SUBIRÀ, Maria Eulàlia; TERRADAS, Xavier; SANTOS, F. Javier; AGULLÓ, Lidia; GÓMEZ-MARTÍNEZ, Isabel; ALLIÈSE, Florence y Javier FERNÁNDEZ-LÓPEZ DE PABLO (2015): “The Emergence of Mesolithic Cemeteries in SW Europe: Insights from the El Collado (Oliva, Valencia, Spain)”, en *Radiocarbon Record: Plos One*, 10/1, págs. 1-18.
<<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0115505>>
- IBÁÑEZ, J. J. y J. E. GONZÁLEZ URQUIJO (1996): “From tool-use to site function: A new methodological strategy applied to Upper Paleolithic sites in the Basque Country”, en *BAR International Series*, vol. 658, Oxford.
- IGREJA, Marina de Araújo (2013): “Estudo traceológico: vestígios de uso resultantes da função e do modo de funcionamento de artefactos líticos da Barca do Xerez de Baixo”, en ARAÚJO, Ana Cristina y Francisco ALMEIDA (eds.), *Barca do Xerez de Baixo. Un testemunho invulgar das últimas comunidades de caçadores-recolectores do Alentejo interior*, Direcção Regional de Cultura do Alentejo, Évora, págs. 307-323.
- IRIARTE-CHIAPUSSO, María José; ARRIZABALAGA, Álvaro; ETXEBERRIA, Francisco; HERRASTI, Lourdes y Esteban ÁLVAREZ-FERNÁNDEZ (2010): “Shell midden people in Northern Iberia. New data from the Mesolithic rock shelter of J3 (Basque Country, Spain)”, en *Zephyrus*, LXV, págs. 117-127.
- JACKES, Mary y Christopher MEIKLEJOHN (2004): “Building a method for the study of the Mesolithic-Neolithic transition in Portugal”, en *Documenta Praehistorica*, XXXI, págs. 89-111.
- LABORDA MARTÍNEZ, María Amparo (2011): “Estudio de las huellas de uso del utillaje en sílex de la cueva de Zatoya (Navarra)”, en *Cuadernos de Arqueología*, vol. 19, págs. 7-247.
- LUBELL, David; JACKES, Mary; SHEPPARD, Peter J. y Peter ROWLEY-CONWY (2007): “The Mesolithic-Neolithic in the Alentejo: archaeological investigations, 1984-1986”, en BICHO, Nuno (ed.), *From the Mediterranean basin to the Portuguese Atlantic shore: Papers in Honor of Anthony Marks* (Actas do IV Congresso de Arqueologia Peninsular), Centro do Estudos de Património, Departamento de História, Arqueologia et Património, Universidade do Algarve, Faro, págs. 209-229.

- MAZO PÉREZ, Carlos (2006): “Análisis de huellas de uso de la serie lítica retocada del nivel IV de Mendandia”, en ALDAY RUIZ, Alfonso (ed.), *El campamento prehistórico de Mendandia: Ocupaciones mesolíticas y neolíticas entre el 8500 y el 6400 BP*, Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz, págs. 285-320.
- MEIKLEJOHN, Christopher; ROKSANDIC, M.; JACKES, Mary y David LUBELL (2009): “Radiocarbon dating of the Mesolithic human remains in Portugal”, en *Mesolithic Miscellany*, 20 (1), págs. 2-16.
- MONTES, Lourdes; UTRILLA, Pilar y Carlos MAZO (2006): “El Epipaleolítico Macrolítico en Aragón en el contexto del Valle del Ebro y la Cataluña costera”, en ALDAY RUIZ, Alfonso (ed.), *El mesolítico de muescas y denticulados en la cuenca del Ebro y el litoral mediterráneo peninsular*, Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz, págs. 193-219.
- OLÀRIA PUYOLES, Carme (2010): “El asentamiento mesolítico final y neolítico antiguo del Cingle del Mas Nou (Ares del Mestre, Alt Maestrat, Castellón)”, en PÉREZ FERNÁNDEZ, Ángela y Begoña SOLER MAYOR (eds.), *Restos de vida, restos de muerte: la muerte en la Prehistoria* (Catálogo de la exposición, Valencia, del 4 de febrero al 30 de mayo), Museu de Prehistòria, Valencia, págs. 175-178.
- PORRAS, J. (2011): *Comparació del microdesgast dentari entre el mesolític i el neolític mig al mediterrani ibèric. Desgast ocupacional i relacions* [Tesis de Máster], Universitat Autònoma de Barcelona.
- RASMUSSEN, Sune O.; BIGLER, Matthias; BLOCKLEY, Simon P.; BLUNIER, Thomas; BUCHARDT, Susanne L.; CLAUSEN, Henrik B.; CVIJANOVIC, Ivana; DAHL-JENSEN, Dorte; JOHNSEN, Sigfus J.; FISCHER, Hubertus; GKINIS, Vasileios; GUILLEVIC, Myriam; HOEK, Wim Z.; LOWE, J. John; PEDRO, Joel B.; POPP, Trevor; SEIERSTAD, Inger K.; STEFFENSEN, J. Peder; SVENSSON, A. M.; VALLELONGA, P.; VINTHER, B. M.; WALKER, M. J. C.; WHEATLEY, J. J. y Mai WINSTRUP (2014): “A stratigraphic framework for abrupt climatic changes during the Last Glacial period based on three synchronized Greenland ice-core records: refining and extending the INTIMATE event stratigraphy”, en *Quaternary Science Reviews*, vol. 106, págs. 14-28.
<<https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2014.09.007>>
- REIMER, Paula J.; BARD, Edouard; BAYLISS, Alex; BECK, J. Warren; BLACWELL, Paul G.; BRONK RAMSEY, Christopher; GROOTES, Pieter M.; GUILDERSON, Thomas P.; HAFLIDASON, Hafliði; HAJDAS, Irka; HATTÉ, Chistine; HEATON, Timothy; HOFFMANN, Dirk L.; HOGG, Alan G.; HUGHEN, Konrad H.; KAISER, Felix K.; KROMER, Bernd; MANNING,

- Sturt; NIU, Mu; REIMER, Ron W.; RICHARDS, David A.; SCOTT, E. Marian; SOUTHON, John R.; STAFF, Richard A.; TURNEY, Christian S. M. y Johannes VAN DER PLICHT (2013): “IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0-50,000 Years cal BP”, en *Radiocarbon*, vol. 55, 4, págs. 1869-1887.
- RODRÍGUEZ, A. (1993): “L’analyse fonctionnelle de l’industrie lithique du gisement epipaleolithique/mesolithique d’el Roc de Migdia (Catalogne-Espagne). Resultats preliminaires”, en *Préhistoire Européenne*, 4, págs. 63-84.
- SALAZAR-GARCÍA, Domingo Carlos (2010): “Estudio de la dieta en la población neolítica de Costamar. Resultados preliminares de análisis de isótopos estables de Carbono y Nitrógeno”, en FLORS, E. (coord.), *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). La evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medievo*, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, vol. 8, Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, págs. 411-418.
- SALAZAR-GARCÍA, Domingo Carlos; AURA, J. Emili; OLÀRIA, Carme R.; TALAMO, Sahlra; MORALES, Juan V. y Michael P. RICHARDS (2014): “Isotope evidence for the use of marine resources in the Eastern Iberian Mesolithic”, en *Journal Of Archaeological Science*, vol. 42, págs. 231-240.
<<https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.11.006>>
- TERRADAS-BATLLE, Xavier; GIBAJA, Juan Francisco; SUBIRÀ, Maria Eulàlia.; SANTOS, F. J.; AGULLÓ, Lidia; GÓMEZ-MARTÍNEZ, Isabel; ALLIÈSE, F.; FERNÁNDEZ-LÓPEZ DE PABLO, Javier; FERNÁNDEZ-DOMÍNGUEZ, Eva; GAMBA, Cristina; ARROYO PARDO, E. y José APARICIO (2016): “The Mesolithic cemetery of El Collado. State of the art and new results”, en GRÜNBERG, J. M.; GRAMSCH, B.; LARSSON, L.; ORSCHIEDT, J. y H. MELLER (eds.), *Mesolithic burials - Rites, symbols and social organisation of early postglacial communities*, Landesmuseum für Vorgeschichte Halle, Halle, págs. 705-718.
- VIDAL ENCINAS, Julio M. y María Encina PRADA MARCOS (coords.) (2010): *Los hombres mesolíticos de la cueva de La Braña-Arintero (Valdelugueros, León)*, Museos de Castilla y León. Estudios y Catálogos, 18.

NOTÍCIA DE CARROCCIO DA COSTA (CARRÒS): PIRATA, CAVALLER, ALMIRALL, SENYOR DE REBOLLET I FUNDADOR D'OLIVA

ABEL SOLER MOLINA
Historiador

La intenció d'aquest article és la de donar a conèixer o divulgar la identitat i l'origen de Carròs, un personatge de primer ordre per a la història d'Oliva, per tal com fou el fundador de la vila cristiana i de "l'honor" o senyoria feudal del castell de Rebollet, que en el segle xv esdevindria el comtat d'Oliva, de la mà dels descendents indirectes de Carròs, els nobles Centelles-Riusech. Els fets i documents del "novell cavaller" han sigut objecte d'estudis monogràfics per part d'historiadors, ja des del segle XIX, amb Roc Chabàs. Tanmateix, els orígens genovesos i corsaris de "l'almirall" que ajudà Jaume I a conquerir Mallorca eren desconeguts fins que foren anotats per l'historiador valencià Arcadi Garcia Sanz, en la seua monumental *Història de la marina catalana*.

1. EL PARADÍS ANDALUSÍ, ASSALTAT PELS FEUDALS

Durant els segles X al XIII, en les terres meridionals de la plana agrícola de Gandia i Oliva anaren desenvolupant-se sistemes de reg¹ gestionats per comunitats agrícoles, d'antics aborígens conversos a l'Islam i de clans tribals berbers immigrants des del Magrib. Oliva, com han documentat els arabistes a partir de geografies àrabs, fou una fundació de berbers de la tribu *Awrība*.² El poblament islàmic de la Safor era el producte de la traça de llargues séquies majors, com la de Gandia, la d'Oliva o la de Rebollet (antic *Reboleyn* < *Rub'a-l-'Ayn*, 'el braçal major de la Font'), que acostaven l'aigua al peu d'alqueries com les de Potries, la Font, Rafelcofer, Oliva, Mediona (despoblat d'Oliva), etc. En les alqueries d'Al-Andalus, igual que s'observa en terres del

1. La "revolució agrícola de l'Islam" ja era en marxa a la marjal d'Oliva almenys des del segle X, segons A. BAZZANA, S. CLIMENT i Y. MONTMESSIN, *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, Oliva, 1987.

2. Vegeu també C. BARCELÓ TORRES, *Toponímia àrabica del País Valencià: alqueries i castells*, Xàtiva, 1982, p. 186; J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial-La Caixa, Barcelona, 1995, t. 6, pp. 29-30, s. v. Oliva; V. C. NAVARRO OLTRA, "Sobre el topònim *Awri-ba* del districte de Denia islàmica", dins *Anaquel de Estudios Árabes*, 9, Madrid, 1998, pp. 85-96 [reeditat com "Sobre el topònim *awri.ba* del districte de Dénia islàmica", dins *Cabdells*, 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pp. 115-132].

Marroc profund, residien comunitats d'agricultors i ramaders en cases compartides per matrimonis d'un mateix clan patriarcal. I aquestes comunitats de dalt la séquia disposaven, cases avall, d'un espai d'hortes on dedicar-se a l'agricultura intensiva. Les hortes d'Oliva i les altres alqueries estaven separades per extensos erms, marjals i secans, però la traça de nous braçals en els segles XIII al XIX, acompanyada d'una major disponibilitat de mà d'obra, faria de la comarca un tapís d'horta. La xarxa de séquies és, doncs, una herència de la cultura andalusina, però potenciada després per la societat feudal i, sobretot, per l'agricultura comercial capitalista.

Aquell sistema de vida vigent ací en el segle XIII —d'alqueries clàniques, hortes i mesquites—, propi de gents de parla àrab i religió musulmana, i característic de la Mediterrània meridional, es veia amenaçat en els segles XI al XIII per la potent expansió (normands, croades, conquestes ibèriques...) de la societat europea feudal. La piràmide de poder dels feudals partia d'un príncep o monarca —com Jaume I, en el nostre cas— que comandava un exèrcit experimentat de cavallers vassalls i milícies vilatanes (en plena fase d'expansió demogràfica de les terres del nord). Els prometia terres i botins a costa d'un Islam dividit, políticament decadent i desorganitzat des del punt de vista militar. Les comunitats rurals, com és el cas de la d'Oliva i alqueries pròximes, tractaren d'organitzar la resistència a aquesta expansió edificant fortaleses com el castell de Rebollet. Però la força expansiva dels cavallers era ja inaturable.³

2. L'ARRIBADA DELS FEUDALS I L'ASSALT DEL CASTELL DE REBOLLET

La conquesta de la ciutat de València/*Balansîya* per Jaume I, en 1238, fou l'anunci de l'arribada de catalans i aragonesos a "la vall de Bairén". L'endemà de la capitulació de València, a l'octubre de 1238, cinquanta mil musulmans expulsats de *madînat Balansîya* marxaven a l'exili. La majoria transitava per la calçada litoral d'Oliva, camí de Dénia, on trobà refugi temporalment el rei Zayan, el sobirà destronat de València.⁴ Molts s'exiliarien a Múrcia, Granada, Tunis, etc. Jaume I tenia previst ocupar la Safor amb temps, però se li avançaren —a pesar seu— alguns cavallers del seguici reial, àvids de botí de guerra.

3. Per a contextualitzar, vegeu, per exemple, J. TORRÓ ABAD, *El naixement d'una colònia: dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Universitat de València, València, 1997.

4. M. de EPALZA, "La caiguda de València i altres caigudes d'Al-Andalus, segons l'obra en prosa d'Ibn-al-Abbar", dins *Ibn-al-Abbar: polític i escriptor valencià (1199-1260)*, Generalitat Valenciana, València, 1990, pp. 19-42.

Ho feren aprofitant un desplaçament del rei a Montpeller. El noble català Guillem d'Aguiló, que havia rebut del rei les alqueries valencianes d'Algirós i Rascanya, improvisà un exèrcit de 500 peons i 225 cavallers, que comandaven també Pardo de Luna, Ferrando Sánchez de Ayerbe i Ramon de Cardona.⁵ Es desplaçaren per sorpresa al sud. Assaltaren violentament el castell de Rebollet. Saquejaren les alqueries —inclosa, lògicament, la d'Oliva— i s'emportaren un gran botí a València. En el *Llibre del Repartiment de Valencia*, de fet, s'identifiquen beneficiaris d'algunes donacions pendents d'assignar, com per exemple un Bernat Vallés, que eren absents de la ciutat, perquè se n'havien apuntat a la ràtzia de Rebollet. L'escrivà anota: “sed est apud Rebollet”. Havia d'acceptar-ho, “però està a Rebollet”. L'operació bèl·lica tingué lloc durant la primavera d'estiu, concretament, entre el 25 d'abril i el 20 de maig de l'any 1239.⁶

A altre dels participants en l'assalt a Rebollet, anomenat n'Argençola, se li donaren unes cases a València (ciutat conquerida en 1238), però l'escrivà del repartiment hi anotà la mateixa observació: “sed est apud Rebollet”. Algunes cròniques modernes fan protagonista el cavaller Carròs de la conquesta de Rebollet. Però ell no en fou responsable, en absolut; sinó un imprudent noble Aguiló, que perdria tot allò que havia guanyat il·legalment. La presa obtinguda il·lícitament fou arravatada pel rei a Aguiló i companys, a manera de càstig, per a fer-ne donació a en Carròs. Aguiló i els seus havien organitzat la campanya en contra del criteri d'un rei absent, aprofitant que aquest no era a València i no ho havia pogut impedir. I el que és pitjor: havien compromés la paraula del monarca, que s'havia compromés a no atacar els musulmans del sud del Xúquer.

En tornar el Conqueridor a València i rebre reclamacions dels moros safo-rencs (novembre de 1239), es mostrà molt indignat amb aquell fet. En Jaume havia pactat una treva amb els “sarraïns”, als quals pretenia sotmetre per pactes, pacíficament..., per a poder-los explotar després millor. Tractà el monarca d'embargar-li les alqueries de l'horta, al noble Aguiló, però es coneix que les tenia ja hipotecades, i no ho pogué fer.⁷ Sí que li pogué llevar el castell i terme de Rebollet, que donà al seu fidel almirall i conseller, el cavaller Carròs, “el fill

5. A. ESTEVE BADIA, “El castillo de Rebollet”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 1, Dénia, 1886-1887, pp. 69-71 i 77-78 [reeditat dins *La Font d'en Carròs en festes*, 1988, s. p.].

6. A. FERRANDO FRANCÉS (ed.), *Llibre del Repartiment de Valencia*, Vicent Garcia, València, 1979, assentaments núm. 3.235 i 3.935.

7. F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona, 1983, p. 120.

del comte Alamany”. Això fou el 18 de juliol de 1240.⁸ El beneficiari, com tot seguit es veurà, era un pirata⁹ genovés —cavaller des del 1229— dit Carroccio da Costa (ca. 1204-1275), brot d’una família forjada en l’activitat corsària.

3. ELS ORÍGENS CORSARIS DEL FILL DEL “COMTE” ALAMANNO

Segles arrere se sabia poc de l’enigmàtic “Carròs” i dels seus orígens, ja que apareix de colp i volta en les cròniques medievals catalanes, començant per la de Jaume I. Aquest l’esmenta amb ocasió de la partença de Salou (1229) de l’estol destinat a conquerir el regne de Mallorca. El rei d’Aragó encarregà al tal Carròs i a la seua nau d’homes armats que ocuparen la rereguarda de l’armada.¹⁰ En capítols ulteriors, reapareix al costat del rei, com un dels protagonistes principals de la conquesta de Mallorca (“En Carroç e altres cavallers”, diu el rei)¹¹ dels nobles més acostats a la persona reial, en la conquesta del Regne de València (1233-1245). Molt content amb la seua labor en la presa de Mallorca, el rei el designà, a títol vitalici, l’1 d’abril de 1230, “almirall del regne de Mallorques i de Catalunya” (“Regni Maioricarum et Catalonie amirallus”).¹²

Sens dubte, el seu gran domini de les tècniques de navegació i de combat naval i terrestre justificarien els grans i immediats favors rebuts per aquest intrèpid jove —perquè era ben jove aleshores— per part de Jaume I. És lògic i comprensible que aquests beneficis, atorgats pel monarca a un plebeu nouvingut i d’origen incert, suscitàren algunes enveges entre els nobles de gran llinatge catalans i aragonesos presents en la dita conquesta. Tanmateix, el monarca sabé callar ràpidament aquestes veus —com bé explica DescLOT— organitzant per al dia de Nadal del 1229, en vespres de la caiguda de Mallor-

8. A. FERRANDO FRANCÉS (ed.), *Llibre del Repartiment...*, núm. 2.258 [*Carrocius: castrum et villam de Reboylén, cum furnis et molendinis.*].

9. El qualificatiu de “pirata” (corsari descontrolat, que ataca fins i tot els compatriotes) per al fundador d’Oliva no és nostre, sinó que es troba explicitat en escrits genovesos, com ja avançàvem en A. SOLER MOLINA, “El pirata genovés Carroccio da Costa i els Carròs de la Font i d’Oliva”, dins *La Font d’en Carròs en festes*, 2017, pp. 44-47.

10. F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans...*, p. 32 [cap. 56 del *Llibre dels feits*].

11. *Ibidem*, cap. 73, p. 42.

12. *Ibidem*, p. 225; Archivo Histórico Nacional (d’ara endavant, AHN), Secció Noblesa, Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 665, doc. 2; document publicat per R. CHABÀS I LLORENS, “Nombramiento de almirante de Cataluña y Mallorca a favor de Carroz (1230)”, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 34, Madrid, 1899, p. 433; reproduït en F. FERRER PASTOR, “Els Carròs”, dins *La Font d’en Carròs en festes*, 1986, p. 36.

ca (31 de desembre), un acte solemne on adobà “novell cavaller” Carrocino (amb aquest diminutiu apareix també en documents de l'època). És a dir, que l'ennoblí a la vista de tot el seu exèrcit, en reconeixement dels seus mèrits:¹³

Quan lo rei En Jacme d'Aragó féu un cavaller novell, que havia nom En Carròs: Ab tant, lo sant jorn de Nadal fo vengut, e el rei oí la missa ab tots los barons, e l'altra gent atressí; e combregaren. E el rei féu un cavaller novell qui havia nom Carròs e fo fill del comte Alamany. E féu-li molt gran honor, per ço car ell era molt prous e valent. E així passaren quell jorn alegremente e en pau [...].¹⁴

La identitat d'aquest Carroccio/Carròs, que figura sols amb aquest nom de fonts en la documentació reial —mancat de cognomenació; com si volguera amagar els seus orígens plebeus—, és ben coneguda des de fa dècades. En alguns documents, com en la crònica de Desclot, apareix esmentat com el “filius comitis Alemandi”.¹⁵ Ara bé, el “novell cavaller” —un quasi plebeu ennoblit— no té res a veure amb uns fabulats orígens alemanys de la nissaga, que tractaren de difondre, espúriament i inventadament, cronistes amics dels Centelles, comtes d'Oliva, i dels Borja, ducs de Gandia, i com ho propagaren després genealogistes incauts. Ja en la crònica de Beuter, del segle XVI,¹⁶ consultada com a obra fefaent per Gregori Maians en el segle de les llums,¹⁷ s'interpreten les cròniques medievals que presenten Carròs com “lo fill del comte Alamany” (és a dir, fill d'Alamanno da Costa, comte de Siracusa, famós corsari i almirall genovés), llegint *alamany* com un gentilici, amb minúscula. En conseqüència, s'especula sobre l'existència d'una sang alemanya i nobilíssima per part d'en Carròs, fins al punt d'inventar-se el mateix Beuter uns orígens mítics per al noble casal valencià: “Don Carroz, que hera hijo de un conde de Alemania, que era pasado con el emperador Federico en Italia en años pasados. Y este su hijo quiso venir a servir al rey don Jaime en la guerra contra los moros”. La presumpció no té cap fonament.

13. Ibidem, p. 438 [cap. 46 del *Llibre del rei En Pere*, de Bernat Desclot].

14. Rectifiquem l'edició de Ferran Soldevila en aquest punt, perquè —induit per velles cròniques— suposa que Carròs (que ell accentua malament, amb 'ó' tancada) era “un cavaller alemany” (225) i no, com realment era la cosa, el fill d'un comte dit, de nom de fonts, Alamany o Alemany (Alamanno, en italià).

15. Ibidem, p. 617.

16. P. A. BEUTER, *Segunda parte de la Crónica General de España, y especialmente de Aragón, Cataluña y Valencia*, València, 1551, llibre 2, cap. 21, p. 115.

17. Vegeu A. MESTRE i S. FERRANDO, “Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII”, dins *Cabdells*, 14, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2016, p. 131.

Com sol passar amb aquestes genealogies nobiliàries mítiques —ben corrents per a ocultar orígens plebeus o burgesos de famílies ennoblides—, la dels Carròs-Centelles s’adornà posteriorment fent-la provenir d’un suposat “conde de Albania [invent, ara, de Gaspar Escolano], de la sangre de los nobilísimos [però inventats del tot, per inexistent] duques de Croán”;¹⁸ orígens que, encara que sembla increïble, continuen adornant acríticament històries locals d’Oliva i comarca editades en dècades recents.¹⁹ Val a dir, en descàrrec dels erudits locals, que els primmirats historiadors catalans de mitjan segle passat —pense ara en tot un Ferran Soldevila, editor de les cròniques medievals— també ignoraven els orígens italians d’un Carròs que “apareix” providencialment en la historiografia catalana l’any 1229 per a facilitar a un rei de terra ferma, Jaume I el Conqueridor, la conquesta d’“un regne dins en la mar”, com el mateix monarca l’anomena en la seua crònica autobiogràfica, el *Llibre dels Feits del rei En Jacme*.

No obstant aquestes curiositats miticogenealògiques, arrossegades com s’ha vist des del Renaixement,²⁰ la veritat històrica s’ha obert camí en els darrers anys. Des que la Història, en el segle XIX, començà a adquirir un caràcter crític i científic, aquestes especulacions han sigut revisades. L’erudit cronista de Dénia, Roc Chabàs, ja sospità de la italianitat genealògica d’en Carròs, en comprovar que se n’havia vingut a la Corona d’Aragó acompanyat per uns nebots de noms itàlics, no alemanys, com Andrèolo, Alberto o Rubaldo. O que se li solia aplicar, de jove, el diminutiu o hipocorístic de Carrocino, és a dir, Carroccino en italià. Tanmateix, les sospites sobre el personatge co-

18. Així figura en llibres i articles erudits del segle XIX i de primeries del XX. Vegeu, per exemple, J. LLABRÉS BERNAL, “Carroz, primer almirante de Mallorca”, dins *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. 18, Palma de Mallorca, 1920-1921, pp. 4-9: “El caballero Carroz, aunque de nombre italiano, pertenecía al noble solar alemán. Era hijo del conde de Albania y descendiente de los duques de Croán”.

19. Encara hi ha enciclopèdies heràldiques més fantasioses, que recullen altres invencions honorífiques i que fan venir els Carròs, “por tronco”, dels germans i emperadors Valent i Valentinià, que governaren el Baix Imperi Romà. Valent hauria tingut una filla, de nom Carrossa, que l’any 368 manà construir uns cèlebres banys a Constantinoble... Tot eren intents, des del Renaixement, de vincular l’origen dels pirates Carròs a alguna família de nobilíssima i prístina *alcurnia*, ja fòra romana o germànica.

20. I encara perceptibles en moderns articles de premsa, com el de B. BESTARD, “En Carroz’, primer almirante de Mallorca”, dins *Diario de Mallorca*, Palma de Mallorca, 6 de juny de 2010 [en línia], <www.diariodemallorca.es/palma/2010/06/06/carroz-primer-almirante-mallorca/576496.html> [consulta: març de 2017], on es llig: “Carroz fue hijo del conde de Albania —que la documentación denomina comte alemán—, descendiente de los duques de Croán [...]. Comenzó su vida militar sirviendo en los ejércitos de Federico II. Allí demostró su habilidad [...]”.

mençaren a ser resoltes l'any 1969 per l'eminent historiador del Dret, Arcadi Garcia Sanz, fill de la Vall d'Uixó. Ell ho deixà caure com a hipòtesi,²¹ per a “explicar-ho” anys després en la *Història de la marina catalana* (1977), de la manera següent:²²

És per això [per la necessitat d'un almirall que estructurara la improvisada armada reial del 1229] que sembla haver tingut tanta importància la institució de l'almirallat a la marina catalana, que fou segurament la primera de la Península Ibèrica que erigí aquesta institució d'origen incert. El primer almirall que tenim documentat fou Carròs, nomenat vitalíciament pel rei Jaume I el 1230, després de la conquesta de Mallorca. Era fill del genovès Alamanno [da] Costa, comte de Siracusa, personatge de gran renom naval en la primera meitat del segle XIII.

Carròs (it. *Car[r]occio*) havia vingut, essent encara jove, amb una nau que portà la reraguarda de l'estol de Jaume I i que desembarcà a Mallorca, i durant el setge de la ciutat havia estat armat cavaller solemnement pel mateix rei. No sabem les raons que mogueren Jaume I a investir Carròs de la dignitat d'almirall, que sembla nova ací. Cal pensar, però, que Carròs per tradició familiar devia tenir uns dots i uns coneixements d'organització i tàctica navals reeixits, tan com ho demostra la greu responsabilitat, que assumí, de portar la reraguarda de l'estol d'invasió de Mallorca, estol força heterogeni i que ell féu arribar íntegre a aquella illa, sense perdre un sol vaixell. Probablement, eren motius semblants a aquells pels quals el seu pare havia estat fet comte de Siracusa, a la Sicília dels Hohenstaufen, molt ben mirada de Jaume I.

No sabem si el nom d'aquest almirall té res a veure amb el mot *carrossa*, que serví de nom propi a alguna nau del segle XIV, més tard serví per a designar la part més noble de la galera, a la popa del vaixell; i encara recentment, per a designar l'encavallada que va damunt l'escotilla, per estendre-hi les veles quan es mullen. El fet és que des d'aleshores ja tingueren continuïtat els nomenaments d'almirall per part dels nostres comtes-reis [...].

En efecte: el títol i càrrec d'“almirall” (de l'àrab *amîr al-bahr*, ‘senyor de la mar’) sols tenia tradició llavors a Sicília, on des d'època normanda (segle XI) l'almirall era un dels set grans oficials de la *curia regis* o *magna curia*

21. A. GARCIA SANZ, “Estudios sobre los orígenes del derecho marítimo hispano-mediterráneo,” dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 39, Madrid, 1969, p. 280, n. 13.

22. A. GARCIA SANZ, *Història de la marina catalana*, Aedos, Barcelona, 1977, p. 88.

reial.²³ D'ací passà a la Corona d'Aragó, potser per idea del fill del comte de Siracusa. Explicaria l'assumepte a aquell rei que volia un regne “enmig la mar”, però que mancava d'experiència com a sobirà dels espais marítims.

Garcia Sanz, amb molt bon fonament documental i historiogràfic, proposà la identificació d'aquest misteriós “comte Alamany” de les cròniques catalanes amb aquell que els historiadors denominen el “príncep dels pirates” del 1200. Aquell comte Alamanno, amb la seua nau, dita *Carroccia* (com sospitava, però ignorava, l'historiador), superà bèl·licament els pisans i s'ensenyorí —en benefici de Gènova i de l'Imperi dels Hohenstaufen— de la Mediterrània Occidental i Oriental, amb victòries a l'Egeu. Amb la qual cosa obtingué de la república genovesa un homenatge honorífic i un títol —un títol nobiliari “republicà”!, no atorgat ni reconegut per cap monarca— de “comte” de Siracusa.²⁴

4. CARROS MILITARS I UN VAIXELL DIT 'CARROCCIA': EL NOM DE CARRÒS

Per a comprendre l'arribada i l'arrelament de Carròs i dels seus descendents —de cognom “novell” Carròs— al regne feudal i colonial de València, cal començar entenent el significat d'aquest nom en italià. A la Itàlia septentrional dels segles XII-XIII, diferents exèrcits comunals —de senyories i repúbliques urbanes— s'enfrontaven entre ells aliats amb l'Emperador —els gibel·lins— o amb el Papa —els güelfs—, que es disputaven teòricament l'hegemonia sobre la península de la sabata de tacó. Aquests exèrcits solien entrar en combat encapçalats per un carro ornamental o carrossa, adornada per banderes, insígnies, sants protectors, campanes, etc., que era com un emblema de l'exèrcit. I aquest emblema s'anomenava *il carroccio* (masculí de *carroccia*, ‘carrossa’).

Dit això, explicarem que, cap al 1200, el domini de la Mediterrània que havien exercit sobretot els marins de Pisa —puixant república mercantil i güelfa— es trobava amenaçat per l'expansionisme de l'Imperi Alemany sobre Nàpols, Sicília i altres terres italianes. I, com els alemanys necessitaven de poderosos aliats per al domini de la mar, buscaren l'ajuda de la principal rival mercantil de la senyoria de Pisa, que era la república portuària de Gèno-

23. Podeu consultar, per a majors detalls, la veu *ammiraglio* en l'*Enciclopedia Treccani* <www.treccani/enciclopedia/ammiraglio/>

24. Vegeu també G. COLÓN DOMÈNECH i A. GARCIA SANZ (ed.), *Llibre del Consolat de Mar*, Fundació Salvador Vives Casajuana-Fundació Noguera, Barcelona, 1981-1988, vol. 3, part 1 (1984), p. 149.

va, poblada per hàbils mariners i pirates. Destacava entre aquests navegants intrèpids i experimentats un carismàtic Alamanno da Costa, que les autoritats designaren capità de l'armada que s'havia d'enfrontar amb els pisans. Alamanno armà amb cinc-cents soldats una gran nau propietat seua, que batejà l'any 1204 amb el nom de *Carroccia* ('Carrossa') destinada a capitanejar l'ofensiva. Segurament, s'anomenava així per dur algun simbòlic *carroccio*, a l'estil dels exèrcits terrestres.

Aquest mateix any 1204, Alamanno derrotà els temibles pisans a les illes gregues. S'enfrontà a la temible galera *Il Leopardo*, armada amb cinc-cents homes, i obtingué un botí de 253 cuirasses, i moltes armes i riqueses. Al desembre, recuperà per a l'Imperi l'estratègic port de Siracusa (Sicília), que havia sigut ocupat poc abans per Pisa. Satisfets amb la campanya bèl·lica, els governants de la república genovesa concediren a Da Costa el govern de Siracusa, que havia delegat en ells l'Imperi,²⁵ i li atorgaren un títol nobiliari—cosa insòlita en una república— de comte de Siracusa.²⁶ Aquest títol no fou reconegut per cap rei ni emperador, i es comprén així que Jaume I es vera obligat en 1229 a fer de Carròs un “novell cavaller” per a ratificar la seua més que dubtosa noblesa, emparant-se, com argumenta Desclot, en què era un guerrer “molt prous e valent”. També s'explica així que se'l considerara un *capostipite*—com en diuen els italians— o cap de llinatge novell, i que els seus descendents, senyors de la Font, no portaren ja el vell cognom italià Da Costa, sinó el nou cognom: Carròs.

Carroccio, com el coneixien els italians, degué nàixer, doncs, pel 1204, tot coincidint amb el bateig i els triomfs de la *Carroccia* d'Alamanno. Era fill de Da Costa, però no legítim, sinó producte d'una relació carnal del pirata—en actiu almenys des del 1193— amb alguna amistançada seua, o qui sap si amb alguna prostituta. En qualsevol cas, fou aquest un fill reconegut. Acompanyà el seu progenitor, sent un adolescent, en aventures i guerres navals, on es forjà el seu esperit heroic i valent. Pensem que Alamanno, designat almirall de la República de Sant Jordi, continuà navegant i combatent a la mar fins al seu traspàs, en 1224. Després del 1204, fou l'artífex de l'emergència de Gènova com a potència naval, en detriment de Pisa i en concurrència amb Venècia. L'any 1210, per exemple, defenia Creta enfront de l'expansionisme venecià i en 1211 armà una galera, la *San Giovanni*, per a practicar el cors contra Mar-

25. En respecte d'una promesa prèvia, acordada per l'emperador Frederic I i Gènova en 1164.

26. M. BARGELLINI, *Storia popolare di Genova Storia popolare di Genova: dalla sua origine fino al nostri tempi*, Enrico Monni, Gènova, 1856, vol. 1, pp. 68-69.

sella.²⁷ Els navilis del “comte Alamany” tornaren a excel·lir en combat per aigües de Malta i Creta (1212-1217), i feren d’ell —en expressió encunyada per l’historiador Ernst Kantorowicz— un *famous prince of pirates*, un cèlebre príncep dels pirates mediterranis.²⁸

Pel que sembla, l’ambició del comte de Siracusa el portà a enemistar-se cap al 1220 amb els còsols de Gènova, i es dedicà lliurement a fer de pirata, en benefici propi. En aigües de Creta, pel 1217, comandava tres galeres i una nau. Caigué presoner de Venècia en la dita illa (1217-1219) i, una vegada alliberat, exercí la pirateria per la Mediterrània llatina (1219-1225).²⁹

5. DE PIRATA A CAVALLER, ALMIRALL I SENYOR DE REBOLLET

Un any després del traspàs del pare, el seu fill Carroccino —així apareix en documents genovesos, amb el mateix diminutiu que en alguns privilegis de Jaume I— volgué continuar amb l’activitat piràtica del pare (1225). A tal efecte, establí la seua base d’operacions a Porto Torres, al nord-est de l’illa de Sardenya. El *podestà* de Gènova, Iacopo di Balduino, que veia com aquesta pirateria danyava els interessos mercantils dels seus prohoms, pressionà el governador de Capo Logudoro perquè expulsara Carroccio de Sardenya, l’any 1229, per tal com volia, des d’allí, “exercir la pirateria, a la manera de son pare” (“exercere pyriticam more patris”).³⁰ Aquesta animadversió genovesa i l’expulsió de Sardenya foren, doncs, les que portaren la nau i altres vaixells de Carroccio a incorporar-se al projecte de conquesta de Mallorca de Jaume I el Conqueridor. El rei de la Corona d’Aragó, urgí de forces navals i de marins experts, trobaria en aquell jove “Carròs” el marí que buscava per a reforçar el seu estol. I així és com acaba la història dels pirates genovesos Carròs, marins d’una república italiana, i comença la història dels nobles cavallers Carròs, de la Corona d’Aragó.

Als tres anys d’haver-se establert a Mallorca, on rebé un gran patrimoni, Carròs esdevingué vidu. Acabava de morir a Felanitx, on residia el matrimo-

27. Vegeu la base de dades de: <<https://corsaridelmediterraneo.it/costa-da-alamanno/>>, 1 de setembre de 2012 [consulta: març de 2017], basada en P. BIZARI, *Senatus populi que Genuensis rerum domi forisque gestarum historiae atque annales...*, Christopher Plantin, Anvers, 1579, i M. A. BRAGADIN, *Storia delle repubbliche marinare*, Milà, 1951.

28. F. L. CHEYETTE, “The Sovereign and the Pirates, 1332”, dins *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, 45/1, 1970, p. 46.

29. En la mateixa font, citada dues notes més amunt.

30. G. ORESTE, “Alamanno da Costa”, dins GHISABERTI, Alberto Maria (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 1, Istituto dell’Enciclopedia Italiana, Treccani, Roma, 1960.

ni, la seua muller (primavera del 1233).³¹ Coincidí això amb la convocatòria de Jaume I a la conquesta de València (1233-1245), i Carròs decidí aventurar-s'hi amb tots els seus homes i el seu patrimoni. Així les coses, féu venda de les seues possessions mallorquines —l'honor d'en Carròs, un 3 % de l'illa— al noble Nunó Sanç, que era el gran terratinent de l'illa.³² Els beneficis els invertí en vaixells i armes, que utilitzà durant la campanya de València. Una vegada conquerida la capital, en 1238, el rei el volgué premiar atorgant-li —com més amunt s'ha dit— el castell de Rebollet (1240), expropiat a n'Aguiló i companyia.

En Carròs se'n vingué a prendre'n possessió i, en cooperació amb els monjos de l'Orde de la Mercé i amb alguns cavallers de confiança, hi establí una xicoteta pobla de colons cristians (1240-1242).³³ Manaria edificar al castell, si no estaven fetes, una dotzena de cases menudes —dotze són les documentades en escrits posteriors— i una esglesieta³⁴ menuda (algun dia s'excavarà?) per a albergar la imatge romànica de la Mare de Déu (o Sancta Maria) de Rebollet.³⁵ Una de les torres del castell i “vilanova” provisional de Rebollet.

31. R. CHABÀS I LLORENS, “El capitán Carroz”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 2, Dénia, 1887-1888, p. 79.

32. Així ens ho comenta l'arqueòleg Josep Gisbert, gran coneixedor de la biografia d'en Carròs.

33. Arxiu de Santa Maria del Puig, Orde de la Mercé, f. 77; publicat per R. CHABÀS I LLORENS en *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 4, Dénia, 1887, p. 299. Castell de Rebollet, 1242, gener 9.

34. El temple estava dedicat a Santa Maria. La codedicació de la capella de Rebollet a Sant Nicolau fou introduïda l'any 1332, segons el que llegim en F. FABIÁN FUERO, *Primera [y Segunda] parte de la relación, hecha en virtud de Real Orden de su Magestad de 18 de Abril de 1790, que contiene los [4] Partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia* [remesa al ministre Floridablanca], Manuscrit de l'Archivo y Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1791, sign. Ms. 35; còpia del “Districte de Sant Felip” existent a l'Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, Fons José López Sellés, 53/1-2, f. 431.

35. Vegeu V. PELLICER I ROCHER, *Història de l'art de la Safor (segles XIII-XVIII)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 2007, pp. 55-57. La imatge ha sigut venerada al castell fins al terratrèmol de 1598, i a l'església de la Font (1598-1601), des d'on se l'emportà el duc de Gandia a l'oratori del palau comtal d'Oliva (1601-1606). D'ací passà al convent franciscà de Santa Maria del Pi (1606-1835), a l'església de Santa Maria d'Oliva (1835-1855) i, de nou, al citat convent (1855). En l'actualitat, es venera al convent i col·legi dels frares carmelitans d'Oliva. Vegeu també C. SOLER D'HYVER DE LAS DESES, “La imagen de la Virgen del Rebollet de Oliva”, dins MESTRE, A. (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, pp. 367-376; P. INEBA TAMARIT, “Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet”, dins *Cabdells*, 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2000, pp. 127-132; E. CEBRIÁN, “La restauració de la Mare de Déu del Rebollet”, dins *Cabdells*, 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2000, pp. 113-126.

seria coneguda, d'aleshores endavant, com la torre de la Campana.³⁶ El repic de les campanes —tal com recullen, literalment, els versos dels poetes arabovalencians exiliats a Tunísia— estava reemplaçant a València la crida a l'oració.³⁷ Havia començat amb força, al regne novell de València, el procés de colonització feudal.

La donació de Rebollet a Carròs coincidí amb la presència de Jaume I a la Safor i amb la rendició a aquest del castell de Bairén i de totes les fortaleses de la comarca, que depenien de l'alcaid d'aquesta (1240): Vilallonga, Palma, Borró (Ròtova) i Vilella (Almiserà). La conca de Gandia i Oliva s'integrava així, per complet, en el regne colonial de València, fundat el mateix 1240.

En el transcurs de la campanya de Bairén, el 18 de juliol del 1240, Jaume I faria donació del castell i “vila” de Rebollet (les cases de la guarnició), amb forns i molins, a Carròs, tal com consta en el *Llibre del Repartiment*: “Carrocius.- Castrum et villam de Reboylén, cum furnis et molendinis”.³⁸ Amb aquell diploma reial a les seues mans, el senyor de Rebollet tenia potestat per a fer donació de cases i terres vinculades al castell, i per a edificar l'esmentada esglesieta dedicada a “Sancta Maria del Castell de Rebollet”.³⁹ I és que, per a major santificació del recinte sacre, l'almirall Carròs havia col·locat a l'altar la imatge de la Mare de Déu de Rebollet: una talla romànica i macrocefàlica, tallada en fusta de bedoll (trenta-vuit centímetres d'alçada per quinze d'amplada), que representa Santa Maria alletant el Jesuset, el qual seu sobre el genoll esquerre de la mare.

36. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, carpeta de pergamins 128, doc. 19.

37. Vegeu J. PIERA I RUBIO, *El paradís de les paraules: història i poesia a l'Orient d'Al-Andalus, S. XI-XIII*, Edicions 62, Barcelona, 1995.

38. *Ibidem*, assentament núm. 2.258.

39. La dedicació a Sant Nicolau fou introduïda l'any 1332, segons el que sabem sobre la creació d'un benifet per Francesc I Carròs i el que llegim, també, en F. FABIÁN FUERO, *Primera [y Segunda] parte de la relación...*, f. 431. En diferents documents del segle XIV (AHN, Secció Noblesa —Toledo—, Fons Osuna, Carpeta de Pergamins núm. 128, doc. 19. Oliva, 1333; Arxiu Municipal de València, Nota d'Antoni Cortés, mà 1a., any 1375, citat per J. ALIAGA, Ll. TOLOSA i X. COMPANYY (ed.), *Documentos de la pintura valenciana medieval i moderna*, Universitat de València, València, 2005, vol. 1 (1238-1400), doc. 360, p. 229) consta la dedicació del temple castrense a la Mare de Déu. S'ha de dir, de tota manera, que Sant Nicolau també era sant de la devoció dels Carròs, i protector dels marins italians, per transposició paleocristiana del Neptú dels romans. Anys a venir, quan l'almirall fundarà una església al castell i antic “rabat” d'Orimbroid, prop de la vila de Dénia, la dedicarà també a Sant Nicolau (R. CHABÀS I LLORENS, “El capitán Carroz”, p. 80). Al Grau de Gandia, també hi havia una ermita de Sant Nicolau establida en el segle XIII. Vegeu A. SOLER MOLINA, P. CISCAR i A. RODRÍGUEZ, *El Grau de Gandia: imatges i paraules per a la memòria*, Ajuntament de Gandia, Gandia, 2007.

La capella de Rebollet (església, en la documentació medieval) quedà aruïnada pel terratrèmol del 1598. Era un recinte rectangular, segons descripcions antigues,⁴⁰ articulat en una nau central i dues laterals, qui sap si a imatge i semblança de les esglésies romàniques d'estil llombard, tan típiques del Pirineu català. En època medieval no disposava d'espadanya ni campanar, ja que l'única campana del castell fou instal·lada en una de les torres.⁴¹ Ja en el segle XVI disposaria d'espadanya, on trobaven emplaçament dues campanes.

La Mare de Déu del Castell de Rebollet, actualment venerada a Oliva, i el Crist del Salvador (València) són les dues imatges més antigues conservades en territori valencià.⁴² Ara bé, la nostra Verge presentava una curiosa particularitat morfològica. Es tracta d'una pregona incisió còncava a l'esquena i d'una argolla metàl·lica, que servien per a fixar la imatge a una biga cilíndrica: segurament, a la proa o algun dels pals de la galera de l'almirall. Es tractaria, doncs, d'una icona votiva, regalada pel propietari en manifestació d'agraïment a la Mare de Déu, que l'hauria ajudat a triomfar en la conquesta de Mallorca.

6. ASSENTAMENTS CRISTIANS: EL LLOC DE REBOLLET I LA VILA D'OLIVA

L'església del castell i el seu altar major serien consagrats, segurament, pels religiosos catalans de l'Orde de la Mercè (dedicats al rescat de marins cristians), pels quals sentiria predilecció en Carròs. En l'arxiu dels mercedaris del Puig (l'Horta), es conserva un document dels anys de la conquesta, que ens posa al corrent d'un repartiment efectuat personalment per Carròs, del castell de Rebollet estant. Es tracta, concretament, d'una donació de terres que el cavaller féu al frare Arnau, procurador de l'Orde de la Mercè, de dues jovades de terra (setanta-dues fanecades) a la foia de Rebollén, afrontant amb la marjal i amb unes altres heretats prèviament assignades a uns tals Peñafiel i Huguet (9 de gener del 1242). Testimonis d'aquella assignació foren el capellà Joan Ferrer, el mencionat Huguet, en Sancho de Alquézar, un tal Alonso,

40. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 610, doc. 11; fra C. ÀNGEL (O. F. M.), *Datos para la historia: 1) Villa de Fuente-Encarroz; 2) El monasterio de Santa Maria del Pino, de Oliva*, Mecanoscrit de l'Arxiu Parroquial de la Font d'en Carròs, 1950, pp. 6-7.

41. L'any 1267 es nomena ja "la torre de la Campana" (AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Carpeta de Pergamins núm. 128, doc. 19).

42. C. SOLER D'HYVER DE LAS DESES, "La imagen de la Virgen...", p. 374. Vegeu també V. PELLICER I ROCHER, *Història de l'art...*, pp. 55-61.

un notari de València anomenat Bertran i un altre notari de Xàtiva anomenat Jaume Puig.⁴³

La presència del senyor, amb notaris i eclesiàstics, fent donacions de terra, no deixa lloc a dubte: s'estava fundant a Rebollet una xicoteta "pobla" de colons cristians, protegits per la muralla del castell. Una improvisació semblant la trobem en el cas de Bairén, on s'assentaren al castell els primers colons (1240-1248), abans de la fundació de Gandia.⁴⁴ O en el cas de Pego, en què els cristians ocuparen el castell anys abans de fundar la vila. La diferència és que, en el cas de Rebollet, la fundació de la Font d'en Carròs com a vila o llogaret de cristians, pròxim als terrenys agrícoles alternatiu a la vida en el castell, seria més tardana (1330). A més, l'assentament en aquell "castrum et villam de Reboylén" (dotze cases en un sol carrer, un aljub i una replaça davant l'església⁴⁵) perduraria fins al demolidor terratrèmol de 1598. En canvi, als castells de Gandia/Bairén i Pego ja no vivia ningú a la fi del segle XIII. A la banda de fora del recinte arqueològic del castell de Rebollet o de la Font d'en Carròs, s'observaven encara fa algunes dècades restes de corrals de bestiar i un pou que, juntament amb la propera font del Sarvatxo, assortirien d'aigua els pobladors de la fortalesa.

Per cert document del 1267, sabem que Carròs es preocupà per dotar l'església de Rebollet d'un capellà que hi oficiara missa.⁴⁶ Ara bé, la posterior concentració de colons cristians a l'alqueria d'Auriba/Oliva, portaria a establir en ella, al voltant del 1256, una església dedicada a Santa Maria.⁴⁷ El capellà de Rebollet se'n baixaria a viure a Oliva, convertint aquella vila nova en la seu parroquial del terme, però conservant el títol de "rector de Rebollet" o "rectore de Reboleto", tal com figura en un llistat de parròquies de 1279.⁴⁸ La "rectoria" de Rebollet conservaria, a més, durant segles, una mena de pre-

43. Arxiu de Santa Maria del Puig, Orde de la Mercé, f. 77; publicat per R. CHABÀS I LLORENS en *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 4, Dènia, 1887, p. 299. Castell de Rebollet, 1242, gener 9.

44. Vegeu J. CARDONA ESCRIVÀ, "El castell de Bairén", dins *Llibret de la Falla "Corea"*, Gandia, 2001, pp. 117-120; J. MARTÍ OLTRA, *El parcel·lari medieval de Pego: un assaig de restitució del paisatge urbà a partir de les fonts fiscals i l'arqueologia*, Universitat de València [Tesi de llicenciatura inèdita], 1997; J. TORRÓ ABAD, *La formació d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*, *Història Local*, 8, Diputació de València, València, 1992.

45. cf. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Carpeta de Pergamins 129, doc. 9; fra C. ÀNGEL (O. F. M.), *Datos para la historia...*, pp. 6-7.

46. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Carpeta de Pergamins núm. 128, doc. 19.

47. M. FRASÉS PÉREZ, "Historia de un templo: Santa María la Mayor", dins MESTRE, A. (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, p. 321.

48. J. RIUS SERRA, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*, vol. I (Cataluña, Mallorca y Valencia), CSIC, Barcelona, 1946, p. 257.

lació històrica o simbòlica, malgrat haver-se convertit la puixant vila d'Oliva en el cap i casal indiscutible de la senyoria de Rebollet, comtat d'Oliva des del 1449.

El document de l'any 1267 a què fèiem referència és la donació del noble Carròs de Costa a mossén Pere Sanç, rector de Santa Maria de Rebollet (Oliva), d'una casa i d'un hort adjacents al castell de Rebollet, afrontant amb la torre de la Campana; més tres jовades de terra llaurable a la Foia. Totes aquestes possessions eren franques d'imposicions. La concessió a la rectoria es féu a condició que Sanç i els seus successors feren residència al castell, tant en temps de pau com de guerra, per a servir com Déu mana l'església romànica. El document, signat a Gandia, seria incomplit —com més avall veurem— pels successors de mossén Sanç, que preferien residir a la vila d'Oliva.

7. CARRÒS: UN AGENT EFICAÇ DEL PROCÉS DE COLONITZACIÓ FEUDAL

Tornant arrere en el temps, trobem en Carròs de Costa, senyor de Rebollet, participant l'any 1244 del segon setge de Xàtiva, i presenciant la signatura del Tractat d'Almisrà en 1245.⁴⁹ El 5 de febrer del mateix any, el rei Jaume li havia encarregat el repartiment de les terres a Dénia, per a fundar-hi una vilanova cristiana.⁵⁰ En els anys subsegüents, les actuacions de Carròs a la Safor i la Marina Alta s'intensificaran, com si es tractara d'un delegat del rei, que òbviament no podia assistir a tot, encarregat d'anar forjant l'ordenament feudal de la regió. La participació del senyor de Rebollet en la primera guerra contra el xeic insurrecte al-Azraq (1247-1248), acantonat a les muntanyes de les actuals comarques de la Marina Alta i el Comtat (les valls de Gallinera, Alcalà, etc.), seria recompensada pel rei al febrer de 1249, amb la donació al cavaller de totes les terres que l'alcaid de Xàtiva posseïa en terme de Robolén, i en les alqueries de Mediona (despoblat d'Oliva) i Oriba (l'actual Oliva).⁵¹ El 18 d'agost del mateix any, dos nebots italians d'en Carròs, Andrèolo (da Costa?) i Alberto de Flix —que haurien participat també en la guerra contra els moros— reberen quaranta jовades a l'alqueria de Benimasmut, del terme

49. F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans...*, pp. 334 i 130.

50. R. CHABÀS I LLORENS, “Licencia dada a Carroz para hacer el repartimiento de Dénia”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 1, Dénia, 1886-1887, p. 120.

51. A. FERRANDO FRANCÉS (ed.), *Llibre del Repartiment...*, assentament núm. 2816; Arxiu de la Corona d'Aragó (d'ara endavant, ACA), Cancelleria Reial, Reg. 2, f. 73; AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, doc. 2(18).

de l'Ocaive (Pedreguer).⁵² Es curiós observar que aquest Alberto della Volta o de Flix, senyor de la vila catalana de Flix (Ribera d'Ebre), era descendent d'un genovés, Bonifacio della Volta, heretat pel comte de Barcelona Ramon Berenguer IV amb dit feu. Aquest fet indica que Carròs contrauria noces amb una dama de llinatge genovés com el seu, però assentada ja com a catalana. D'ací que aparega anys després aquest Alberto della Volta o de Flix com nebot i company d'armes seu.

Hi ha indicis que els habitants musulmans de les alqueries de Rebollet participaren activament en la revolta antifeudal de 1247. Després de la victòria cristiana a Llutxent (1248), el rebel al-Azraq es retirà a les muntanyes i els moros de Rebollet fugiren massivament, o foren exterminats o venuts com esclaus. La bona qüestió és que Carròs obtingué del rei una llicència, per a portar cent famílies de colons musulmans i repoblar les seues terres, el 20 de gener del 1250.⁵³ Una vegada repoblades aquestes, el rei confirmà el cavaller en la possessió del castell de Reboilén i les terres de les alqueries del terme: Beniflà, Potries, Oliva, Rafelcofer, etc. (Barcelona, 10 de juny del 1252).⁵⁴

Per aquells anys, Carroccino, en Carròs, cooperava activament amb Jaume I en la política de fundació de “viles noves” de cristians. Estigué present en el trasllat dels primers castellonencs des de la Magdalena a Castelló de la Plana (1251).⁵⁵ Presenciaria Carròs, així mateix, la fundació de Gandia per Jaume I, pels anys 1249-1252. Els “cent homes de Bairén”, provisionalment instal·lats al recinte del castell de dit nom, prengueren possessió de cases de nova edificació al pla de *Qandîyya*, a partir de 1249. Aquesta vila reial de Candia o Gandia, la fundà personalment el monarca —deixant per delegat Carròs, per a assumptes menors— amb l'objectiu d'establir-hi un centenar de famílies aragoneses i catalanes, que s'autoconsiderarien “valencians” a partir del segle XIV. En paraules del mateix monarca, la vila reial de Gandia “la férem plantar i edificar nós, per al culte de Déu i la defensa de la Cristiandat” (“ville de Candia, quam nos, ad cultum Dei et defensionem Christianitatis hedificari fecimus et plantari”).⁵⁶

52. Ibidem.

53. Aquest document, signat a Morella, figura en l'inventari que el notari d'Alfons Sallèles féu de l'Arxiu Ducal de Gandia, en 1552, però s'ha perdut. cf. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, doc. 2 (18b).

54. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, Comtat d'Oliva, Carpeta de Pergamins núm. 128, doc. 18; llig. 597, doc. 2 (1).

55. F. FERRER PASTOR, “Jaume I i el Carròs, un home de govern. La processó de les canyes”, dins *La Font d'en Carròs en festes*, 1996, pp. 13-15.

56. Arxiu Històric Municipal de Gandia, BE, Caixa 21, doc. 12 (Fons Antoni Martí, doc. 1). El pergami d'on s'extrau la frase és del 20 d'abril de 1253, però fa referència en passat a la

Pocs anys després, apareix en la documentació una altra vila cristiana destinada també a créixer alamon: Oliva (1256). Aquesta figura com una “pobla” autònoma o separada de l’assentament de Rebollet, i afavorida amb un territori propi: el futur terme d’Avall del comtat, distint del terme d’Amunt, que seria el de Rebollet-la Font. Així, el 12 de juliol d’aquell any, Carròs obtingué de la Corona un privilegi de franc alou (donació d’immobles amb exempció de pagar impostos reials) per a les terres de Rebollet i el seu terme, d’una banda, i d’Oliva i el seu terme, d’altra. Així figura en el document en qüestió.⁵⁷ A l’any següent, el senyor del terme de Rebollet rebria del rei, a títol vitalici, la propietat franca dels castells i les valls dependents de Laguar, Xaló i Pop (Murta), a la Marina Alta, zona d’influència de Dénia, amb l’obligació de custodiar les fortaleses (19 de setembre de 1257).⁵⁸ També seria designat Carròs batle o administrador en nom del rei dels termes i els castells de Dénia, Segària, l’Algar i Calp.

8. LA LLUITA CONTRA AL-AZRAQ I ELS DARRERS ANYS DE CARRÒS

Es preparava pel 1257 la definitiva ofensiva contra els “moros de guerra” acabdillats per un reincident al-Azraq, resident al castell d’Alcalà (la Vall de Gallinera). En conseqüència, interessava al rei i als feudals de la zona estar a bones amb els “moros de pau” del regne i diferenciar-los bé dels “moros de bona guerra” o rebels, susceptibles de ser anihilats o esclavitzats i venuts. En aquelles circumstàncies, en Carròs i el seu nebot Andrèolo foren condemnats per la Cort de Justícia de Dénia per haver venut il·legalment el xicon una partida de moros captius, se suposa que comptant amb l’aprovació o l’acquiescència de l’oncle. El 29 de setembre del 1257, Jaume I els hi indultà: els necessitava per a preparar l’assalt als castells de la Marina i forçar l’exili d’al-Azraq a Granada (1258). Mesos abans d’aquesta campanya, prop del castell

fundació de la vila. L’any 1252, en la confirmació del terme de Rebollet, es parla per primera vegada del “terme de Gandia”, i no “de Bairén”.

57. Desaparegut, però ressenyat en l’inventari de l’Arxiu Ducal de Gandia fet pel notari Alfons Salelles en 1552: AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, doc. 2 (18c). En un altre document de 1252, encara figurava Oliva com una alqueria més del terme general i únic de Rebollet, quan aquest fou segregat o separat del terme de Bairén-Gandia. En aquest ja “presideix” un terme propi i diferenciat —se suposa que per voluntat del mateix Carròs— de “l’altre terme”: el de Rebollet.

58. ACA, Cancelleria Reial, Registre 9, f. 39. Lleida, 1257, setembre 19; editat per F. FERRER PASTOR, “D. Jaime I. En Lérida a 19 de septiembre 1257, concede a Carroz los castillos de Laguar, Jalón y Pop”, dins *La Font d’en Carròs en festes*, 1992, pp. 133-135.

de Rugat, a la Vall d'Albaida, al-Azraq li havia preparat al rei una emboscada. L'havia enganyat dient que volia fer-se cristià i casar-se amb una parenta d'en Carròs,⁵⁹ com a manera d'integrar-se en la societat feudal o cristiana, i servir millor el rei. Jaume cavalcà des de Xàtiva i quan travessava per prop de Rugat, caigué en l'emboscada. Salvà prodigiosament la vida en aquell "feyt de Rogat" —com ell el recorda en el *Llibre dels feits*— i, en acabant, aconseguí la victòria sobre el moro enemic. Pactà amb ell una capitulació i l'obligà a exiliar-se al regne nassarita de Granada.⁶⁰

En 1258, Jaume I confirmà a un dels nebots de Carròs, Rubaldo, la compra d'unes terres a la vall de Xàbia, en terme de Dénia. Dels anys 1259-1265 són distints documents on la Corona ajusta comptes amb Carròs sobre la gestió de Dénia, Xaló, Segària, Pop, etc.⁶¹ Un d'aquests documents fa menció del dot de Maria Ferrandis, nora d'en Carròs (1263). Un altre, de 1264, recull la venda d'una casa de Gandia per Carròs al cavaller Arnau de Romaní.⁶² En els anys 1265-1266, en Carròs i els seus participaren amb Jaume I en la conquesta de Múrcia, que s'havia rebel·lat contra Alfons X el Savi, rei de Castella.⁶³

El rei es trobava vell i volia pelegrinar a Terra Santa. Lliurà uns diners a Carròs perquè armara una galera a València i l'acompanyara (13 d'abril de 1268),⁶⁴ però el mal oratge frustrà l'expedició i Jaume I es resignà a continuar exercint de rei. Feia poc que Carròs havia ordenat al capellà d'Oliva residir al castell de Rebollet, a canvi de certa donació de terres (1267), per a evitar que se li despoblara la fortalesa.⁶⁵ I ara, el 2 de febrer de 1269, féu donació de tots els seus béns i termes de Rebollet i Oliva —reservant-se'n de moment l'usdefruit— al seu fill Carròs II (o Arnau Carròs).⁶⁶ Ho féu estant al monestir de predicadors de València i en presència de l'infant Pere (futur rei Pere I el Gran),⁶⁷ el que indica que, probablement, preferí delegar la gestió del feu de Rebollet a mans del seu fill i successor, mentre ell es dedicava a altres quefers i serveis.

59. F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans...*, pp. 139-140; A. SOLER MOLINA, *Castelló, refugi dels Borja: història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII*, Ajuntament de Castelló de Rugat, Castelló de Rugat, 2008.

60. F. P. MOMBLANCH Y GONZÁLBEB, *Al Azraq: Capitán de moros*, CAAM, Alacant, 1977.

61. Publicats per R. CHABÀS I LLORENS en el segon volum d'*El Archivo: Revista Literaria Semanal*, op. cit., pp. 325 i ss.

62. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 13, f. 243v.

63. F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans...*, p. 159.

64. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 14, f. 95v.

65. Vegeu amunt.

66. Així figura anomenat en l'ACA, Cancelleria Reial, Reg. 49, f. 112 (15.06.1281).

67. AHN, Secció Noblesa (Toledo), Fons Osuna, Ducat de Gandia, llig. 597, doc. 2 (18d).

Tot sembla indicar que encara posseïa en Carròs algunes terres a Mallorca, allà pel 1270,⁶⁸ però els seus interessos estaven posats en la consolidació del seu feu valencià. Així mateix, en Carròs havia sigut el *llochtinent* del sobirà, “l’home del rei” a Dénia, el personatge més ric i poderós de la vila. Com a tal, col·laborà activament amb Jaume I en la fundació d’una vilanova de cristians i jueus —procedents de Barcelona— que s’havia d’instal·lar a l’antic *rabat* o monestir caserna d’Orimbroi, una fortalesa pròxima a Dénia (1271), que actualment no es conserva. Era aquella una nova “pobla” feudal en terra de moros, despoblada al cap de pocs anys.⁶⁹ Estant després a València en Carròs, el rei li donà uns solars a la ciutat, aptes per a edificar-hi cases (28 d’agost de 1273).⁷⁰

Quan l’infant Pere, l’hereu de la corona, es barallà amb son pare (1273), l’ancià Carròs, el cavaller de l’Hospital Berenguer d’Almenara i alguns frares franciscans tractaren de reconciliar el fill amb el pare,⁷¹ circumstància que al final es produí. Al mateix Carròs se li havia mort en 1273 un fill, Francesc, el que tenia casat amb Maria Ferrandis.⁷² El fill il·legítim del comte genovés Alamany de Siracusa, l’expirata i almirall Carròs moriria l’any 1275,⁷³ pocs mesos abans que Jaume I (1276). Ambdós prohoms “passaren a millor vida” —com se solia dir— en un moment molt difícil: la segona “intifada” o revolta general dels musulmans valencians, acabdillats de nou pel xeic al-Arzaq (1276-1277).

9. L’IMPACTE DE LA GUERRA DEL 1276 I LA SUCCESSION DE CARRÒS

Els desordres a la València colonial havien començat el mateix 1275, per causa dels abusos comesos pels almogàvers cristians (aventurers, guerrers

68. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 16, f. 216, València, 1270, setembre 20. Sentència en el litigi mantingut per Carròs, fill del comte Alamany, contra Bernat Piquer, per l’administració de la batlia de Mallorca.

69. Vegeu A. SOLER MOLINA, *La vinya del rei: commemoració de l’establiment de la pobla de Montaverner per Jaume I, l’any 1271*, Ajuntament de Montaverner-Diputació de València, Montaverner, 1999.

70. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 19, f. 55.

71. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 18, f. 53v.

72. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 10, f. 109. El rei intercedí per la viuda, Maria Ferrandis, davant Carròs, perquè aquest li tornara els 2.000 morabatins del dot (ACA, Cancelleria Reial, Reg. 19, f. 109).

73. Un dels últims documents referits a ell, de 1247, es localitza en l’ACA, Cancelleria Reial, Reg. 19, f. 109.

amants del botí) sobre la població aborigen. El rei ordenà concentrar tropes a Xàtiva i demanà a Carròs, encara viu, que hi enviara un dels seus fills amb homes d'armes.⁷⁴ Molts moros, especialment els que vivien al sud del Xúquer, s'estaven alçant contra els feudals (1275-1276) i esperaren l'arribada d'al-Azraq, que se'n venia des de Granada amb un exèrcit de genets (primavera de 1276). Els sarraïns del terme d'Oliva-Rebollet —desemparat pels Carròs, desplaçats a Xàtiva—, així com molts altres de la conca de la Safor —uns dos mil homes, segons les cròniques—, s'acomboïaren i es feren forts a l'alqueria de Beniopa. S'havien alçat en armes contra el nou poder feudal instal·lat a la comarca.

Jaume I envià a posar-los setge el seu fill bastard, Pere Ferrandis d'Íxer, que des de 1263 exercia d'almirall del Regne de València. L'infant assaltà Beniopa i capturà la majoria dels revoltats. En acabant, realitzà una expedició de càstig per la comarca, contra les alqueries que s'havien avalotat, i saquejà l'alqueria de “la Font de Rebollet”. Tal com comenta Josep Camarena, el fill del rei “cautivó algunos de sus habitantes, incluso niños, que fueron vendidos como ‘esclaus de bona guerra’”.⁷⁵ Mentre això succeïa a la vall de Bairén-Oliva, al-Azraq morí en combat a les portes d'Alcoi; gràcies a la miraculosa intervenció de Sant Jordi, si atenem a la tradició local. Llavors, els genets granadins, assabentats de la caiguda de Beniopa al seu pas per la Vall d'Albaida, saquejaren la pobla cristiana de Llutxent, i se'n tornaren seguidament al soldanat nassarita.

Succeí per aquells dies la mort de Jaume I el Conqueridor (1276) i el nou rei, Pere I el Gran es féu càrrec de la situació. Tots els castells de la regió foren reocupats per guarnicions cristianes, que reberen sumes de diners per part de la Corona per a proveir-les de soldades, armes i queviures. El castell de Bairén, per exemple, el posà el rei sota custòdia d'Arnau o Carrossí, el primogènit d'en Carròs, que rebé tres mil sous per a preparar-ne la defensa (23 d'agost de 1276).⁷⁶ Assegurades així la Marina, la Safor i la Vall d'Albaida, es produí el setge i capitulació de Montesa, el darrer bastió de l'Islam valencià (1277). El nou senyor de Rebollet-Oliva, Carrossí o Carròs II, col·laboraria

74. R. CHABÀS I LLORENS, “Orígenes de Gandía”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 1, Dénia, 1886-1887, p. 330.

75. J. CAMARENA MAHIQUES, “De la historia de Oliva y Rebollet”, dins MESTRE, A. (co-ord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, 1978, p. 145. Vegeu també F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans...*, p. 188 [cap. 558 del *Llibre dels feits* o crònica de Jaume I].

76. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 38, f. 18: “[...] fuit comandatum castrum de Bayren Carrocino, filio nobilis viri Carrocii, et datur sibi pro custodia tres mille solidos”.

activament amb la Corona, seguint l'exemple del pare.⁷⁷ Tanmateix, l'hereu vendria les terres del terme de Dénia i s'ocuparia de consolidar la senyoria paterna de Rebollet.⁷⁸ En papers eclesiàstics de 1280, apareix mencionada una rectoria de Rebollet (Santa Maria d'Oliva, en realitat) i una capellania annexa “del rector de Rebollet” (“pro capellania rectoris de Rebolet”), amb seu a Santa Maria, al castell.⁷⁹ Continuaven existint, doncs, dos assentaments cristians i diverses alqueries de moros.

Les notícies documentals dels anys d'Arnau Carròs o Carròs II (1269-1301) ens parlen d'un temps d'organització del feu, on els dos nuclis cristians, el Castell i Oliva, formaven part d'una sola “universitat” cristiana o municipi “de Rebollet”. Els veïns d'ambdues colònies compartien capellà, justícia i jurats allà pel 1282.⁸⁰ El 15 de juny de 1281, el rei havia ordenat a Pere Forés, justícia de Gandia, que resolguera un assumpte que tenia pendent Arnau Carròs, senyor de Rebollet, sobre certa alqueria anomenada la Font, el que permet deduir que l'alqueria d'*al-'Ayn* hauria sigut repoblada amb moros després de la guerra.⁸¹ Els colons cristians d'Oliva i del castell de Rebollet, almogàvers, gent d'armes i d'aventura, participarien activament de la sonada campanya de conquesta o “alliberament” de l'illa de Sicília, l'any 1282. Així consta per certa lletra remesa per Pere I als justícies de Gandia i Rebollet (25 d'abril del 1282), on es diu que el gandià Pere de Granollers i els rebolletins Pere i Bernat de Cantarell havien de rebre certes pagues per haver anat i participat en l'Armada del rei.⁸² Els famosos almogàvers de Grècia i les conquestes de la Corona d'Aragó —mitificades per la burgesia barcelonina de la Renaixença— foren cosa, sobretot, dels primers “valencians”: els veterans de la guerra colonial contra l'Islam.

77. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 44, f. 164v. Pere I assigna 1.500 sous de renda anual a Carròs II, sobre els rèdits percebuts de València ciutat (21.12.1279). Vegeu també Reg. 48, f. 92v (1280).

78. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 44, f. 141v. Dona Bella compra a Ponç Agdé les hereuats que havien sigut d'en Carròs, en terme de Dénia (10 de juny de 1279). Els Carròs, això no obstant, posseïen moltes altres terres repartides pel regne. Per exemple, les que els foren embargades pel justícia de Gandia en 1280, perquè el cavaller no pagava el deute que tenia contret amb un tal Joan de Mandaliu (ACA, Cancelleria Reial, Reg. 42, f. 233 (5 de març de 1280); Reg. 42, f. 246v).

79. J. RIUS SERRA, *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*, vol. I (Cataluña, Mallorca y Valencia), CSIC, Barcelona, 1946, p. 265. La dedicació a Sant Nicolau, com exposarem més avant, data de 1332.

80. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 46, f. 83. S'hi parla dels justícies de Gandia i de Rebollet.

81. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 49, f. 112, València, 15 de juny de 1281.

82. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 46, f. 83.

El fill de Carròs II, un tercer Carrossí, solia acompanyar el rei Pere en les seues campanyes militars (1284),⁸³ mentre el pare es preocupava per la gestió de la senyoria: el 10 de gener de 1285, Pere I ordenava al governador del Regne de València que permetera a Carròs, senyor de Rebollet i d'Oliva, cobrar les rendes de la seua alqueria de Rahalcofer, que li havien sigut embargades per a pagar un deute contret amb un tal Sancho Roís de Corella:⁸⁴ de la família gandiana d'origen navarrés d'on, temps a venir, eixiria el poeta Joan Roís de Corella.⁸⁵ Un altre registre de la cancelleria reial (Barcelona, 1 de març de 1288) ens dona notícia d'un homicidi comés en terme de Rebollet, per un tal Ferrer i uns altres d'Oliva, que foren capturats pels homes de “dona Sanxa de Rebollet”: Sança de Cruïlles, muller de Carròs II. La senyora demanava al rei Alfons I el Liberal certa indemnització econòmica per aquells fets, i el monarca delegà la resolució del cas en un jutge de la Cort Règia, anomenat misser Pere de Costa.⁸⁶

Un símptoma clar de prosperitat en aquells anys, a desgrat dels crims i les causes pendents, el trobem en la concessió per Jaume II del privilegi de mercat setmanal per a la vila d'Oliva (1298).⁸⁷ També consta, per documents de la cancelleria règia, que els estanys del terme de Rebollet, és a dir, la marjal d'Oliva i Pego, eren un lloc privilegiat on practicar la caça d'aviram.⁸⁸

Després d'això, ja vénen els anys de regiment del tercer Carròs de Rebollet, Francesc I Carròs i Cruïlles (1301-1339), almirall de la Corona d'Aragó (1313-1325) i controvertit heroi de la conquesta de Sardenya.⁸⁹ Aquest fou

83. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 46, f. 123 (19.04.1284).

84. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 43, f. 102v. Fariza, 10.01.1285.

85. Vegeu A. SOLER MOLINA, *Joan Roís de Corella (1435-1497): síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2014, 576 pp. en paper (886 pp. en versió digital, adjunta en DVD).

86. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 72, f. 89: “Petro de Costa, iudici Curie nostre, quod ipse cognoscat super facto petitionis cuiusdam quantitatis pecunie quod dompna Sancia de Rebolleto petet, ratione mortis, Ferrarii de Oliva et quorundam aliorum qui fuerunt interfecti in termino castris de Rebolleto; in ipsam causam, fine debito determinet”.

87. Publicat per R. CHABÀS I LLORENS en *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, op. cit., vol. 2, pp. 330-336; J. CAMARENA MAHIQUES, “De la historia de Oliva...”, p. 162.

88. ACA, Cancelleria Reial, Reg. 81, f. 209v. En 1290, Alfons I atorgà llibertat al seu amic i company de cacera, Ramon Escorna (senyor d'Olocau i terratinent de Dénia), per a caçar lliurement amb els seus homes “pel torrent del Molinell: per aquell, per les ribes dels estanys i pel mencionat riu del Molinell” (“P. Ferrandi, etc., et iusticiis Gandie et Denie, et aliis etiam. Non permitatis facere aliquid impedimentum per aliquos homines termini de Reboyleto, vel alios, Raimundo Escorne seu Bernardi de Plano, torrenti el Molinell: per ipso, per ripis stagnorum et rivi eiusdem Molinell; que habet cum carta nostra, ut continua in carta”).

89. Marqués de LAURENCÍN, “Los almirantes de Aragón: datos para su cronología”, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 74, Madrid, 1919, pp. 319-322.

un temps esplèndid per al Regne de València, des del punt de vista del creixement demogràfic i l'expansió econòmica.⁹⁰ I per a la senyoria de Rebollet, ja que permeteren fer front a la fundació de la Font “d'en Carròs”, un lloc de cristians pensat per a cinquanta famílies i edificat *ex novo* cap al 1330.⁹¹

10. RECAPITULACIÓ

* L'any 1238, Jaume I entrà a la ciutat de València i pactà una treva amb els musulmans del sud del Xúquer. Tanmateix, el noble català Guillem d'Aguiló, aprofitant una absència del monarca, convocà un exèrcit i assaltà el castell de Rebollet (maig de 1239). En tornar el rei (novembre), castigà el baró díscol comissant-li els béns que li havia donat i els adquirits il·licitament.

* En 1240, el Conqueridor pactà la rendició de la vall de Bairén (l'horta de Gandia-Oliva) i féu donació del terme del castell de Rebollet a Carròs, és a dir, a Carroccio da Costa (ca. 1204-1275), el fill bord d'un corsari genovés ennoblit, Alamanno, comte de Siracusa, conegut pels historiadors com “el príncep dels pirates” i patró d'una nau victoriosa, denominada *Carroccia* (‘la carrossa’). Mort el pare, Carroccio (batejat amb el nom de la nau) piratejà per la mar de Sardenya (1225-1229) fins a ser foragitat d'allí els seus connacionals. Llavors, ajudà Jaume I a conquerir Mallorca. El rei el nomenà “novell cavaller”, a fi de prestigiar-lo davant els seus (1229) i el recompensà fent-lo almirall de la Corona d'Aragó (1230). Segles després, cronistes com Beuter especularen sobre la procedència del “filius comiti Alamandi” o “fill del comte Alamany” de les cròniques, i el feren descendir d'un suposat o mític comte germànic (‘alemany’). Volien ennoblir així, de retruc, els orígens de la família comtal dels Centelles.

* Convertit en senyor feudal d'un país poblat per musulmans, Carròs transformà el castell de Rebollet en una “pobla” cristiana (1240-1242). Hi establí una dotzena de famílies catalanes i alçà una esglesieta on desar la maredeueta romànica que segurament havia decorat la proa de la seua galera. Després d'això, assistí Jaume I en el setge de Xàtiva (1244), el Tractat d'Almisrà (1245), la fundació de les viles reials de Gandia (1249) i Castelló de la Plana (1251) i altres operacions de govern i de colonització feudal del regne nouat.

* Pel 1256 aproximadament, Carròs establí la vila cristiana d'Oliva, en els seus dominis, que compartiria rectoria i municipi amb el “lloc” de Rebollet. En aquests temps, el rei havia delegat en el mateix Carròs el govern d'una ex-

90. A. FURIÓ I DIEGO, *Història del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València, 1995.

91. Més detalls en A. SOLER MOLINA, *La Font d'en Carròs. Geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de la Font d'en Carròs, La Font d'en Carròs, 2017 (en premsa).

tensa àrea fronterera (el sud de la Safor, Dénia i la Marina), del qual s'ocupaven també els nebots italians del senyor de Rebollet. La família Carròs hagué de fer front, successivament, a les tres revoltes antifeudals d'al-Azraq (1247-1248, 1257-1258 i 1276-1277), que foren sufocades amb molt d'esforç.

* Ja des d'abans de la mort de Carròs (1275), el seu fill Arnau Carròs (o Carròs II) s'ocupava de consolidar la senyoria. El fill d'aquest i nét de Carrocchio, Francesc I Carròs i Cruïlles, almirall des del 1313 i heroi de la conquesta de Sardenya (1323), completà la tasca amb la fundació del "lloc" cristià de la Font d'en Carròs (1330). Després vindria ja la crisi del segle XIV i la successió dels Carròs pels Riusech i pels Centelles, comtes d'Oliva des de 1449.

* El *cursus honorum* de Carrocchio da Costa, fundador d'Oliva (de l'Oliva actual o "valenciana", no de l'*Awríba* preexistent o andalusina) és el típic d'un d'aquells aventurers de la societat feudal del segle XIII, que, gràcies al seu valor i intrepidesa, rebien rendes, prebendes i senyories de la mà de prínceps sobirans necessitats de suport i auxili militar. Gràcies a Carròs, Jaume el Conqueridor obtingué fàcilment el seu "regne dins en la mar", i gràcies a Jaume I, un pirata genovés expulsat de Sardenya esdevingué el fundador d'una de les famílies nobles més importants del regne colonial i nouat de València.

BIBLIOGRAFIA

- ALIAGA, Joan; TOLOSA, Lluïsa i Ximo COMPANYY (ed.) (2005): *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, Universitat de València, València, vol. 1 (1238-1400).
- ÁNGEL, fra Conrado (O. F. M.) (1950): *Datos para la historia: 1) Villa de Fuente-Encarroz; 2) El monasterio de Santa María del Pino, de Oliva*, Mecanoscrit de l'Arxiu Parroquial de la Font d'en Carròs,
- BARCELÓ TORRES, Carme (1982): *Toponímia aràbiga del País Valencià: alqueries i castells*, Xàtiva.
- BARGELLINI, Mariano (1856): *Storia popolare di Genova: dalla sua origine fino al nostri tempi*, Enrico Monni, Gènova, vol. 1.
- BAZZANA, André; CLIMENT, Salvador i Yves MONTMESSIN (1987): *El yacimiento medieval de "Les Jovades" en Oliva (Valencia)*, Oliva.
- BESTARD, Bertomeu (2010): "'En Carroz', primer almirante de Mallorca", dins *Diario de Mallorca*, Palma de Mallorca (6 de juny) [en línia]. <www.diariodemallorca.es/palma/2010/06/06/carroz-primer-almirante-mallorca/576496.html> [consulta: març de 2017]
- BEUTER, Pedro-Antonio (1551): *Segunda parte de la Crónica General de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, València, llibre 2.

- BIZARI, Pietro (1579): *Senatus populi que Genuensis rerum domi forisque gestarum historiae atque annales...*, Christopher Plantin, Anvers.
- BRAGADIN, Marc'Antonio (1951): *Storia delle repubbliche marinare*, Milà.
- CARDONA ESCRIVÀ, Joan (2001): “El castell de Bairén”, dins *Llibret de la Falla “Corea”*, Gandia, pp. 117-120.
- CEBRIÁN, Enriqueta (2000): “La restauració de la Mare de Déu del Rebollet”, dins *Cabdells*, 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 113-126.
- CHABÀS I LLORENS, Roc (1886-1887): “Licencia dada a Carroz para hacer el repartimiento de Denia”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 1, Dénia, p. 120.
- (1886-1887): “Orígenes de Gandía”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 1, Dénia, pp. 273-291 i 329-330.
- (1887-1888): “El capitán Carroz”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, vol. 2, Dénia, pp. 77-84.
- (1899): “Nombramiento de almirante de Cataluña y Mallorca a favor de Carroz (1230)”, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 34, Madrid, p. 433.
- CHEYETTE, Fredric L. (1970): “The Sovereign and the Pirates, 1332”, dins *Speculum: A Journal of Medieval Studies*, 45/1, pp. 40-68.
- CAMARENA MAHIQUES, José (1978): “De la historia de Oliva y Rebollet”, dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, pp. 125-244.
- COLÓN DOMÈNECH, Germà i Arcadi GARCIA SANZ (ed.) (1981-1988): *Llibre del Consolat de Mar*, Fundació Salvador Vives Casajuana-Fundació Noguera, Barcelona, vol. 3.
- COROMINES, Joan (1995): *Onomasticon Cataloniae: els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial-La Caixa, Barcelona, t. 6.
- EPALZA, Mikel de (1990): “La caiguda de València i altres caigudes d'Al-Andalus, segons l'obra en prosa d'Ibn-al-Abbar”, dins *Ibn-al-Abbar: polític i escriptor valencià (1199-1260)*, Generalitat Valenciana, València, pp. 19-42.
- ESTEVE BADIA, Antonio (1886-1887): “El castillo de Rebollet”, dins *El Archivo: Revista Literaria Semanal*, 1, Dénia, pp. 69-71 i 77-78 [reeditat dins *La Font d'en Carròs en festes*, 1988, s/p].
- FABIÁN FUERO, Francisco (1791): *Primera [y Segunda] parte de la relación, hecha en virtud de Real Orden de su Magestad de 18 de Abril de 1790, que contiene los [4] Partidos de que se compone el Arzobispado de Valencia [remesa al ministre Floridablanca]*, Manuscrit de

- l'Archivo y Biblioteca del Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, sign. Ms. 35.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni (ed.) (1979): *Llibre del Repartiment de Valencia*, Vicent Garcia, València.
- FERRER PASTOR, Francesc (1986): “Els Carròs”, dins *La Font d'en Carròs en festes*, 1, pp. 31-39.
- (1992): “D. Jaime I. En Lérida a 19 de septiembre 1257, concede a Carroz los castillos de Laguar, Jalón y Pop”, dins *La Font d'en Carròs en festes*, pp. 133-135.
- (1996): “Jaume I i el Carròs, un home de govern. La processó de les canyes”, dins *La Font d'en Carròs en festes*, pp. 13-15.
- FRASÉS PÉREZ, Manuel (1978): “Historia de un templo: Santa María la Mayor”, dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d'Oliva, València, pp. 321-338.
- FURIÓ I DIEGO, Antoni (1995): *Història del País Valencià*, Alfons el Magnànim, València.
- GARCIA SANZ, Arcadi (1969): “Estudios sobre los orígenes del derecho marítimo hispano-mediterráneo”, dins *Anuario de Historia del Derecho Español*, 39, Madrid, pp. 213-316.
- (1977²): *Història de la marina catalana*, Aedos, Barcelona.
- INEBA TAMARIT, Pilar (2000): “Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet”, dins *Cabdells*, 2, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 127-132.
- LAURENCÍN, Marqués de (1919): “Los almirantes de Aragón: datos para su cronología”, dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 74, Madrid, pp. 309-375.
- LLABRÉS BERNAL, Juan (1920-1921): “Carroz, primer almirante de Mallorca”, dins *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, vol. 18, Palma de Mallorca, pp. 4-9.
- MARTÍ OLTRA, Javier (1997): *El parcel·lari medieval de Pego: un assaig de restitució del paisatge urbà a partir de les fonts fiscals i l'arqueologia*, Universitat de València [Tesi de llicenciatura inèdita].
- MESTRE, Antonio i Salvador FERRANDO (2016): “Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII”, dins *Cabdells*, 14, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 119-158.
- MOMBLANCH Y GONZÁLBELZ, Francisco de Paula (1977): *Al Azraq: Capitán de moros*, CAAM, Alacant.
- NAVARRO OLTRA, Vicent-Carles (1998): “Sobre el topónimo *Awr·ba* del distrito de Denia islámica”, dins *Anaquel de Estudios Árabes*, 9, Madrid,

- pp. 85-96 [reeditat com “Sobre el topònim *awr.ba* del districte de Dénia islàmica”, dins *Cabdells*, 6, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2009, pp. 115-132].
- ORESTE, Giuseppe (1960): “Alamanno da Costa”, dins GHISABERTI, Alberto Maria (dir.), *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 1, Istituto dell’Enciclopedia Italiana, Treccani, Roma.
- PELLICER I ROCHER, Vicent (2007): *Història de l’art de la Safor (segles XIII-XVIII)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- PIERA I RUBIO, Josep (1995): *El paradís de les paraules: història i poesia a l’Orient d’Al-Andalus, S. XI-XIII*, Edicions 62, Barcelona.
- RIUS SERRA, Josep (1946): *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*, vol. 1 (Cataluña, Mallorca y Valencia), CSIC, Barcelona.
- SOLDEVILA, Ferran (ed.) (1983): *Les quatre grans cròniques*, Selecta, Barcelona.
- SOLER D’HYVER DE LAS DESES, Carlos (1978): “La imagen de la Virgen del Rebollet de Oliva”, dins MESTRE, Antonio (coord.), *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d’Oliva, València, pp. 367-376.
- SOLER MOLINA, Abel (1999): *La vinya del rei: commemoració de l’establiment de la pobla de Montaverner per Jaume I, l’any 1271*, Ajuntament de Montaverner-Diputació de València, Montaverner.
- (2008): *Castelló, refugi dels Borja: història de Castelló de Rugat del segle XI al XVII*, Ajuntament de Castelló de Rugat, Castelló de Rugat.
- (2014): *Joan Roís de Corella (1435-1497): síntesi biogràfica i aportació documental*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València.
- (2017): “El pirata genovés Carroccio da Costa i els Carròs de la Font i d’Oliva”, dins *La Font d’en Carròs en festes*, pp. 44-47.
- (2017): *La Font d’en Carròs: geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de la Font d’en Carròs, La Font d’en Carròs [en premsa].
- SOLER MOLINA, Abel; CISCAR, Pedro i Antoni RODRÍGUEZ (2007): *El Grau de Gandia: imatges i paraules per a la memòria*, Ajuntament de Gandia, Gandia.
- TORRÓ ABAD, Josep (1992): *La formació d’un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*, Història Local, 8, Diputació de València, València.
- (1997): *El naixement d’una colònia: dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, Universitat de València, València.

UN GENOVÉS A OLIVA EN EL SEGLE XVIII

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

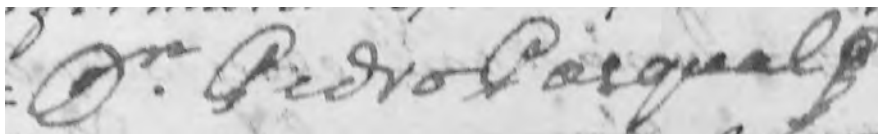
Llicenciat en Filologia Clàssica i professor de Secundària

Capbussar-se a la recerca d'informació en un arxiu és una aventura que, de tant en tant, ofereix resultats diferents dels que pretenien trobar-se en un principi, i el treball que es publica a continuació n'és precisament un bon exemple, perquè el seu origen descansa en una combinació de sorpresa i curiositat, que em van produir les sis paraules següents, llegides de passada en un document, mentre cercava informació sobre un tema diferent del que ara tractarem: “Juan Bautista Grifo, de nació Ginovés”. Tant el cognom Grifo, desconegut per mi fins llavors, com el fet de ser genovés em van sorprendre i em van animar a fer-ne còpia per a rellegir el document amb més tranquil·litat quan fóra possible. Una primera i breu versió del tema va aparèixer, ja fa uns anys, en el *Programa de Festes del Crist de Sant Roc*, però ara, passat el temps i feta una lectura més detallada, he intentat copsar tots els aspectes que, al meu parer, permetia un document, que sembla interessant fonamentalment en dues vessants: perquè trasllueix informació sobre l'activitat sericícola en la vila d'Oliva durant el segle XVIII i perquè alhora permet fer una reflexió sobre els distints moments d'incorporació i la procedència de la població estrangera arrelada en el territori valencià, i més específicament a la Safor, sobretot durant els segles XVII i XVIII.

1. EL DOCUMENT: L'INVENTARI D'UN MERCADER

El document recull la informació d'un acte notarial i està transcrit del llibre de protocols de l'any 1725, corresponent al notari oliver Miguel Igual. Consta de vint-i-dues planes, en les quals queden relacionats tots els béns que el mercader genovés, aleshores radicat a Oliva, Juan Bautista Grifo, tenia en el moment de produir-se la seua mort. El procés d'inventari dels béns degué ser costós, perquè transcorre al llarg de quatre dies (22, 23, 25 de maig i 1 de juny) i en ell participen distintes persones, relacionades amb la causa per motius concrets:

- Familiars: Jacinta Riera Thomàs, la viuda, i Joseph Sanchis Franco, el gendre, que actuen en nom propi i com a representants legals de tres fills, Rosa Grifo Gisbert, esposa de Joseph, i Antonio i Rita Grifo Riera, menors d'edat.
- Autoritat local: Pedro Pasqual i Ciscar, governador i justícia major de la vila.

- Notari: Miguel Igual.
- Criador de cucs de seda: Ignacio Romaguera, tintorer.
- Perits en alfarràs de la producció de capolls de seda: Vicente Mompó, ciutadà; Jaime Transano, velluter; Joseph Arnal, llaurador; i Antonio Vicente Ivisa, llaurador.
- Testimonis: Francisco Roger, escrivà; Diego Álvarez, algtzuir; Juan Termes, algtzuir; i Pedro Masquefa, el menor, llaurador.

A causa de la situació familiar en produir-se la mort de Grifo (deixava viuda i fills, dos dels quals eren encara menors d'edat i, en conseqüència, inhàbils per a administrar els seus béns), el governador Pedro Pasqual i Ciscar manà fer l'inventari a fi que entre els cohereus i els possibles creditors hi haguera, com diu el document, "la cuenta y razón que conviene a la buena administración de justicia". El comerciant havia fet un últim testament el 29 de juliol de 1723 davant el notari d'Oliva, Francisco Martí de Veses, on l'esposa quedà designada tutora i curadora dels fills menors d'edat.¹

2. ALGUNS TRETS PERSONALS DE LA VIDA DE JUAN BAUTISTA GRIFO

2.1. La família

El document comença amb les paraules següents:

En la villa de Oliva a los veinte y dos días del mes de mayo de mil setecientos veinte y cinco años el señor Don Pedro Pasqual y Ciscar, gobernador y justicia mayor de dicha villa, y su general Contribución dijo: que Juan Bautista Grifo, de nación Ginovés, mercader, vecino de dicha villa, es muerto y pasado a mejor vida.²

De l'arribada a Oliva del nostre conciutadà no coneixem el moment, però sabem que almenys residia en la població des del 4 de novembre de 1682,

1. Arxiu Municipal de Gandia (AMG), Protocol notarial Francisco Roger, *Carta de pagament*, 15 de juliol de 1726 (No hem trobat el testament).

2. Col·lecció particular, Protocol notarial Miguel Igual, *Inventari de béns*, 22, 23 i 25 de maig i 1 de juny de 1725.

data en què s'havia casat amb Josepa Gisbert Orbay, habitant de la vila. En enviudar, va tornar a casar-se novament amb una altra vilatana, Jacinta Riera Thomas, l'1 de setembre de 1704. Però la peripècia vital valenciana del genovés havia començat ja abans per terres de la Ribera, concretament a Carcaixent, on també va residir, tot havent fet un primer casament el 22 de desembre de 1670 amb la carcaixentina Felicitas Talens, de la qual havia enviudat el 5 de febrer de 1676 per morir l'esposa a conseqüència del part d'una filla. El comerciant va tindre descendència en cadascun dels tres matrimonis, dels quals en el moment de la seua mort eren encara menors d'edat Antonio i Rita Grifo Riera, fills del tercer matrimoni.³

2.2. L'habitatge

La família vivia a Oliva, al carrer de la Goleta,⁴ en una casa de dues altures comprada per quatre-centes lliures el 24 d'agost de 1689 a Francisco Gisbert, possible parent de la segona esposa. La planta baixa de la casa constava d'una primera navada, que feia de rebedor, amb dues habitacions als costats: una a mà dreta, que tenia una alcova interior, i a mà esquerra un dormitori. La segona navada, on hi havia situada la taula del menjador, permetia l'accés a distintes dependències: la cuina, una tercera habitació al peu de l'escala i, a sota d'ella, un espai amb una gerra, probablement per a aigua, de capacitat per a quaranta cànters. Per l'escala s'accedia a la cambra, que ocupava tot el primer pis i, al fons de la casa, estava el corral, al qual s'hi arribava amb tota probabilitat travessant un pati, encara que el document no en parla. Els tres generals de la casa es corresponen amb la tipologia d'habitatge urbà del s. XVII amb dues altures, façana superior a sis metres i coberta de dos vessants orientats al carrer i al pati, respectivament, com es descriu en el document *Estudis previs del nucli vell d'Oliva*,⁵ encara que la de Grifo presenta una habitació suplementària a partir de la segona crugia. Per la descripció que fa

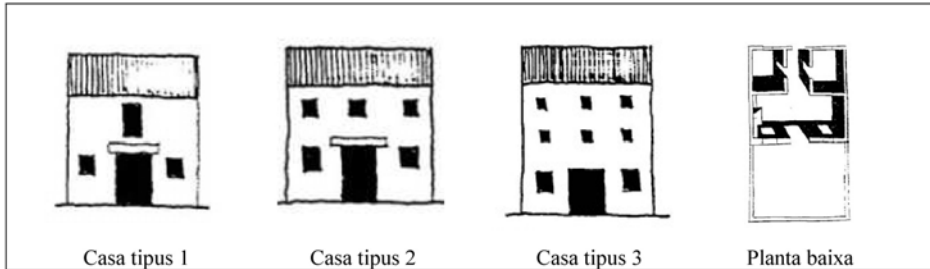
3. Les dades familiars i les dates estan tretes dels *Quinque Libri* dels arxius de les parròquies de Santa Maria d'Oliva (APSMO) i de l'Assumpció de Carcaixent. Pel que fa a la descendència, hem trobat en els distints arxius vint-i-dos registres de bateig de fills de Juan Bautista Grifo, tres a Carcaixent i la resta a Oliva. L'absència de dades posteriors de molts d'ells ens fa suposar que moririen en edat infantil, però la desaparició del primer llibre de defuncions de la parròquia de Santa Maria d'Oliva no ens permet confirmar-ho.

4. Al document s'alterna l'ús dels dos noms del carrer: Goleta i Sant Cristòfol.

5. Agraïm a J. R. Porta Sancho, del Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament d'Oliva, que ens haja facilitat la consulta del document *Estudis previs del nucli vell d'Oliva* (Conselleria de Cultura. Direcció General de Patrimoni Artístic), del qual reproduïm el dibuix de les distintes tipologies de casa.

el document no es pot esbrinar si la cambra tenia una o diverses obertures al carrer (casa tipus 1 o 2), o si disposava d'una sobreelevació, com era més habitual en les cases on es criaven cucs de seda (casa tipus 3). En l'actualitat, el carrer Sant Cristòfol encara presenta cases amb aquestes tipologies.

Com a propietari, a més de la casa descrita del carrer Sant Cristòfol, on residia, el document relaciona les propietats següents en el moment d'ocórrer la mort:⁶

- Una segona casa de residència sítia “dentro de los muros de la presente villa de Oliva, junto al Palacio del Exmo. Señor Duque de Gandía, lindes por un lado casa de Vicente López, por otro el muro derruido⁷ de esta dicha villa, por delante casa de Luís Morera, calle en medio, y por las espaldas el referido Palacio.”⁸
- Els animals que s’hi troben en aquell moment al corral de la casa on vivia: “un lechón mediano que será del valor y precio de hasta unas dos libras moneda corriente, un potro de pelo castaño y sobraño, una yegua castaña, pequeña cerrada, una pollina pelo pardo cerrada.”
- Algunes propietats agrícoles, de les quals parlarem més endavant.

2.3. Alguns elements singulars de la vida quotidiana

A l'exhaustiu inventari trobem informació sobre algun element curiós de la vida quotidiana, com per exemple una xocolatera de coure,⁹ encara que s'especifica que no estava acompanyada del preceptiu molinet per a batre i

6. Protocol notarial Miguel Igual, op. cit.

7. Es refereix a la muralla d'Oliva, destruïda com a represàlia després de la guerra de Successió, per haver col·laborat Oliva amb la causa austriacista.

8. Probablement a l'actual carrer de l'Aula, cantó amb el de les Torres.

9. A la mort de Josep Cots, propietari benestant de la veïna Piles, l'any 1757, s'inventarien fins a tres xocolateres de coure (vid. A. SOLER MOLINA, *Piles: geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Piles, Piles, 2009, pp. 217-219).

mesclar bé la beguda. El xocolate era un producte prou estimat per alguns paladars de l'època, el consum del qual denotava elegància i bon gust, com sabem pel mateix Gregori Maians, qui en les seues cartes fa bastants referències a l'afició que hi tenia, arribant fins i tot a compondre en 1732 un poema lúdic en llatí sobre aquest producte, en el qual dóna indicacions precises sobre com preparar la beguda, els seus ingredients (xocolate, aigua i sucre, principalment) i el plaer del seu consum mullant trossets de pa torrat (*frustula panis bis cocti*) per a acabar batejant-lo de semblant al nèctar dels deus (*divino similem nectari*).¹⁰ Antonio Mestre, en el seu deliciós treball “Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII”, recorda aquest plaer maiansià amb alguns exemples:¹¹

Cuando el marqués de la Ensenada le quiso obsequiar por sus colaboraciones intelectuales, entre otras con la redacción de las Observaciones al concordato de 1753, el erudito no quiso aceptar tabaco ni vino. Recibió en cambio chocolate y quina. He aquí su comentario: “Pero, en fin, S. Ex. obra como quien es, y quiere que yo también sea liberal. Del chocolate no lo seré porque, habiéndole probado, me gusta mucho y ningún fraile se gloriará de beberle” (3 de marzo de 1753). En consonancia con estos gustos, el meticuloso erudito, ya viejo, recordaba a su familia que, entre los enseres preparados para el viaje de su hijo a Granada como Alcalde del Crimen de la Chancillería, debían incluir un “cajoncito de chocolate para el refresco; arroba y media de dulce repartida”.

D'altra banda, trobem també alguns objectes domèstics que permeten suposar una connexió de Juan Bautista Grifo, fins i tot al final de la vida, amb el seu país d'origen, com són cinc plats grans, cinc menuts i una tassa de porce-

10. G. MAIANS I SISCAR, *Chocolata sive de potione indica* [Agraïm a l'historiador Antonio Mestre Sanchis haver-nos facilitat còpia del text en llatí, amb traducció del llatí Josep Mª Estellés i González].

11. A. MESTRE SANCHIS, “Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII”, dins *Revista de Historia Moderna*, 11, 1992, pp. 175-213.

llana fina de Gènova, que hi ha relacionats entre altres elements de cuina. De tota manera no podem oblidar que des del s. XVI la important relació comercial entre València i Gènova, així com amb altres estats italians havia facilitat la introducció d'aquest tipus de ceràmica, que es va fer freqüent en les cases amb un cert poder adquisitiu, com certifiquen les troballes i estudis arqueològics. Sense anar-nos-en més lluny, entre els fons del Museu Arqueològic Municipal (vegeu foto adjunta) es conserva també algun fragment de ceràmica italiana trobada a Oliva i se'n coneixen amb molta major abundància en localitats com Cullera, Gandia, Dénia o Xàbia, per citar-ne solament algunes pròximes.

2.4. El mercader Juan Bautista Grifo

De la seua professió de mercader,¹² que ja exercia quan vivia a Carcaixent, el document aporta algunes informacions que permeten corroborar-la en relacionar-se a l'inventari elements que tenen a veure amb l'activitat comercial i mercantil, sense excloure el préstec de diners a interès:¹³

- "Un bufete de nogal."

12. Alguns dels documents consultats el qualifiquen també de *tratante*, la qual cosa casa bé amb la relació de tractes de compravenda d'animals que s'hi relacionen.

13. Protocol notarial Miguel Igual, op. cit.

- “Un peso de pesar doblones con sus ocho piezas.”
- “Un libro de foleo de cuenta y razón del dicho Juan Bautista Grifo, con cubiertas de badana, en el cual la mayor parte de sus hojas, están rayadas, y quedan algunas notas de deudas, y ajustes de cuentas.”
- “Un lío de diferentes cartas de pago, y otro de diferentes albaranes a favor del dicho Juan Bautista Grifo.”
- Distintes escriptures, algunes de compravenda i altres d’obligació per transaccions comercials o préstecs de diners:
 - Un document privat, firmat per Vicente Ferrer, el major, on confessa deure dues-centes lliures prestades graciosament (9/11/1701), de les quals ja s’han satisfet en distintes partides cent vuitanta-tres lliures i catorze sous.
 - Cinc escriptures d’obligació:
 - Juan Gosp, de Forna, i Pedro Juan, de l’Orxa, cinquanta lliures, preu d’una mula (11/05/1701).
 - Vicente Torres de Jerónimo i Lorenza Castelló, consorts, cinquanta lliures, preu d’una mula (30/03/1689).
 - Luis Sarrió i María Ferrando, consorts, veïns de la vila d’Oliva, trenta-sis lliures, preu d’un cavall i de roba (7/11/1701).
 - Cosme Colomar, de la vila d’Oliva, vint-i-cinc lliures, preu d’un cavall (6/01/1701).
 - Jaime Camps, de La Carroja, Vall de Gallinera, cinquanta lliures, preu d’una mula (14/04/1701).
 - Un conjunt de cartes de pagament i albarans a favor del difunt Juan Bautista Grifo, sense especificar.

Pel que fa a la presència de comerciants estrangers residents en la vila durant aquests primers anys del segle XVIII, hem constatat a partir de la documentació que és habitual el cas de francesos (Nicolás Bayolí, Gabriel Claveria, Antonio Flores, Joseph i Francisco Forrad, Gerónimo Mons, Ramón Pomé i Diego Sarlanga), potser instal·lats en acabar la guerra de Successió, alguns dels quals manifesten tindre fins i tot botiga per a la venda de gèneres de roba.¹⁴ Sembla, de tota manera, que Juan Bautista Grifo és un cas diferent en tractar-se d’un genovés.

14. Dades tretes dels protocols notariais de Roque Salelles que comencen en 1707 (Arxiu Històric de Gandia, DA859 i següents).

2.5. Juan Bautista Grifo, propietari agrícola

A més de l'activitat comercial imaginem que, en assentar-se en una població agrícola com aquesta, també trauria rendiment de les explotacions agràries, de les quals a poc a poc aconseguia la propietat i que en el moment de la mort eren les següents: quatre fanecades de moreres al camí del Mar; cinc fanecades de moreres a les Pereretes; tres fanecades d'oliveres al camí de Pego; dues fanecades d'horta al Rafalatar; quatre fanecades de terra marjal a la Raconada; terra plantada de garrofers al Ramblar (sense indicació de dimensions) i terra a la Plana (sense especificar dimensions ni tipus de cultiu).

De manera complementària, en l'inventari es relacionen també ferramentes pròpies del treball agrícola, a més del poltre, el pollí i l'egua, trobats a l'estable i ja comentats abans:

- Otrosí una brida de caballo con sus hierros y correas, todo usado.
- Otrosí dos sarrias viejas, una destal grande, usada.
- Otrosí una reja de arar, usada
- Otrosí, una azadita, unos estribos de hierro todo usado.
- Otrosí, una podadera y dos armellas de arado todo usado.
- Otrosí, dos tascones de hierro para astillar leña.
- Otrosí, un arado con su reja, y yugo, todo usado.

3. EL COMERCIANT GRIFO I EL MÓN DE LA SEDA

3.1. El context de la sericicultura a Oliva durant el segle XVIII

Però, sens dubte, la part més extensa i interessant del document és la que fa referència al tema de la seda, perquè palesa la importància creixent d'aquesta producció en l'economia d'aquells temps. A l'època, els dos productes comercials diguem-ne estrella, el sucre i la seda, es troben en una situació distinta: mentre que minven els beneficis del sucre, augmenten els de la seda, la qual cosa repercuteix en la plantació de moreres per tot el territori, que va estenent-se fins que a l'últim terç del segle autors com el botànic Antoni Josep Cavanilles o el naturalista irlandés William Bowles descriuran a les seues obres els boscos de moreres que hi troben en algunes zones valencianes. Observa Bowles¹⁵ com “a orillas del Guadalaviar está situada la ciudad de Valencia en medio de un inmenso bosque de moreras” (1775); i Cavanilles

15. W. BOWLES és autor de l'obra *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España*, publicada a Madrid en 1775.

lles¹⁶, ara en parlar de Xàtiva, comenta que “la huerta de San Felipe ofrece un bosque de moreras cercado de olivos, algarrobos y viñas” (1795). Aquest tipus d’informacions continua també un segle després, quan Vicent Lassala, comissari regi d’agricultura, en la seua inspecció agrícola de 1871 al sud de la província de Valencia visita l’horta d’Alzira “con los campos cercados de corpulentas moreras i de Gandia, cuya huerta se halla poblada de moreras”.¹⁷ Fins i tot en l’actualitat, la toponímia rural i urbana d’Oliva encara conserva reminiscències d’una època en la qual aquests arbres eren un element significatiu; és evident en la partida del Morer o en la denominació de les Moreres, que descriu l’antiga fisonomia d’un carrer, en el qual aquests arbres feien costat a la séquia Mare, des de la seua entrada en la població per l’actual carrer de Sant Vicent, que aleshores també rebia eixa mateixa denominació, número¹⁸ fins a arribar a la plaça de la Bassa.

Sobre la importància creixent durant el segle XVIII del conreu de la morera i la consegüent explotació de la seda, se’n fa ressò a l’època el mateix Gregori Maïans, que s’adreça per carta el 24 de febrer de 1748 al ministre d’Estat del rei Ferran VI, José Carvajal, on li descriu al detall el procés de cria de les moreres i dels cucs. Pel que fa a les moreres, diu Maïans:¹⁹

Las moreras son unos árboles mui delicados que no se crían i conservan bien sino en países mui templados, como en algunos deste reino de Valencia, aman el estiércol, piden mucho la repetidísima diligencia del arado, el riego oportuno, escogido engerto, mano maestra en la podadera i un sumo cuidado en substituir otras a las que se van muriendo por enfermedad i vegez. Todas diligencias mui costosas; después de las quales suele venir una elada que quema la hoja o una lluvia, que si sale luego el sol, la aviruela i hace daños a los gusanos.

16. A. J. CAVANILLES I PALOP, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reino de Valencia*, Obra Social Bancaixa, València, 1997, volum IV.

17. V. LASSALA I PALOMARES, *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte del litoral mediterraneo al Sud de la provincia de Valencia [por el Comisario Regio de agricultura Vicente Lassala y Palomares] dirigida al Excmo. Sr. Ministro de Fomento*, Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, València, 1871, pp. 3-12 [en línia].

<<http://hdl.handle.net/10251/23505>>

18. El canvi de denominació del carrer es produirà a partir de la construcció de la capella dedicada al sant i beneïda el dia 29 d’abril de 1726.

19. Carta de Gregori Maïans a José Carvajal, 24 de febrer de 1748, BAHM, 143 [en línia].

<<http://bivaldi.gva.es/es/corpus/unidad.cmd?idCorpus=20000&idUnidad=49246&posicion=1>>

Alguns anys després, també Cavanilles parerà atenció al tema en descriure la geografia i l'agricultura saforenques.²⁰ El naturalista lloa la feracitat de la zona, que condiona la manera de cultivar les moreres; d'una banda, els llauradors les planten en rengleres, deixant entre elles una distància que permeta el cultiu d'altres plantes de temporada (blat, dacsa, alfals, melons...); d'altra, l'esporgat es fa com a l'Horta de València, podant de les moreres cada tres anys totes les branques fins a la corona; encara que alguns arbres moren a conseqüència de les ferides i el podrit que de vegades s'hi produeix, compensa substituir l'arbre mort per un altre abans que l'ombra de les moreres no impedisca conrear altres plantes simultàniament. Abunden en aquesta idea les condicions finals d'un document, datat el 12 de juny de 1726, de compravenda de fulla de morera en camp per als tres anys següents, que acorden fer una viuda i un llaurador, tots dos habitants d'Oliva:²¹

Y se han de observar las condiciones siguientes: primeramente que yo, la dicha vendedora, prometo y me obligo a no sembrar las tierras de dichas moreras de trigo, ni cebada, y tratarlas y cultivarlas a uso y costumbre de buen labrador. Otrosí, que dicho Balthasar Girau (el comprador) pueda esporgar y desroñar las moreras de dichas tierras al tiempo que le pareciere opporthuno, siendo de la obligación y cargo de mi, dicha vendedora, pagar los jornales que importasen el esporgar y desroñar aquellas, siendo como ha de ser la leña mía.

Com podem suposar, la prohibició expressa de conrear-hi simultàniament qualsevol altre producte tenia l'evident finalitat d'aconseguir que les moreres arribaren a la màxima producció de fulla en la terra arrendada.

Però tornant a la carta que Maians escriu al ministre, en ella aprofita alhora per a fer defensa d'aquesta activitat productiva, perquè considera la seda un element important en l'economia del regne. Maians defensa la llibertat d'exportació de la seda per part dels productors per considerar que, així, s'aconseguia un millor preu en la venda dels capolls, mentre que les lleis promulgades la prohibien afavorint que la seda fóra elaborada a l'interior del país amb la pretensió de fomentar el desenrotllament de la indústria. Argumentava Maians:

Si los mercaderes, pues, no tienen facultad de extraer la seda, no adelantan dinero como ha sucedido este año, los cosecheros le buscan de los usureros i solamente acuden a remediar la hambre, no a

20. A. J. CAVANILLES I PALOP, op. cit., pp. 64-74.

21. Col·lecció particular, Protocol notarial Miguel Igual, *Compravenda de fulla de morera*, 12 de juny de 1726.

beneficiar las tierras lo qual es un gravíssimo daño de los dueños de ellas i del rei en la cobranza de los tributos. [...] I quanto mayor sea [el preu], mayor utilidad percibe España de los estrangeros, siendo la seda i la lana los dos medios principales de sacarles el dinero que por tantos otros nos chupan ellos.²²

A més, en la mateixa carta, Maians denuncia haver patit un intent de suborn mentre residia a Madrid,²³ per part del mercader valencià Navarro,²⁴ el qual li arribà a oferir per la redacció d'un memorial una gratificació, que va rebutjar, perquè en definitiva havia de perjudicar els interessos dels productors de seda, entre els quals cal comptar també al mateix Maians. En la seua part final, explica també les pràctiques abusives d'alguns governadors, alcaldes i regidors, les quals coneix de primera mà per haver-les observades i patides a Oliva:

Hecha la cosecha de la seda i llegado el día de S. Juan, que suele ser el plazo de la paga de los arrendamientos, los labradores se ven obligados a vender la seda para pagar sus arrendamientos i deudas i contribuciones reales. Los gobernadores, alcaldes i regidores hacen publicar pregones contra los que vendieren o compraren seda antes que las ciudades, villas o lugares pongan precio. Esto se hace con pretexto de que el precio sea favorable a los vendedores pero realmente es contrario a ellos, porque no pueden vender ni valerse de sus propios bienes; es contrario a los dueños de las tierras arrendadas, porque no pueden cobrar de sus arrendadores; contrario a estos mismos, porque viéndose necesitados acuden a los mismos gobernadores, alcaldes o regidores los quales compran la necesidad, o descaradamente por sí mismos, o simuladamente por medio de terceros. Si vienen algunos fabricantes o mercaderes a comprar seda, no siendo sus paniaguados, les niegan la plaza, a unos con pretexto de que ofrecen precio bajo, a otros con que traen poco dinero, i por poco entienden mil, dos mil i tres mil pesos, sin reparar en que vender i comprar incita a la competencia. Todos claman por vender i cobrar, i no son oídos hasta que desesperados los compradores se van, i se da la plaza a quien ellos quieren; i si se da a veinte reales ya tienen ellos comprada la seda a diez i ocho.

22. Carta de Gregori Maians a José Carvajal, op. cit.

23. Entre 1733 i 1739, Maians va residir a Madrid pel seu treball de bibliotecari reial.

24. De Navarro, diu Maians en una altra ocasió que “no dejará de hacer el mal que podrá” [Carta de Gregori Maians a José Gargallo, 23 de juny de 1766 (G. MAIANS I SISCAR, *Epistolario: escritos económicos*, Ajuntament d'Oliva, Oliva, 1977, vol. V, p. 232)]

No podem perdre de vista que el negoci de la seda era una activitat també regulada i que la vila d'Oliva subhastava l'arrendament temporal del control de la compravenda d'aquest i d'altres productes agrícoles. Garrofes, cebes, figues, blat, dacsa, fesols, civada, faves, cigrons, sucre, mel, oli o llenya apareixen relacionats juntament amb la seda i les fulles de morera en un contracte per a dos anys, a raó de 182 lliures pagadores anualment que ha de satisfer a la vila d'Oliva l'arrendatari guanyador de la subhasta. El contracte especifica els diners que ha de cobrar l'arrendatari per cada compravenda que es realitze:²⁵

Otrosí, que por cada una arroba de capillo de seda que se venderá, se haya de pagar al arrendatario seis dineros medieramente entre comprador y vendedor; [...] Otrosí, que por cada una libra de seda fina o azúcar que se pesara o vendiese se paguen tres dineros, a saber, dos el comprador y uno el vendedor. [...] Otrosí, que en la hoja que se venderá, la que se alfarrasará en las moreras no se deberá cosa alguna, y que la que se pese, pague por cada una arroba un dinero por mitad entre comprador y vendedor.

També alguns professionals del sector, com els velluters, estaven subjectes a una reglamentació de l'activitat, derivada del ferri control que el Col·legi d'Art Major de la Seda de València volia exercir sobre l'activitat. Com ja hem dit al principi, en l'alfarràs dels capolls inventariats participa un velluter d'Oliva, Jaime Transano. Pocs anys després, entre 1738 i 1739, l'inspector de fàbrica sedera que visita les localitats on hi ha activitat sericícola denuncia a Oliva els velluters Felipe Mallol, Ignacio Sales i Gaspar Martínez per exercir sense llicència amb les eines escaients per a l'ofici. A més de la fiança que han de dipositar per a continuar exercint de manera provisional, tenen un termini de quatre mesos per a presentar-se a examen a València. L'any 1739 són aprovats Francisco Mallol, fill del Felipe denunciat, Francisco Llázor i Gaspar Martínez, essent tots tres els únics que apareixen en la relació de mestres velluters d'Oliva fins a l'any 1749. El col·legi controlava, així, la producció i, a més, rebia una compensació econòmica de cada mestre velluter, que estava obligat a pagar dues lliures a l'any "para ayuda a los gastos de dicho Colegio". Les quantitats de la llicència eren majors si l'exercici professional es feia a la ciutat de València.²⁶

25. Protocol notarial Roque Salelles, Arrendament de peses i mesures, 11 d'abril de 1713 (Arxiu Històric de Gandia, DA862)

26. Arxiu Col·legi Art Major Seda, Lb. 2.2.1/9, Lb. 2.2.1/10, Lg. 3.5.4, *Fábricas del reyno y otros lugares*, llig. 7, n. 7.

Pocs anys després de la mort de Grifo, entre el 29 de juny i el 29 d'octubre de 1738, es mana fer un alfarràs de la producció en les distintes governacions de l'aleshores Regne de València.²⁷ Si fem cas del resultat de l'alfarràs, la producció d'Oliva fou aquell any de 12.500 càrregues de fulla, la qual cosa es traduïa aproximadament en unes 18.750 lliures valencianes de seda, calculades a raó de lliura i mitja cada càrrega;²⁸ Oliva era la principal productora entre les poblacions de la Governació de Dénia, seguida de lluny per Gandia (7.725 lliures), i per la seua banda Tavernes, que aleshores pertanyia a la governació de Xàtiva (llavors, San Felipe, en produïa 10.560. En relació a les quantitats aportades per les principals poblacions productores del regne, Oliva feia l'onzena de tot el territori en un llistat que recollia les dades de cinc-centes set poblacions i que encapçalaven tres localitats de la Ribera, el territori més productiu: Algemesí (38.250 lliures), Carcaixent (50.191,50 lliures) i, al davant de totes, Alzira (100.401 lliures); per als seders d'aquesta última vila, Gregori Maians va redactar un memorial que regulava la seua activitat, de tan important com va arribar a ser.²⁹

La realitat és que, a Oliva, a pesar d'aconseguir-se'n una producció important, la qual a finals de segle, segons Cavanilles, arribava a les trenta mil lliures,³⁰ la seda no va deixar de ser a la fi altra cosa que el producte comercial resultant d'una activitat agrícola, i no va donar mai pas a l'aparició d'una indústria associada en la localitat, a diferència d'altres, com per exemple l'esmentada Alzira o, sense anar més lluny, la veïna Gandia, que a les acaballes del segle XVIII sí que és un centre significat en la producció de passamaneria, mocadors, torçuts i tints. Solament, comparant per les mateixes dates (1739-

27. R. FRANCH BENAVENT, "La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución", dins *Noticario de Historia Agraria*, 8, 1994, pp. 67-98.

28. 1 lliura valenciana = 12 unces / 1 unça = 355 gr.

29. A. MESTRE SANCHIS, "Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII", dins *Revista de Historia Moderna*, 11, 1992, pp. 175-213.

30. A. J. CAVANILLES I PALOP, op. cit., p. 70.

1749) el nombre de velluters d'Oliva i de Gandia, observem una gran diferència tot i ser dues poblacions prou semblants en nombre d'habitants, mentre que en la primera són tres els professionals, Gandia arriba a tindre'n onze.³¹ Aquesta absència d'indústria afecta també a altres activitats, perquè l'existència d'un grup de més de cent quinze dones teixidores de tela de cànem i lli, de les quals parla Maians en un memorial, adreçat a la Reial Junta de Comerç, no pot ser entesa mai com una indústria, sinó més aviat es tracta d'un tipus d'organització del treball amb la finalitat d'abastir les necessitats particulars o, en tot cas, el mercat local mitjançant la venda o l'intercanvi de la producció, com descriu el document:³²

[...] Las Personas que en esta (villa) con felicidad, comodidad i a poca costa, quieren tener una tela de cáñamo o de lino, para vestir a su familia, de lienzo casero; o dan a hilar, cuando pueden, o hilan por sí, hasta tener el hilo suficiente para la tela: i los que dan a hilar, o pagan con dinero o con granos de su cosecha o con aceite, o cualquier otras cosas comestibles, i necesarias a las hilanderas, i a sus familias: i desta manera, breve o largamente, según su posibilidad, logran preparar los materiales de una tela, conque pueden vestir a sí i a sus hijos de ropa blanca, con decencia, i comodidad. Hacen estas telas mujeres aplicadas a tejer: de las cuales unas no tienen otro ejercicio, i otras se emplean en él todo el tiempo que vacan de otros menesteres caseros. Estas son más de ciento i quince, que con un telar, que solamente cuesta a cada una dos doblones, poco más o menos, mantienen sus familias, ejercitándose en un honesto trabajo con que abastecen de lienzo casero a toda esta pobladísima villa, vendiendo las telas [...] i otras veces cobran con jornales de arar sus tierras, con trigo, o legumbres, higos, pasas, i otras cosas comestibles, o fían telas, esperando el tiempo oportuno de las cosechas; i de esta manera todos remedian sus necesidades por medio de la permutación [...].

3.2. Juan Bautista Grifo, productor de seda

Tornant ara al cas particular de Juan Bautista Grifo, les nou fanecades plantades de moreres i relacionades abans en l'inventari de les seues propietats són ja un senyal evident de la importància del producte, almenys per a l'economia particular del comerciant genovés, la mort del qual, el dia 22 de

31. Arxiu Col·legi Art Major Seda, Lb. 2.2.1/10.

32. G. MAIANS I SISCAR, *Copia de un memorial que la villa de Oliva ha presentado a la Real Junta General de Comercio, 1763* [en línia].

< <http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=2961> >

maig, ocorre quan el moment és crucial per a l'activitat sericícola. La primavera és l'estació de l'any on es produeix la seda, i exigeix una activitat frenètica pel breu espai de temps en què es desenrotlla tot el procés. Per l'interès que suposa i la minuciositat amb què està feta, reproduïm seguidament la descripció que fa Maians en la comentada carta al ministre Carvajal:³³

Se ha de pelar la hoja, se ha de acarrear aunque llueva, se ha de ventear si llueve, se ha de procurar que no esté dañada del rocío porque si no los mata, se les ha de dar a comer diferentes veces, se ha de templar el frío con el fuego conveniente, el calor abriendo i cerrando ventanas porque assí el demasiado frío como el calor los mata, i también los ratones i arañas i la poca curiosidad; i como la requieren en tanto grado i el alimento a su tiempo, son necesarios muchos para pelar i muchas mugeres o hombres para darles de comer. Ultimamente se sigue la diligencia de enramar a su tiempo cuando los gusanos ya dan muestras de querer hilar; después se desenrama quando ya el capullo está bien formado, antes que el gusano convertido en paloma se salga del, para que se pueda hilar; i para poder enramar i desenramar a un mismo tiempo, es menester sumo conocimiento en igualar los gusanos dando a unos más comida que a otros para que todos vengan a labrar su labor a un mismo tiempo, de manera que según se echa de ver de todo lo dicho, un levíssimo descuido echa a perder toda la cosecha i los grandes gastos hechos en ella. Síguense después los que causa aver de hilar reduciendo a seda los capullos, para lo qual es menester prevención de leña i escoger buenas hilanderas i ayudante que, por lo mucho que trabajan, necesitan de mucho i sustancial sustento además del jornal que ganan de real por cada libra de seda de doze onzas.

Mitjançant el testimoni contemporani de Maians, constatem com la recollida de la fulla de morera, l'avivament dels cucs (la llavor dels quals es podia guardar de l'any anterior i podia ser objecte de compravenda), la seua alimentació constant però amb les dosis escaients, l'enramat per a facilitar que feren el capoll, el desenramat, l'escaldat oportú abans que la papallona nasquera, per tal que no trencara el capoll i malbaratara el fil de seda, i, a la fi, el descabdellat del fil eren treballs que calia fer de pressa i normalment a des-tall³⁴; i, precisament, quan es produeix la mort del nostre personatge, el procés de la seda es troba en aquest moment anual tan crític, ja que a la cambra de la

33. Carta de Gregori Maians a José Carvajal, op. cit.

34. Segons Maians, es paga un ral per cada lliura de seda de dotze unces, a més de l'aliment diari (Carta de Gregori Maians a José Carvajal, op. cit.).

casa hi ha feta una producció de capolls i cal alfarrassar-los i valorar-los, tot nomenant-se per a fer l'alfarràs dos perits, un dels quals està relacionat amb el món local de la seda com a velluter:³⁵

Se encontraron en la dicha cámara de arriba tres andanas para hacer gusanos de seda, en la una cinco cañizos de a veinte palmos de largo y seis de ancho, y el suelo de tierra correspondiente a la largaria, embojados y con capillo ya granados; y en las otras dos andanas, dos cañizos en cada una, llenos de gusanos de seda, todavía sin granar; y respeto de que no se puede ciertamente inventariar su producto, si solo por conjetura prudencial, y a buen juicio, mandó su Merced dicho señor Gobernador y Justicia mayor, para la mayor justificación de este inventario, se reconociesen y visurasen dicho capillo y gusanos, para prudencialmente inventariar su producto, a cuyo fin nombró por peritos a Vicente Mompó, ciudadano, y a Jaime Transano, terciopelero, de dicha villa vecinos [...].

Els perits van dictaminar que “en la andana de los cinco cañizos había hasta unas tres arrobas y media de capillo en poca diferencia, y en las otras dos andanas, que aún están los gusanos en flor, produciendo estos el mismo efecto de las antecedentes, habrá hasta cuatro arrobas de capillo”. Per la qual cosa, l'autoritat va decidir “quedase inventariada dicha cosecha de seda en la forma referida, hasta que recaudándose el capillo, y poniéndose en limpio se tome declaración de lo cierto [...]”. Com hem dit abans, també hi havia negoci en la compravenda de llavor de cuc i, per això, la viuda va informar l'autoritat “que dicho su difunto marido, viviendo dio al tercio hasta cuatro onzas de simiente de gusano de seda a Ignacio Romaguera, tintorero de dicha villa vecino, cuya cosecha está pendiente”. I, novament, van ser nomenats perits, que personats en la casa de Romaguera “reconocieron las dos andanas, el capillo que en ellas había y el estado y calidad de los gusanos que estaban en flor; [...] hasta ocho arrobas y tres cuarterones de capillo”.

Pocs dies després, l'1 de juny de 1725, quan la producció ja estava a punt, en la casa del difunt van ser pesades en total “siete arrobas, seis libras y nueve onzas de capillo i en la del tintorer Romaguera, seis arrobas, una libra y una onza, de las cuales habiéndose quedado el declarante dos arrobas por el derecho de tercio que le ha tocado, han quedado y quedan a favor de dicha herencia, cuatro arrobas una libra y una onza de capillo”.³⁶ En definitiva, al

35. Protocol Notarial Miguel Igual, *Inventari de béns*, op. cit.

36. Protocol Notarial Miguel Igual, *Inventari de béns*, op. cit.

mund de l'herència calia afegir també onze arroves, set lliures i deu unces de capolls de seda que havien produït aquell any els cucs de Grifo.³⁷

Però a les primeres etapes del negoci de la seda, a més de fer-se tractes amb la llavor dels cucs, també se'n feien de venda de fulla al camp. Encara que el document següent no pertany al cas concret de Grifo, ens aporta un altre exemple contemporani a Oliva de tracte comercial en relació amb aquesta activitat:³⁸

[...] Francisca Torres, viuda del difunto Antonio Berthomeu, vecina que soy de esta villa de Oliva, otorgo que vendo a Balthasar Girau, labrador de dicha villa vecino, y a quien su derecho representare, la hoja de las moreras que hubiere en los tres años primero vinientes, mil setecientos veinte y siete, mil setecientos veinte y ocho, y mil setecientos veinte y nueve en las piezas de tierra siguientes: primeramente en toda la hoja de las moreras que hubiere en dichos tres años en una pieza de tierra que poseo en el término de esta villa, distrito nombrado de la Bomba; otrosí en otra pieza de tierra que poseo en dicho término, distrito nombrado del Camino del Mar; y últimamente la mitad de la hoja de las moreras, que hubiere en dichos tres años en otra pieza de tierra que poseo en dicho término distrito nombrado Maricarrig, cuya venta le otorgo por precio y garantía de veinte y siete libras, moneda de este Reyno, que he recibido del dicho Balthasar Girau, comprador, en tanto valor del pan que he tomado de su casa para mi sustento y el de mis hijos; y en dicha forma me doy por satisfecha [...]. Y últimamente, que la presente venta se entienda y deva entenderse que la otorgo a todo riesgo y peligro del dicho Balthasar Girau, comprador, por manera que si por quema, niebla u otro qualquier casso fortuito, pensado o no pensado, se quemare o destruyesse la hoja de dichas moreras en los referidos tres años no pueda en manera alguna compelerme el dicho Balthasar Girau, comprador, a refacción alguna. Y en la forma que dicho es, y no de otra manera desde ahora, me aparto y desisto del derecho y acción que me pertenece en dicha hoja por los referidos tres años y pueda en qualquier manera pertenecerme [...].

Tanquem ara el capítol sericícola amb la relació d'elements inventariats en la casa del difunt Grifo, que considerem relacionats totalment o parcial amb els treballs de la seda:

- Tres andanes amb un total de nou canyissos, de vint pams de llarg per sis d'ample cadascun, per a criar cucs de seda.

37. 1 arrova = 36 lliures valencianes / 1 lliura valenciana = 12 unces / 1 unça = 355 gr.

38. Protocol Notarial Miguel Igual, *Compravenda de fulla de morera*, op. cit.

- Un torn de debanar seda.
- Un torn de filar seda amb tres rodes.
- Una perola mitjana de coure amb els estris corresponents.
- Una balança mitjana amb els plats de metall.
- Tres pedres de ferro per a pesar de quatre, cinc i sis lliures.
- Una podadora.

4. UN GENOVÉS A OLIVA?

Capficat en aquestes mampreses i, probablement també, en altres negocis, havia passat la vida Juan Bautista Grifo entre els seus conciutadans fins al moment de la seua mort. Però no podem deixar de plantejar-nos com i per què havia arribat en el segle XVII un italià de Gènova a arrelar-se precisament a Oliva. Era la presència d'aquest genovés al territori valencià un cas aïllat? Què en podem saber dels genovesos i la seua relació amb les terres valencianes? Les línies següents tractaran de dur un poc de llum al cas que ens ocupa.

4.1. Els genovesos i la repoblació de la Safor a partir de 1609

Com és prou conegut, pel que fa a la població el segle XVII valencià, va ser una època especialment moguda. L'expulsió dels moriscos arran el ban del marquès de Caracena signat el 22 de setembre de l'any 1609 i el consegüent buit d'habitants i mà d'obra que s'hi produeix tractarà de ser corregit prompte, mitjançant les crides de repoblació promogudes per les autoritats de cada territori, que veien en perill el manteniment dels seus nivells d'ingressos. En el cas d'Oliva, els estudis sobre la repoblació del raval, fets per Antonio Mestre Sanchis, Francisco Pons Fuster i altres autors, han demostrat que, en produir-se l'expulsió dels moriscos del raval, els habitatges van ser ocupats per població que en un alt percentatge procedia de la mateixa Oliva (65,25 %) o d'altres indrets del territori valencià (25,58 %), predominant els llocs pròxims (Pego, la Font d'en Carròs, Piles, Xàbia...), mentre que el 7,04 % sí era originari d'altres llocs de la Corona d'Aragó (Mallorca, per exemple), i solament un 1,7 % provenia d'altres regnes d'Espanya, tot comptabilitzant-s'hi únicament quatre estrangers (0,43 %).³⁹

Pel que fa al cas de la repoblació procedent d'altres localitats, ha estat amplament estudiada l'arribada de colons mallorquins o, fins i tot, d'altres

39. Les dades i els percentatges estan trets de l'article d'A. MESTRE SANCHIS, "Estudio de la demografía de Oliva a través de los archivos parroquiales después de la expulsión de los moriscos", dins *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 1, Universitat de València, València, 1972, pp. 169-184.

parts del mateix territori valencià, però no és menyspreable tampoc, a més de curiosa, la vinguda de grups de persones des de terres més llunyanes, com és el cas dels genovesos que reben terres i casa a llocs concrets de la Safor. Entre les possibles causes que van afavorir aquesta arribada, dues són les considerades més probables:

- D'una banda, el matrimoni l'any 1593 del seté duc de Gandia, Carles Francisc de Borja Centelles-Velasco amb Artemisa Doria i Carreto, filla de l'almirall genovés Andrea Doria. La família Carreto, cinc anys abans del matrimoni, havia venut el marquesat de Finale (a Ligúria), d'on procedien gran part dels repobladors genovesos que es van establir a terres saforenques.

- D'altra banda, una segona causa pogué ser també el fet que Joan Lluís Vives de Canyamàs, ambaixador de Felip III davant la República de Gènova, demanara al rei, en escrit de 18 de novembre de 1609, permís a fi que s'establiren a les seues terres, ja despoblades,⁴⁰ “diez o doce familias de aquí (Génova) [...] donde les haré tratar muy bien y dalles las mejores casas y tierras de allí para que contentos estos tiren a los demás”. Un poc abans en la mateixa carta, l'ambaixador recomanava la introducció a Espanya de genovesos pels beneficis que podien aportar a la marina:

[...] Con esta ocasión de la nueva población que se ha de hacer en el Reyno de Valencia sería gran cosa para el servicio de VM y bien de sus galeras de España el procurar llevar a los lugares de aquella costa quinientas o mil familias de marineros de las Riberas (actualment la Riviera) para que sirvan por si, y que introduzcan este ejercicio, con el favor de VM [...].⁴¹

A la fi, va ocórrer que al Ducat de Gandia, i, en particular, a Benipeixcar, a Beniopa, a la partida gandiana d'Alcodar i a Miramar, s'hi van establir algunes famílies procedents principalment de poblacions genoveses com Rezzo, Triora, Loano i Olmo. La toponímia i l'antroponímia han conservat, com és habitual, vestigis de la presència d'una població, que venia per a quedar-se a residir definitivament. Cognoms actualment freqüents com Capellino, Escoto, Mafé, Orenge, Panero o Pelufo, entre d'altres, són de procedència genovesa⁴² i s'hi poden escoltar fàcilment en l'actualitat en moltes poblacions i no solament del territori saforenc, però es troben per primera vegada als docu-

40. La família Vives de Canyamàs posseïa la baronia de Benifairó de les Valls.

41. Archivo General de Simancas, E 1434 – 206.

42. Pot consultar-se una relació de cognoms de repobladors genovesos, establerts a la Safor, a la pàgina web de Joan Carles Martinis Mafé (www.martinis.org).

ments de repartiment de terra o a les cartes de nova població de les primeres dècades del segle XVII.⁴³

La incorporació dels genovesos va ocasionar, en els primers moments, certa rivalitat i la convivència entre grups de repobladors de distinta procedència no sempre fou pacífica, probablement pel fet de tractar-se d'un grup minoritari, que parlava una llengua distinta. L'any 1614, els colons genovesos de Miramar demanaven protecció per problemes amb els mallorquins, a més de queixar-se, tot sentint-se defraudats, per no haver rebut les terres promeses:⁴⁴

De lo que nos quexamos, y pretendemos tener agravio, es de dos cosas: la primera, de estar faltos de tierras y sin ningún socorro; la otra, es el avernos puesto entre quatro o sinco casas de mallorquines, que además de ser dichas casas de continuo mesones de gente muy ruyn, también mallorquina, y además desto nos tratan muy mal de palabras a quién amenasan de matar, a otros de dar de palos.

4.2. La presència de comerciants genovesos en el territori valencià

Però, arribats a aquest punt, no podem oblidar tampoc que la presència genovesa en el territori valencià no era nova, fins i tot ni al segle XVII. La ciutat de València principalment, però també altres localitats valencianes sobretot de la costa, havien estat ja des dels segles XV i XVI lloc de residència de mercaders i comerciants arribats de Gènova.⁴⁵ La mort del rei Alfons V el Magnànim, en 1458, va permetre una millora de les relacions, tradicionalment difícils, entre la Corona d'Aragó i la Senyoria de Gènova, que es va traduir en una evident millora del comerç i en què, a finals de segle, la presència dels genovesos a València superara amb creixents la més tradicional de venecians i florentins.

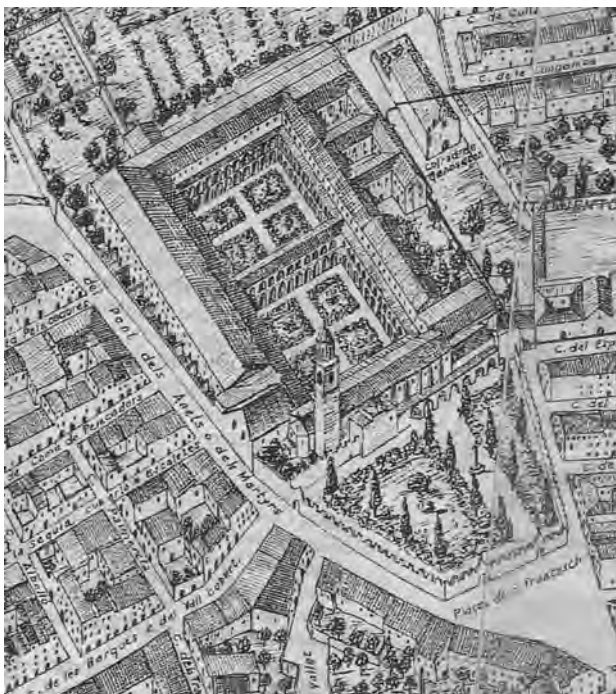
A la ciutat de València, els genovesos van participar en la creació del Gremi de Velluters en 1474, que va ser l'origen del Col·legi de l'Art Major de

43. Paradigmàticament, en el territori valencià el cas més evident de toponímia de reminiscències genoveses és la població del Genovés, a la comarca de la Costera, el nom de la qual no necessita cap tipus de comentari explicatiu addicional.

44. Archivo Histórico Nacional, Osuna, llig. 846, 2/1, *Queixa dels genovesos de Miramar*, 30/09/1614 (vid. S. LA PARRA LÓPEZ, *Història de Miramar*, Ajuntament de Miramar, Miramar, 2003, p. 190).

45. D. IGUAL LUIS i G. NAVARRO ESPINACH presenten una relació de noms de genovesos residents a València en el seu estudi "Los genovesos en España en el tránsito del siglo XV al XVI", dins *Historia. Instituciones. Documentos*, 24, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1997, pp. 261-332.

la Seda⁴⁶, i poc després, al maig de 1487, van fundar una confraria anomenada Capella dels Disciplinants, però popularment coneguda com *la Confraria dels Genovesos*, que tenia la seu en una església construïda al costat del Convent de Sant Francesc (actual plaça de l'Ajuntament),⁴⁷ sota l'advocació del sant italià Carles Borromeu. L'edifici va ser enderrocat l'any 1805, quan ja el nombre de genovesos a València havia minvat molt significativament, però l'any anterior, en 1804, la Confraria havia traslladat la seu al costat de l'Hospital General, al convent dels Pares Agonitzants de Sant Camil de Lelis, l'església del qual encara és coneguda com de Sant Carles o dels Genovesos.⁴⁸

46. El col·legi té la seu des de 1494 en un edifici d'origen gòtic, però amb modificacions en els ss. XVI, XVII i sobretot XVIII, ubicat al número 7 del carrer de l'Hospital de València. L'edifici ha estat recentment restaurat per la Fundació Hortensia Herrero i compta amb un important arxiu històric. En 1981, fou declarat monument històric i artístic nacional.

47. Al plànol de la ciutat de València del Pare Tosca (1704) apareix clarament dibuixat l'edifici a la dreta del convent de Sant Francesc.

48. El conjunt de convent i església de Sant Carles Borromeu es va construir en 1760 a instàncies de l'arquebisbe de València, Andrés Mayoral, per a acollir l'Orde Religios dels Pares Agonitzants de Sant Camil de Lelis, coneguts també com a camils, que hi van residir fins a 1777. La Confraria dels Genovesos va ocupar l'església a partir de 1804. Actualment, l'edifici pertany al campus de la Universitat Catòlica Sant Vicent Màrtir de València. L'edifici està al carrer de Quevedo de la ciutat de València.

¿Podria pensar-se, per això, que l'arribada de nous colons genovesos l'any 1610, arran de la crida a la repoblació, no havia de semblar massa estranya en una societat acostumada a conviure amb ells? Probablement és cert, però també pensem que l'extracció social i la dedicació laboral feia que tots dos col·lectius no compartiren els mateixos espais en la societat:

- Els repobladors del s. XVII eren gent humil, que venia amb idea d'instal·lar-s'hi definitivament per a dedicar-se al treball de la terra, i van acabar integrats entre els habitants autòctons, principalment de la Safor.
- El segon grup estava format per mercaders i comerciants, amb un estatus social i econòmic superior, molts dels quals fins i tot podien acabar tornant-se'n cap a Gènova després d'un període de residència a terres valencianes.

5. CONCLUSIÓ

Coneguts aquests precedents, què en podem dir del cas singular que ens ocupa? Entre els repobladors d'Oliva, és innegable la presència de mallorquins o de persones de procedència forana, com ratifiquen algunes inscripcions dels distints *Quinque Libri* fetes a la parròquia de Sant Roc d'Oliva,⁴⁹ però també és inqüestionable que fins ara no se'n té cap notícia de la presència habitual de genovesos,⁵⁰ dels quals Juan Bautista Grifo hauria de ser parent, ni el seu cognom figura en cap relació de repobladors coneguda.⁵¹

49. “A 8 d'abril de 1611 bategí jo Joseph de Celada un fill de Gabriel Serra, mallorquí teixidor, i de Joana conjuges. Foren compares Baltasar Vidal, canterer mallorquí, i la muller de Beltran Martínes, posaren-li nom Joseph Simó.” (Arxiu Parroquial Sant Roc Oliva (APSRO), *Quinque Libri*, 1606-1623)

“A 11 de octubre de 1624 jo lo Dr.Francisco Navarro, present rector de Sant Roch de Oliva ab llicencia del Sr. Off. Don Esteve Sans, despachada a 14 de setembre de 1624, refrendada per Joseph Galiana, not[ari], i havent precedit les 3 mon.can. que foren fetes, la primera diumenge a 15, la segona a 21 i la tercera a 22 de octubre de 1624 i los demes requisits del Sant Concili de Trento, desposí per paraules de present a Jusep Sanchis llaurador, fill de Bertomeu Sanchis i de Catalina Requena, naturals de la vila de Capdet, habitants en lo lloch de Forna, y a Nofra Gisbert, donzella, filla de Berhomeu Gisbert i de Jerónima Muñoz, naturals i habitants en lo arraval de la vila de Oliva i en continent los doní missa i benediccions nupcials, sent presents per testimonis Bertomeu Sala, Jaume i Antoni Fuster, Francesc Ros i altres, certificat primer del curat de la Iglesia de Forna datis 10 octobris 1624.” (APSRO, *Quinque Libri*, 1624-1652.

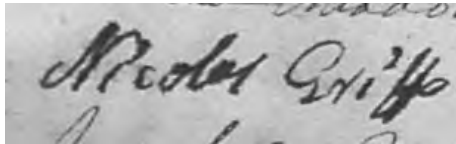
50. De tota manera, en la relació de repobladors del s. XVII, feta per F. PONS MONCHO (*Sant Roc d'Oliva: apuntes històrics*, Impremta Colomar, Oliva, 1989), apareix el cognom Javelí, procedent de Gandia, que sí podria ser d'origen genovès.

51. Sí que prové de repobladors de Cabdet la família del gendre de J. B. Grifo, Josep Sanchis Franco (vid. A. CARDONA BALLESTER, “Casa del Marxucal, lloc de pau”, dins *Cabdells*, 10, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2012, pp. 99-160).

D'altra banda, per la seua activitat mercantil, que declara el document, sembla més plausible posar-lo en relació amb el grup de genovesos vinguts tradicionalment a comerciar, una activitat de la qual hi ha notícies freqüents fins i tot a la zona, com evidència històricament la presència de naus comercials genoveses; l'any 1708, per parlar solament d'un cas contemporani, uns pescadors observen atracades a la platja d'Oliva tres naus, "una genovesa que ha venido de Valencia con otra, a cargar algarrobas, y otra de Denia que viene a comprar ajos".⁵²

Abundant en aquest sentit, hem d'assenyalar que el cognom Grifo ja apareix en les relacions de genovesos que durant el segle xv viuen a València, on trobem el nom de Giovanni Grifo, un mercader genovés que hi resideix per raons comercials.⁵³ També apareixen, entre els genovesos relacionats en el *Manifest de mercaderies* de l'any 1488, Thomas Griffio i Johan Griffio⁵⁴ (potser el mateix Giovanni d'abans), com a destinataris de mercaderies diverses procedents de l'estranger (teles, vellut, fil, tisores, llibres, seda, plata, paper, vi...)⁵⁵.

I, arribats a aquest punt, podem acabar de tancar el cercle de la hipòtesi, si pensem en l'existència d'una possible família de comerciants genovesos, relacionats mercantilment des del segle xv amb València, un membre de la qual, ara sí, passat el temps i algunes generacions, s'hauria establert a Oliva com a comerciant, esdevenint un conciudadà més entre els habitants de la vila. Però la certesa resta soterrada per la pols opaca del temps i potser mai no arribe a haver-hi claredat suficient per a desvelar-la del tot.

52. J. SANCHIS COSTA, *Aportacions a la Guerra de Successió a Oliva, Gandia, Dénia i altres territoris del País Valencià*, Edicions 96, Carcaixent, 2016, p. 199.

53. D. IGUAL LUIS i G. NAVARRO ESPINACH, op. cit.: "Grifo, Giovanni, mercator januensis residents mercantiliter in civitate Valencie (1484-1491)".

54. L'alternança del cognom amb una o dues efes és freqüent. Els documents del s. XVIII es refereixen al comerciant amb una efa, però el fill Nicolás escriu el cognom amb dues en la seua signatura.

55. J. M. HINOJOSA MONTALVO, "Sobre mercaderes extrapeninsulares en la Valencia del siglo xv", dins *Saitabi: Revista de la Facultad de Geografía i Història*, 26, Universitat d'Alacant, Alacant, 1976, pp. 59-92.

BIBLIOGRAFIA

- BOWLES, William (1775): *Introducción a la historia natural y a la geografía física de España*, Imprenta Real, Madrid.
- CARDONA BALLESTER, Alejandro (2012): “Casa del Marxucal, lloc de pau”, dins *Cabdells*, 10, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 99-160.
- CAVANILLES I PALOP, Antoni Josep (1997): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reino de Valencia*, Obra Social Bancaixa, València, volum IV.
- FRANCH BENAVENT, Ricardo (1994): “La producción de seda en el País Valenciano durante el siglo XVIII: distribución geográfica y evolución”, dins *Noticario de Historia Agraria*, 8, pp. 67-98.
- HINOJOSA MONTALVO, José María (1976): “Sobre mercaderes extrapeninsulares en la Valencia del siglo XV”, dins *Saitabi: Revista de la Facultat de Geografia i Història*, 26, Universitat d’Alacant, Alacant, pp. 59-92.
- IGUAL LUIS, David i Germán NAVARRO ESPINACH (1997): “Los genoveses en España en el tránsito del siglo XV al XVI”, dins *Historia. Instituciones. Documentos*, 24, Universidad de Sevilla, Sevilla, pp. 261-332.
- LA PARRA LÓPEZ, Santiago (2003): *Història de Miramar*, Ajuntament de Miramar, Miramar.
- LASSALA I PALOMARES, Vicent (1871): *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte del litoral mediterraneo al Sud de la provincia de Valencia [por el Comisario Regio de agricultura Vicente Lassala y Palomares] dirigida al Excmo. Sr. Ministro de Fomento*, Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, València [en línia].
<<http://hdl.handle.net/10251/23505>>
- MAIANS I SISCAR, Gregori (1763): *Copia de un memorial que la villa de Oliva ha presentado a la Real Junta General de Comercio* [en línia].
<<http://bivaldi.gva.es/es/consulta/registro.cmd?id=2961>>
- (1977): *Epistolario: escritos económicos*, Ajuntament d’Oliva, Oliva, vol. V [Selecció, transcripció i notes d’Antonio Mestre Sanchis].
- MESTRE SANCHIS, Antonio (1972): “Estudio de la demografía de Oliva a través de los archivos parroquiales después de la expulsión de los moriscos”, dins *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 1, Universitat de València, València, pp. 169-184.

- (1992): “Una villa de señorío. Oliva en el siglo XVIII”, dins *Revista de Historia Moderna*, 11, Universitat d’Alacant, Alacant, pp. 175-213.
- PONS MONCHO, Francisco i J. María DOMÍNGUEZ TORMO (1989): *Sant Roc d’Oliva: apuntes històrics*, Impremta Colomar, Oliva.
- SANCHIS COSTA, Josep (2016): *Aportacions a la Guerra de Successió a Oliva, Gandia, Dénia i altres territoris del País Valencià*, Edicions 96, Carcaixent.
- SOLER MOLINA, Abel (2009): *Piles: geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Piles, Piles.

NUCLIS DISPERSOS SINGULARS D'HÀBITATS URBANS AL MUNICIPI D'OLIVA DES DE LES ACABALLES DEL SEGLE XIX FINS A L'ANY 1940

JOAN FRANCESC PI I APARICI
Historiador

Oliva comptava amb 6.984 habitants l'any 1857. Era la població més habitada de tot el partit judicial de Gandia, figura jurídica que abastia l'Horta de Gandia, la conca de la Safor a l'interior, el sud de la comarca amb Oliva i els pobles més a prop. L'hàbitat oliver era majoritàriament concentrat en el nucli urbà, però també en tenia de dispers. Aquesta xifra superava la gandiana, de 6.785 censats, i la convertia en l'onzena ciutat més poblada de la província d'entre els 285 municipis¹ que hi existien.

Setanta-tres anys després, el cens de població de l'any 1930 retrata una Oliva amb 12.178 habitants de fet i 12.231 de dret. Per sexe, 6.014 eren homes, dels quals 58 eren absents i 29 eren transeünts; 6.125 eren dones, de les quals 39 eren absents i 15 transeünts. Amb aquestes xifres, la ciutat es convertia en la dotzena població més poblada d'entre els 264 municipis de la província.²

L'hàbitat dispers d'Oliva el veiem clarificat en el *Nomenclátor de las ciudades, villas... de población de España* de l'any 1940, on referien la subdivisió urbanística per baix de la població assenyalant l'entitat singular, el que entenem per "nucli", la qual la identificaven per la seua intitولació local i a la qual atorgaven una categoria d'hàbitat funcional, açò és, l'activitat que hom desenvolupava, la distància que tenia respecte a la ciutat, la funció de l'hàbitatge concret, altres usos que es podien practicar en el nucli, el nombre de plantes que tenien les edificacions i la quantitat d'hàbitatges amb eixe nombre de plantes que hi havia, la població de dret i la de fet que vivia o jurídicament tenia dret a fer-ho. D'aquesta manera, sabem que les entitats singulars del municipi d'Oliva eren les següents (Taula d'entitats singulars):³

1. L'ordre de major a menor població, per nombre d'habitants era: València ciutat, 106.435; Xàtiva, 15.747; Alzira, 14.022; Russafa, 12.832; Requena, 12.029; Sueca, 11.510; Ontinyent, 10.489; Cullera, 9.814; Carcaixent, 9.255; i Llíria, 8.920.

2. L'orde de major a menor població, per nombre d'habitants era: València ciutat, 315.816; Alzira, 21.164; Sagunt, 18.831; Requena, 17.754; Sueca, 17.521; Xàtiva, 15.185; Carcaixent, 15.096; Algemesí, 14.521; Gandia, 13.850; Cullera, 13.244; i Ontinyent, 12.407. Són xifres de la població de dret.

3. Tots aquests topònims estan escrits en castellà per ser d'aquella època, però els plurals i els singulars estan respectats de l'original: Aguas Blancas, Devesa, Plana, Huertas...

	Entitat singular
1	Aigües Blanques
2	Bomba
3	Brosquill
4	Castellar
5	Casa Vidal
6	Cementeri
7	Devesa
8	Elca
9	Fàbrica d'Ochoa
10	Fàbrica de Veses
11	Font de Maset
12	Font del Rubiol
13	Hortes
14	Marxucal
15	Oliva (capital)
16	Plana
17	Platja
18	Posada de Blai
19	Posada de Sant Jaume
20	Sant Antoni
21	Sant Josep
22	Sant Pere
23	Rajolars
24	Ullalet

A continuació, es fa una relació sobre la categoria, distància en quilòmetres, edificacions (per a hàbitats i altres usos), nombre de plantes que tenien i llur població de dret i fet:

Aigües Blanques

La categoria dels habitatges era la de “cases de faena”.⁴ L’indret geogràfic distava tres quilòmetres i mig d’Oliva, tenia dues edificacions per a habitatge i set per a altres usos, que no especifiquen. Hi havia set edificacions d’una sola planta; de tres, n’hi havia dues. La seua població de dret eren quatre persones; i de fet, també quatre.

Bomba

Els habitatges també estaven classificats en la categoria de “cases de faena”. Distava un quilòmetre i mig de la ciutat; només tenia una edificació per a habitatge; i una altra per a altres usos. De tres plantes, hi havia dues edificacions. Les poblacions de fet i de dret coincidien en nombre de sis.

Brosquill

La categoria era la mateixa: “cases de faena”. Distava dos quilòmetres i tres-cents metres d’Oliva. Les edificacions per a habitatges eren set; una, per a altres usos. D’una planta, hi havia dues edificacions; de dues plantes, sis. No tenia població, ni de dret ni de fet.

4. En l’original, *Casa de Labor* (nota de l’autor).

El Castellar

També tenia les seues “cases de faena” amb eixa categoria. Distava cinc quilòmetres dos-cents metres de la població. Tenia quatre edificacions per a habitatges; i una, per a altres usos. D'una planta, hi havia quatre edificacions; i de dues plantes, n'hi havia una. Les seues poblacions de dret i de fet coincidien en vuit.

Casa Vidal

La seua categoria era de “cases de faena”. Distava cinc quilòmetres vuit-cents metres de la ciutat. Les edificacions per a habitatge eren catorze; per a altres usos, no en tenia cap. D'una planta, hi havia tres habitatges; i de tres plantes, onze. La seua població de dret i de fet era de vuit persones.

Cementeri

Amb la categoria de “cases de labor i cementeri”. Distava dos quilòmetres cent metres d'Oliva. Les edificacions per a habitatge pujaven a dos; una, per a altres usos. D'una planta, hi havia un habitatge; i de dues plantes, dos. No tenia població, ni de dret ni de fet.

Devesa

Amb la categoria de “cases de faena”. Estava a una distància de set quilòmetres del nucli urbà. Les edificacions per a habitatge eren sis; tres, per a altres usos. D'una planta, només n'hi havia cinc; de dues, quatre. La seua població de dret i de fet era de noranta-una persones.

L'Elca

Aquest indret també estava comprés en la categoria de “cases de faena”. Distava tres quilòmetres vuit-cents metres d'Oliva. Les edificacions per a habitatge eren sis; per a altres usos, n'hi havia una. D'una planta, n'hi havia quatre; de dues, n'eren tres. No tenia població, ni de dret ni de fet.

Fàbrica d'Ochoa

La seua categoria corresponia al concepte de “fàbrica d'oli”. Distava de la població dos quilòmetres dos-cents metres. Les edificacions per a habitatge eren tres; n'hi havia una per a altres usos. Que en tingueren una planta, hi havia dues edificacions; i altres dues, de dues plantes. La seua població de dret i de fet era de vint-i-vuit persones.

Fàbrica de Veses

La seua categoria era la de “fàbrica d'oli”. Distava dos quilòmetres tres-cents metres. Tenia deu edificacions per a habitatge; i una, per a un altre ús.

D'una planta, en registraren tres; i vuit, de dues plantes. La seua població de dret i de fet era de vint-i-quatre persones.

Font de Maset

Estava en la categoria de “cases de faena”. La seua distància fins a Oliva era de dos quilòmetres i mig. Hom va registrar cinc edificacions per a habitatge i totes eren de dues plantes. La població de dret i fet era d'onze persones.

Font del Rubiol

També estava compresa en “cases de faena”. La seua llunyania era de set quilòmetres tres-cents metres. Hi havia quatre edificacions per a habitatge; i una altra, per a un altre ús. Una edificació tenia una sola planta i quatre en tenien dues. No hi havia cap tipus de població registrada.

Hortes

Aquesta nomenclatura és molt difusa. La seua categoria era de “cases de faena”. Aquesta àrea es trobava a un quilòmetre només. Tenia vint-i-tres edificacions per a habitatge, sis de les quals constaven d'una sola planta; tres, de dues; i catorze en tenien tres plantes. La població de dret i fet era de seixanta-una persones.

Marxucal

Les cases eren de faena. Es trobava a set quilòmetres i mig de distància. Les edificacions per a habitatge eren dues; i per a altres usos, també dues. Que en tingueren una planta, n'hi havia dues; les altres dues edificacions eren de dues plantes. La seua població de dret i de fet era de tres persones.

Oliva capital

Indiquen 77,2 quilòmetres de la ciutat de València. Tenia 2.809 edificacions per a habitatges; 38 eren per a altres usos. Del total, 117 tenien una planta; 2.164, dues; 562, tres. Tres edificacions tenien quatre plantes i només una superava eixa quantitat, que no s'hi especificava. La població de dret era de 17.801 persones; i la de fet, de 17.557.

Plana/Planes

Tenia la categoria de “cases de faena”. La seua distància al nucli urbà era de tres quilòmetres i mig. Constava de tres edificacions per a habitatge; i d'una, per a un altre ús. Que tinguera una sola planta, hi havia una edificació; i de dues plantes, n'hi havia tres. No tenia població, ni de dret ni de fet.

Platja

La categoria administrativa era la de “cases d'estiu”. Estava a dos quilòmetres i mig de la ciutat. Hi havia vuitanta-set edificacions per a habitatge; i tres, per a altres usos. Hi havia setanta-quatre edificacions d'una sola planta; que en tingueren dues, tretze; i de tres plantes n'eren tres. La població de dret i de fet era de 116 persones.

Posada de Blai

La seua categoria era la de “partida”. Registraren que estava a quatre quilòmetres dos-cents metres d'Oliva. Les edificacions per a habitatge eren dues; i per a altres usos, dèsset. Hi havia dotze edificacions d'una sola planta; de dues plantes, una; i de tres, n'eren tres. La població de dret i de fet era de seixanta-una persones.

Posada de Sant Jaume

Tenia també la categoria de “partida”. Estava a nou quilòmetres del nucli urbà. Les edificacions per a habitatge eren onze. Que tingueren una sola planta, n'hi havia dues; altres dues en tenien dues; i set en tenien tres plantes. La població de dret i de fet era de trenta-sis persones.

Sant Antoni

La seua categoria era la de “casetes d'estiu”. La distància a Oliva era d'un quilòmetre set-cents metres. Les edificacions per a habitatge eren set; i per a altres usos, n'hi havia una. Que tingueren una sola planta, n'hi havia dues; i sis edificacions eren les que en tenien dues. La població de dret i de fet era de seixanta persones.

Sant Josep

Tenia la categoria de “cases de faena”. Estava a tres quilòmetres vuit-cents metres del nucli urbà. Quatre edificacions eren per a habitatge; una, per a altres usos. Una edificació tenia una planta sola i n'hi havia quatre de dues plantes. No hi havia població de dret ni de fet.

Sant Pere

També tenia la categoria de “cases de faena”. Quatre edificacions eren per a habitatge; i només una, per a altres usos. Hi havia dues edificacions d'una sola planta; i quatre, de dues. La població de dret i de fet era d'onze persones.

Rajolars

En l'original castellà, escrivieren *Tejares*. Tenia la categoria de “fàbrica de rajoles”. Distava un quilòmetre dos-cents metres d'Oliva. Tenia vint-i-cinc edificacions per a habitatge i catorze per a altres usos. Les edificacions per plantes es dividien així: una vintena per a les d'una sola planta; i dènou, per a les de dues. La seua població de dret i de fet era de tres-centes persones.

Ullalet

La seua categoria era de “cases de faena”. La distància al nucli urbà era de quatre quilòmetres i mig. Les edificacions per a habitatge estaven conformades per tres cases; n'hi havia una per a altres usos. Que en tingueren una sola planta, n'hi havia una; i tres, que en tingueren dues plantes. La població de dret i de fet era de quinze persones.

Si exceptuem les 2.809 edificacions d'Oliva capital, la construcció dispersa olivera és de 241 ítems; i per a altres usos, 59. Les edificacions amb una sola planta eren 155; de dues, 95; i de tres, 45. La població de dret i de fet era de 850 persones. Clarament, predomina l'edificació simple d'una planta, que ajudava a fixar la població dispersa i allunyada de la ciutat en un món agrari i menestral, principalment, que necessitava almenys un “guaret on viure”. Sembla que les edificacions complexes de tres plantes estaven vinculades a les funcions hostaleres o d'esbarjo en diverses parts del terme municipal: Aigües Blanques, 2; Bomba, 2; Casa Vidal, 11; Hortes, 14; platja, 3; posada de Blai, 6; i posada de Sant Jaume, 7.

Els nuclis dispersos de població obeïen a una organització de l'espai dels nostres avantpassats⁵ i la seua manera de viure, en el doble vessant econòmic i social. De bell antuvi, els pobladors locals hagueren de planificar la solució de dues necessitats de l'espai geomorfològic on vivien: la captació d'aigua i la posada en valor del terreny, que, en conseqüència, ha transformat el paisatge a les morfologies que ara veiem. Respecte del primer assumpte, el disseny de distribuir les vies fluvials i, amb elles, el reg, mitjançant canals o séquies, derivacions i particions, va contribuir a la construcció de l'espai d'horta al terme municipal; sobre el segon, no gens menys important, la planimetria de les parcel·les a treballar condiciona la vinculació més o menys fixa de la població en llurs àrees, aspecte que obligarà, a la vegada, a un desenvolupament permanent i consolidat d'una xarxa viària, que facilitaria la comunicació i proximitat al recinte urbà d'Oliva, per a anar a fer la tasca de fora, traure la

5. D. CALDES SÁNCHEZ, “Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai rural (II)”, dins *Cabdells*, 14, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, 2016, pp. 5-44.

collita al mercat agrari o pernoctar en la partida. L'anàlisi de la xarxa viària (Caldes Sánchez, 2016) al terme municipal explica la diferenciació de nuclis que existien abans de la conquesta feudal, com són Sant Pere i Sant. Josep, i altres que esdevingueren importants amb l'arribada de les grans infraestructures del transport del segle xx, com va ser el camí Vell de Dénia respecte a la partida de la Devesa, la de Casa Vidal —zona identificada des de la séquia del Vedat fins a la vall de la Ratlla i entre la vall de l'Aigua Morta i el Pla, que pivotava al voltant de la caserna dels carrabiners de les acaballes del segle XIX i primera meitat del xx, partida de les Mànegues, número 8, i la Font de Maset; la carretera de València a Alacant respecte al Brosquill, posada de Sant Jaume, posada de Blai (actualment, Venta del Tardà)—; la carretera d'Oliva a la Nucia per al Castellar i la Plana; i els assagadors dels Gorgs i de la Ratlla, a la partida de la Devesa, i el camí de les Canyades per a la Bomba i l'Aigua Blanca, que connecten zones marjalenques d'antigues vies pecuàries amb les grans d'ara.

Venta del Tardà (Autora de la foto: Marta Soliva Sánchez, ca. 2017).

Aquestes dues solucions a la morfologia olivera les conjuminen els romans i els musulmans a la partida de l'Elca, indret que en temps romans era

una vil·la —factoria agrària— i alqueria —també factoria agrària— amb els musulmans. La seua ubicació està prop de les fonts del Garrofer i de l'Om i del camí de la Carrasca i el Xiricull, que comunicarien amb l'interior del terme i Fornà, on també trobem les ubicacions de Santa Fe i el Marxucal.

Els indrets més edificats eren conseqüència de les activitats econòmiques i les d'esbarjo. Així, llevat de la ciutat, les àrees més construïdes per l'activitat econòmica eren: Rajolars, amb trenta-nou edificis; Hortes, vint-i-tres; Casa Vidal, catorze; i fàbrica de Veses i posada de Sant Jaume, onze cadascuna. En l'àmbit agrari, l'agricultura mercantil facilitaria l'emmagatzematge de productes cerealístics, panificables, oleaginosos (cas de les fàbriques d'Ochoa i de Veses), vitivinícoles i cítriques (aquestes últimes en l'actualitat) i les respectives construccions; i per l'activitat d'esbarjo, destaca la platja, amb noranta edificacions, seguida de Sant Antoni, amb vuit. Un vessant d'esbarjo no oficial, i inconstant en l'activitat, es desenvolupava en els indrets de la categoria "cases de faena" de l'Elca i el Marxucal, on podien anar els olivers en romeria per les festes de Rebollet al setembre, en el primer cas; o per Pasqua, en els dos casos.

Concloem que la funció de l'habitatge i la distància al nucli urbà clarifiquen la necessitat d'habitar aquests indrets, pels quals hom sol·licitaria la respectiva i adient llicència urbanística carregada de valor jurídic d'activitat econòmica. De fet, la senyalística viària del terme municipal contempla la veu "casals" per a la zona compresa entre la partida del Ramblar fins al camí Bancalons i Venta del Tardà —antiga Venta de Blai. Pràcticament, tots els indrets urbanístics registrats han donat continuïtat als plans urbanístics olivers des del Pla Urbanístic d'Oliva de l'any 1982 o han pivotat al voltant d'ells el desenvolupament de propers. Així, la fàbrica d'oli de pinyolada d'Ochoa té enfront l'actual polígon industrial i el parc de bombers. La fàbrica s'ubicava en un caminal, a la dreta del trànsit de la carretera d'Oliva a la Nucia en el sentit Pego, una vegada superat el magatzem d'una empresa de sanejaments i bastant abans del dipòsit de gas butà. Ochoa era un senyor de València que la va crear en la població. En passar els anys i els successius propietaris, ha acabat sent un motor de reg a tots els efectes econòmics. O la fàbrica de Veses,⁶ que és al camí Vell de Dénia en passar les cases del Reg Nou i la Bellotera,

6. José Martí de Veses Cardona es va casar amb Carmen Sancho Ibiza. Va ser diputat. Antonio Mayans Mena, avi de Pepe Mayans Sivera, va ser vicecònsol del Regne de Suècia per un període de temps. Sobre Ochoa, cal dir que Paco Pla, marit de Marita Mas, era parent seu. En la fàbrica, també va treballar un germà d'Alemanya Navarro. El comptable era Teodoro García, pare del manescal del mateix nom. Després, es va establir en l'edifici l'empresa Pavimentos Marí. Va canviar de titular en ser el nou propietari Luis Monferrer, que la va explotar com a motor de reg, com fa l'actual propietari, senyor Vicente Parra. Agraïm els aclariments a Alejandro Cardona Ballester, besnét de l'esmentat Martí de Veses, fundador.

on hi ha una construcció més antiga que, a hores d'ara, és altre motor de reg, entre la fàbrica de blocs de construcció i el minipolígon industrial, on hi ha també la fàbrica d'*snacks* i papes. Té una imatge de ceràmica de la Mare de Déu de Rebollet, amb tonalitats blaves en el pati, que es veu des de l'exterior. La fàbrica la va crear José Martí de Veses Cardona. El seu fill Paco Martí de Veses Sancho la va vendre a Antonio Mayans Mena. I, finalment, la va adquirir Salvador Rovira, qui va construir un magatzem d'adobats de pells i explotava el motor de reg. A hores d'ara, només funciona com a motor. Els Rajolars també varen moure un pla urbanístic en la novena dècada del segle xx, encara paralitzat. La Venta de Sant Jaume té ubicada la fàbrica de transformacions de cítrics per a fer sucs. La Font de Maset es relacionava amb el baixador projectat en la transformació del ferrocarril de via estreta Carcaixent-Dénia en l'ample homologat, quan es fera la prolongació de la línia ferroviària entre Gandia i Dénia, a més de ser seu de dues empreses relacionades en la transformació, comercialització de cítrics i el seu nòlit internacional. I el mateix cal dir del Brosquill, que actualment és un polígon industrial actiu amb moltes carències d'infraestructures viàries estatals que impedeixen el desenvolupament del seu potencial econòmic, si no es fa un accés directe des de la carretera estatal a Alacant, o se li dóna des de la connexió d'aquesta via amb l'autopista AP-7, quan es faça la infraestructura al sud d'Oliva.

Aigua Blanca, Bomba, Devesa, la platja, Sant Antoni, Sant Josep i Sant Pere creixeren dins del vessant econòmic de l'esbarjo, principalment, de segona ocupació estiuenca o per a tot l'any.

Oficialment, continuen etiquetades d'espai agrícola el Castellar, l'Elca, la Font del Rubiol, les Hortes, el Marxucal i la Plana.

FONS DOCUMENTALS

- *Censo de Población de 1930*, Presidència del Consell de Ministres, Direcció General de l'Institut Geogràfic Cadastral i d'Estadística.
- *Censo de Población de España en 1857*, Arxiu Històric Municipal de Sueca, Estadística, Caixa 264/339.
- *Nomenclátor de las ciudades, villas, lugares, aldeas y demás entidades de población de España* de l'any 1940, Arxiu Històric Municipal de Sueca.

BIBLIOGRAFIA

- CALDES SÁNCHEZ, David (2016): "Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai rural (II)", dins *Cabdells*, 14, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 5-44.

Antiga fàbrica de Ves (Autora de la foto: Marta Soliva Sánchez, ca. 2017).

Antiga fàbrica de Ves (Autora de la foto: Marta Soliva Sánchez, ca. 2017).

LA HISTÒRIA DEL PALAU DELS CENTELLES AL SEGLE XX A TRAVÉS DE LA FIGURA D'EGIL FISCHER I EL SEU LLEGAT

ELENA CANTO MUÑOZ
Llicenciada en Història

1. INTRODUCCIÓ

La història que ací es presenta, tal com esmenta el títol, és la història del palau dels Centelles d'Oliva al s. XX a través del llegat documental i gràfic d'Egil Fischer. Una història que sorgeix del somni del dit arquitecte danès per crear un Museu d'Art Espanyol a Copenhaguen. Una idea que acabà frustrada però que marcà, tant la vida del seu promotor com la de la localitat i la del seu monument.

Una història que, abans de presentar, cal, d'una banda, contextualitzar i, d'altra, acostar al lector a la manera en què el llegat s'aglutinà i arribà al nostre municipi.

El palau dels Centelles dominà la localitat d'Oliva des del s. XIII, quan amb la presa del territori per part de Jaume I, aquest erigí una torre de vigilància, la torre de l'Homenatge (Peiró i Cots, 1997, 80). A ella, posteriorment, se li incorporà un castell gòtic, seu dels senyors feudals de la vila, que finalment els Centelles convertiren en un palau comtal.

D'aquesta manera, el monument es convertí en una fortalesa inexpugnable, que arribà a albergar un dels exemples més importants del territori valencià on s'entrellaçaven els elements arquitectònics gòtics amb les sumptuoses decoracions renaixentistes.

Fou llar dels comtes d'Oliva fins a les acaballes del s. XVI quan, amb la mort de l'última comtessa de la família dels Centelles, Magdalena de Centelles, en 1596, començà la seua època de decadència i desmantellament.

Al llarg dels ss. XVII, XVIII i XIX, el palau allotjà diferents personalitats de la política del moment i diversos ordes religiosos, fins a arribar a mans de la casa nobiliària dels Osuna. Aquesta família, a finals del s. XIX, va decidir vendre'l, fet que precipità, encara més, el seu deteriorament. Fou aleshores quan s'obrí un carrer pel centre del monument (actual carrer del Palau) que el dividí en dues meitats. Dues parts que, al mateix temps, foren seccionades en habitatges, amb la qual cosa gran part de l'ornamentació del palau va quedar a càrrec del millor postor (González, 2010, 45-46). En aquell moment, entrat

ja el s. XX, fou quan arribà E. Fischer a la localitat i emprengué el seu projecte, que, com hem dit, entrelaçà la seua vida amb Oliva i el palau.

Tot i que, ja des de finals del s. XVI, el palau dels Centelles inicià aquest nefast període de decaïment, gran part de la historiografia del s. XX qualificà de tràgic el desmantellament executat per E. Fischer en 1918 i creà al voltant de la seua persona una imatge negativa d'espoliador, que, com aviat veurem, en part distava de la realitat, ja que, de no ser per la seua empresa, hui no podríem conèixer gran part del palau.

E. Fischer, un enamorat de l'art espanyol, quedà en 1917 perplex del que havia sobreviscut fins aleshores del monument i amb l'objectiu d'endur-se part d'aquest, per a emprar-lo en el seu projecte de Museu d'Art Espanyol, es dedicà juntament amb Vilhelm Lauritzen a documentar, a través de plànols i fotografies, tots aquells elements que volia traslladar.

Aquesta documentació gràfica, juntament amb diferents missives i documentació oficial que intercanvià, posteriorment, amb l'objectiu d'aconseguir que el seu projecte s'acomplira, és el que ací presentem i ens serveix per a acostar-nos al palau que hui en dia es troba pràcticament desaparegut.

La dita documentació, juntament amb aquells elements arquitectònics que E. Fischer s'endugué —abans que fos declarat Monument Arquitectònic i Artístic en 1920—, quedaren “dormits” fins que el seu ajudant —V. Lauritzen— decidí viatjar a Oliva en 1978.

Aquest arquitecte danès, amb noranta anys, emprengué un viatge a la localitat valenciana, en companyia de la seua filla per a retrobar-se amb el palau i mostrar-li on havia treballat quan era jove. El que menys esperava trobar-se V. Lauritzen era el que va poder contemplar amb els seus propis ulls: el monument havia desaparegut pràcticament. Davant aquest fet, decidí reunir-se amb l'alcalde d'Oliva, Salvador Cardona, qui li explicà tot el que havia passat a la localitat perquè aquest s'hi trobara en aquelles condicions. Fou aleshores quan V. Lauritzen comprengué la importància de la documentació que ells havien realitzat i marxà cap a Copenhaguen decidit a recopilar-la (Müller, 1999, 22; Müller, 2013, 32).

Ja allí, es dedicà a reunir tot el que trobà i decidí preparar un informe que s'encarregà de traduir amb l'esperança que arribara a Oliva (Müller, 2013, 32). Uns documents i uns informes que, malauradament, no arribaren a Oliva fins al 2010.

La seua investigació el dugué fins a la viuda d'E. Fischer, Olga Fischer, qui, en conèixer la notícia de la pràctica desaparició del palau, es posà en contacte amb l'alcalde d'Oliva, Salvador Cardona, per a oferir-li a la localitat la donació de tota la documentació que ella conservava a la seua mort. Un

oferiment que l'ajuntament acceptà de bon grau (fig.1),¹ però que mai no es dugué a terme.

A les acaballes del 1980, la conservadora del departament de Museus de la Hispanic Society of America (a partir d'ara, HSA),² Priscilla Müller (Bredsley, 2000, 11), va rebre el catàleg d'una subhasta que anava a fer-se a la Galeria Christie's de Londres. Dintre d'aquesta, el lot 42 estava format per dues seccions del fris de la Sala d'Armes, dos relleus semicirculars i una secció d'un enteixinat policrom del palau (Müller, 2013, 32-33; Müller, 1999, 21-22).

Fou, aleshores, quan la conservadora inicià una tasca d'investigació prèvia. Una feina que l'acostà a la figura d'E. Fischer, al seu projecte i a l'estat en què es trobava el palau dels Centelles d'Oliva en aquell moment. Amb tota aquesta informació, i amb la constatació de la riquesa del fris, la institució novaïorquesa es decidí a adquirir el lot. Ja a Amèrica, es catalogaren les peces i s'inicià una tasca d'estudi que, a poc a poc, apropà P. Müller a les figures de V. Lauritzen i O. Fischer.

En 1982, amb motiu de la reunió del Consell Superior d'Investigacions Científiques de Madrid, la conservadora de la HSA viatjà a Espanya. Allí, li presentaren el Sr. Joaquín Serra Belda, de València, persona interessada en el tema del palau, que la va acompanyar a Oliva, on es reuní amb Salvador Cardona. L'alcalde, amablement, li ensenyà el recinte i li contà la visita de V. Lauritzen en 1978 (Müller, 1999, 22).

Tota aquesta informació féu que P. Müller dirigira el seu estudi cap a Dinamarca. Així, el mateix 1982, la conservadora posà rumb a Copenhaguen, on va poder fotografiar i fotocopiar el material que V. Lauritzen havia dipositat a la Kunstakademiets Bibliotek. A més a més, aconseguí reunir-se amb ell, qui li contà la seua experiència a Oliva de primera mà i li mostrà tot el material que havia pogut compilar fins a la data (Müller, 1999:23).

En aquell viatge, P. Müller també tingué la sort de poder entrevistar-se amb la viuda d'E. Fischer, Olga Fischer, qui la va rebre de manera expectant i amb il·lusió, en veure el seu interès per la feina del seu home. Aquesta deixà que fotografiara els documents que ella guardava i li va permetre traure còpies de les fotografies que tenia (Müller, 1999, 23-24).

1. Arxiu Documental del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, núm. d'inventari 2010CEF007 i 2010CEF008. D'ara endavant, les cites a ell es faran sols amb el núm. d'inventari.

2. Institució novaïorquesa creada per l'hispanista Archer Milton Huntington en 1904, amb la intenció de "condensar el alma de España en contenidos, a través de obras de la mano y del espíritu" (Bredsley, 2000, 11; Del Álamo, Bendala i Maier, 2009, 21). Un projecte que pretenia fer arribar la cultura hispana a Amèrica, idea que es féu realitat el 20 de gener de 1908 amb la inauguració del Museu Espanyol (Coddington, 2000, 31).

Quatre anys després, ja en 1986, O. Fischer es tornà a posar en contacte amb P. Müller quan trobà nous dibuixos del palau. Uns dibuixos que la conservadora estudià i que, finalment, foren cedits a la HSA, juntament amb la resta de documentació que O. Fischer conservava l'any 1987 (Müller, 1999, 24; Müller, 2013, 33).

Aquell mateix any, la Kunstakademiets Bibliotek també decidí cedir a la institució novaiorquesa el que V. Lauritzen³ havia dipositat en ella i, tres anys més tard, O. Fischer els donà també tres monedes que el seu home havia trobat al palau. D'aquesta manera, fou com es creà el “Llegat d'Egil Fischer”, que presentem i que quedà aglutinat a la HSA en 1989.

En 1996, amb motiu de l'article “The Oliva Palace of the Centelles. Activities of Egil Fischer and Vilhelm Lauritzen”, publicat per P. Müller dins del núm. 18 de la revista danesa *Architectura*, Antoni Esteve —president de l'aleshores recentment creada Associació Cultural Centelles i Riusech—⁴ decidí posar-se en contacte amb la conservadora.

Amb data de 5 de novembre de 1996, li envià una missiva on, a banda d'interessar-se pel seu article, li explicà la finalitat per la qual s'havia creat l'associació i els projectes que tenien en ment. Aquesta carta fou rebuda per la conservadora amb gran interès, fet que es constata amb la seua ràpida resposta deu dies després. Amb data de 15 de novembre d'aquell mateix any, P. Müller contestà a A. Esteve i li mostrà el seu entusiasme, tant per la creació de l'associació com pels projectes esmentats, davant dels quals afirmà que estava disposada a participar. Tal és així que concloué la carta oferint a A. Esteve una possible entrevista, aprofitant el seu proper viatge a Madrid. Una oportunitat que el president de l'associació no dubtà a acceptar.⁵

D'aquesta manera, ambdós es reuniren a finals del mes de novembre a Madrid. A. Esteve li exposà les activitats projectades per la institució i li oferí, de manera personal, participar en elles. La convidà a formar part, tant del llibre que estaven fent sobre el palau, *El Palau dels Centelles d'Oliva: recull gràfic i documental*,⁶ —amb motiu del 550 aniversari de la concessió del títol de comte a Francesc Gilabert de Centelles i de vila comtal a la localitat d'Oli-

3. V. Lauritzen va faltar en 1984.

4. Institució creada al novembre de 1995 amb l'objectiu de promoure la recuperació i la difusió de la memòria històrica del palau d'Oliva i de la família dels Centelles (informació cedida per Antoni Esteve).

5. Informació extreta de la carta del 5 de novembre de 1996 d'A. Esteve dirigida a P. Müller i la contestació d'aquesta del 15 de novembre (cartes que A. Esteve ha permès consultar i emprar per a la realització d'aquest article).

6. Llibre que es presentà l'11 de desembre de 1997, amb la presència de P. Müller al Centro Olivense (informació cedida per Antoni Esteve).

va— com de les jornades sobre la història dels Centelles i el comtat d'Oliva que s'hi pretenien desenvolupar l'any 1999, juntament amb una exposició referent al mateix tema (Müller, 1999, 24).

P. Müller, tal com ja li havia fet saber en la carta enviada, acceptà gratament aquest oferiment. A més, li contà la manera en què havien reunit tot el llegat a la HSA i l'informà de la possibilitat que aquest material fóra cedit a Oliva, sempre que fos sol·licitat de manera oficial i es garantira la seua conservació en un lloc adequat.⁷

Fou així com sorgí un nexa d'unió entre la institució novaiorquesa i la nostra localitat, a través de les figures de P. Müller i A. Esteve, respectivament. Ambdós seguiren cartejant-se i arran d'aquest contacte sorgí l'exposició conjunta entre la HSA i Oliva. Una exposició que, gràcies al suport de Joan Gava-ra, s'englobà dins del programa cultural europeu “Civitas Europa”,⁸ que portà lligada, a més, la publicació d'un catàleg dels plànols i dibuixos del palau realitzats per E. Fischer i V. Lauritzen.⁹

L'exposició dugué per títol “El Palau dels Centelles d'Oliva”, a Oliva, i “The Renaissance Palace of Oliva”, a Nova York. S'inaugurà el 23 de febrer de 1999 a la rehabilitada cripta de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva i fou la primera vegada que es mostraren alguns dels documents originals del llegat. Uns documents que, juntament amb dues llunetes, corresponents a una de les sales del palau, procedents de la HSA, altres peces procedents del Museu de Nules i les columnes de la galeria central del monument, conformaren el nucli d'aquesta exposició temporal que va concloure el 3 d'abril de 1999 per a viatjar a Nova York, on s'inaugurà —per part de l'aleshores Infanta Elena— el 18 de novembre de 1999 i es pogué contemplar fins al 30 de gener del 2000.¹⁰

Aquest apropament afavorí, a més, l'inici de les negociacions per a la cessió de tot el llegat d'E. Fischer a Oliva. Uns tràmits que s'iniciaren en 2007 i que, després d'un procés de llargues consultes i reunions entre la HSA, l'Ajuntament d'Oliva, l'Associació Cultural Centelles i Riusech i el director tècnic del Museu Arqueològic d'Oliva, Vicent Burguera, propiciaren que el llegat fos cedit i vinguera a la nostra localitat en 2010 (fig. 2).

7. Informació cedida pel president de l'Associació Cultural Centelles i Riusech, Antoni Esteve.

8. Programa d'exposicions, conferències, congressos i altres actes culturals i cívics encaminats a redescobrir, rememorar i mostrar el passat dels valencians (carta del 26 de novembre de 1996 d'A. Esteve a P. Müller).

9. Catàleg publicat en 2013 sota el nom “El Palacio condal de Oliva. Catálogo de los planos de Egil Fischer y Vilhelm Lauritzen”.

10. Informació cedida pel president de l'Associació Cultural Centelles i Riusech, Antoni Esteve.

D'aquesta manera, podem dir que l'estudi que ací es presenta no hauria sigut possible sense aquella minuciosa feina de documentació realitzada pel danés E. Fischer i els seus ajudants, però tampoc sense la feina de recopilació iniciada per V. Lauritzen i O. Fischer, seguida per P. Müller i pel treball de l'Associació Cultural Centelles i Riusech i el seu president, A. Esteve, del director tècnic del Museu Arqueològic d'Oliva, Vicent Burguera, i de l'ajuntament de la localitat. Tots aconseguiren que, en 2007, la HSA cedira el llegat que, finalment, arribà a Oliva en 2010, on va quedar a l'abast dels investigadors esperant mostrar la seua història.

Amb aquesta finalitat és amb la que sorgí l'estudi que ací es presenta. Amb la intenció de fer una anàlisi històrica del llegat d'Egil Fischer, que ens acostara tant a la seua persona i al seu projecte com a la història del palau al s. xx, i amb l'objectiu final de donar-lo a conèixer a la societat i posar-lo en valor.¹¹

Conèixer la història del palau dels Centelles al s. xx, a través de la figura d'Egil Fischer mitjançant el seu llegat, per tal de difondre-la i enriquir així els coneixements sobre el passat de la nostra història, és aleshores l'objectiu principal d'aquest article. En ell tractarem de donar-li, a més, la rellevància que li pertoca, ja que aquesta etapa també forma part de la història del monument i li dóna una singularitat característica i única que cal evocar.

Tot això, a través d'un llegat, ampli i heterogeni, dels més importants que tenim, referent a un palau en gran mesura desaparegut. Un conjunt format per 113 plànols de l'immoble; dos quaderns de notes; dos àlbums de fotografies i alguna altra fotografia solta; part dels seus negatius; i un total de 182 documents.

L'Arxiu Documental¹² —conformat pels 182 documents— és extens i heterogeni. Està format per documents que van des de cartes i minutes a documents legals, retalls d'articles i algun telegrama. Alguns en castellà i altres en danés —i alguns en ambdós idiomes—, la majoria datats entre 1915 i 1951 (tot i que hi ha tres posteriors: dos de 1979 i un de 1987); tracten temes diversos que sempre tenen com a eix vertebrador el palau dels Centelles d'Oliva.

Juntament amb aquesta documentació, ens trobem els dos quaderns de notes d'E. Fischer, coneguts com *Notebook I* i *Notebook II*. En ells, l'arquitecte danés prengué notes al llarg de la seua estada a Oliva mentre treballà al pa-

11. Un estudi basat també en el Treball Final de Màster (TFM) de l'autora d'aquest article: *Historia de un sueño frustrado. El proyecto de Museo de Arte Español en Copenhague (Dinamarca), 1917-1950*, publicat per la Universitat Autònoma de Madrid.

12. Nom amb què la HSA nomenà el conjunt de documents escrits solts, que el Museu Arqueològic d'Oliva va mantenir i que ací també hem decidit emprar. D'aquesta manera, gastarem per a tot el llegat la divisió següent: Arxiu Documental, Àlbum Gran, Àlbum Menut, Fotografies Soltes, Negatius, *Notebook I*, *Notebook II* i Plànols i Dibuixos.

lau entre els anys 1917 i 1920. Aquestes anotacions estan escrites sobretot en danés, tot i que hi ha alguna menció en castellà; i la gran majoria van lligades a croquis i dibuixos que féu sobre algunes de les habitacions o detalls del palau. No obstant això, cal destacar les notes que prengué sobre els anteriors propietaris del monument, sobre els Centelles,¹³ i la cita textual de Teodor Llorente referent a Oliva i al palau, redactada en el volum II d'*España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Valencia*,¹⁴ que ens mostren la intenció d'E. Fischer de conèixer la història del monument prèvia a la seua arribada.

Pel que fa a les fotografies,¹⁵ aquestes es troben repartides entre un àlbum gran (amb 108 imatges), un àlbum menut (amb 58 instantànies), 40 fotografies soltes revelades en paper en blanc i negre o color sèpia i 77 negatius (plaques de vidre), on moltes d'elles es troben repetides.

Dintre de les fotografies i els negatius, veiem imatges de l'entorn del palau, però el gran nucli del llegat gràfic pertany a les seues habitacions, sobretot aquelles que més cridaren l'atenció del danés, i als seus detalls ornamentals que agradaren a E. Fischer. També podem veure algunes imatges referents a costums de la localitat, com el trillat del camp al Raval (fig. 3) o el tradicional porrat de San Antoni.¹⁶ Juntament amb aquestes, altres de monuments que no pertanyen a Oliva, com la del castell de Cocentaina o el portal del pati interior de la Llotja de València,¹⁷ entre altres, o alguns elements del palau ja desmuntats i llestos per a endur-se (fig. 4), juntament amb una de V. Arnal,¹⁸ formen el conjunt gràfic del llegat gràfic d'E. Fischer.

Els plànols i els dibuixos del conjunt estan formats sobretot per plantes, alçats i perfils —amb les mesures pertinents preses— de les habitacions i

13. *Notebook I* del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari LA1104 núm. 9anv. i LA 1104 núm. 48anv. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari.

14. *Notebook II* del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari LA1105 núm. 3anv. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari.

15. Realitzades entre 1917 i 1920, època en què E. Fischer va romandre a la localitat d'Oliva.

16. Negatiu del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari AG010 Ng.58. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari.

17. Àlbum Gran del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari AG010 F. AG-108. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari.

18. Fotografies Soltes del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari AG010 F.S-25. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari.

els elements que més agradaren a l'arquitecte danés. Alguns van emmarcats; altres van disposats sobre paspartú; uns altres van disposats en carpetes; i alguns d'ells van solts. Aquests, juntament amb les diferents propostes d'edifici per a albergar el seu Museu d'Art Espanyol a Dinamarca, formen aquest grup.

Tot aquest conjunt textual i gràfic és el que forma el llegat d'E. Fischer, a través del qual presentem aquesta història, en què hem emprat com a fil conductor els documents de l'Arxiu Documental.

2. LA HISTÒRIA DEL PALAU AL S. XX A TRAVÉS DEL LLEGAT D'E. FISCHER¹⁹

L'arquitecte danés E. Fischer viatjà per primera vegada a Espanya, en 1904, com a estudiant. De la mateixa manera, tornà en 1913 becat per la Real Academia de Bellas Artes. Fou aleshores quan tingué contacte amb el nostre art, del qual quedà tan fascinat que sorgí en ell la idea de crear una “casa” —així ho denomina ell en una de les seues cartes (2010CEF082)— a Dinamarca, un museu d'art espanyol on poder mostrar aquest art, difondre'l i fomentar el seu estudi.

Amb aquesta finalitat, en 1916 tornà a Espanya, amb la intenció d'adquirir elements arquitectònics i decoratius que li permeteren dur a terme el seu projecte. Les peces que anava recol·lectant, decidí anar enviant-les a Copenhaguen, a la Real Acadèmia de Belles Arts de Dinamarca, de manera temporal, mentre realitzava la seua empresa, per tal que s'exposaren i s'hi donaren a conèixer als estudiants (p. 2, 2010CEF082).

Malgrat tot, la intenció d'E. Fischer anava més enllà. Ell no sols volia aconseguir l'objectiu de crear un museu d'art espanyol que albergara peces, sinó pretenia, a més, que el seu edifici estiguera format per elements arquitectònics propis d'aquest art. Per a complir el dit objectiu, necessitava conjunts més amplis que no eren fàcils d'aconseguir. Però la sort li somrigué quan, al gener de 1917, a E. Fischer li arribaren notícies al voltant d'un palau ubicat a la localitat d'Oliva, un monument gòtic renaixentista que, en part, estava a la venda.

En assabentar-se d'aquesta notícia, no dubtà d'anar a veure'l. En arribar allí, ell mateix conta que es va trobar un palau malferit: “durante los últimos cincuenta años no solo nada había sido hecho para su restauración y conser-

19. Tota la informació que a continuació es presenta s'ha extret de l'estudi del llegat d'Egil Fischer (presentat prèviament), que s'hi troba dipositat al Museu Arqueològic d'Oliva. Per aquesta raó, en algunes ocasions farem al·lusió explícita dels seus documents i, en altres, citarem entre parèntesis el número d'inventari del lloc d'on hem tret la dita informació a mode de bibliografia.

vación, sino que los propietarios juntamente con el tiempo y la intemperie habían trabajado sin cesar para acelerar su ruina” (p. 2, 2010CEF082).

Es trobà un monument que havia sigut dividit en sectors; un palau al qual se li havia obert un carrer pel seu centre i s’havia dividit en sectors (cases). Fet que havia suposat la destrucció de l’Escala d’Honor i part de la seua Galeria de Columnes i que, a més, havia deixat a la seua sort la decoració més fàcil d’extraure (p. 2, 2010CEF029). Tot i això, l’arquitecte danés va poder contemplar part del que havia sobreviscut al pas del temps; i allò li va valdre per a poder descobrir la majestuositat d’aquest danyat monument, que un dia havia sigut un dels primers edificis gòtics renaixentistes de València, seu de la família dels Centelles, amb la qual la localitat d’Oliva assolí una de les èpoques de major esplendor.

Fou així com E. Fischer trobà el que estava buscant per a realitzar la seua empresa. Al palau dels Centelles, trobà l’oportunitat de poder desenvolupar el seu projecte més ambiciós, de crear l’edifici del propi museu amb les parts que encara quedaven en peu del monument i, d’aquesta manera i al mateix temps, salvaguardar-lo de la seua possible futura desaparició. Ell mateix afirma que, de no haver-lo trobat d’aquesta manera, no hauria pensat desmuntar-lo, però arran de l’estat en què l’havia vist, el seu fi últim era salvar-lo traslladant les parts que d’ell quedaven amb cura, per a ubicar-les a Copenhaguen, on es poguera contemplar el seu art (p. 3, 2010CEF082).

Amb la dita intenció, podríem afirmar que el propòsit de l’arquitecte danés anà més enllà d’un interès individual; la seua idea tenia un rerefons pedagògic, que buscava donar a conèixer el nostre art a la societat escandinava, on a penes es coneixia, per tal de fomentar, així, el seu estudi i difusió (p. 1, 2010CEF082). D’aquesta manera, fou com s’enllaçà la història d’un arquitecte danés, E. Fischer, amb la del palau d’Oliva i la d’aquesta localitat.

Per a dur a terme la seua empresa, el primer que féu fou adquirir, el 20 de gener de 1917, uns fragments del palau —amb decoració— a l’antiquari Francisco Sanz Torres, qui li donà permís, mitjançant un contracte, d’arrancar els objectes que tingueren valor artístic o caràcter d’antiguitat, encara que això anara en detriment de l’edifici (p. 2, 2010CEF024).

Tanmateix, per tal de no tenir problemes a l’hora de desenvolupar el seu pla, E. Fischer decidí adquirir les cases en què s’havia dividit el palau i on es trobaven els béns que volia endur-se (p. 3, 2010CEF029; p. 3, 2010CEF082).

Aquestes cases foren adquirides al mateix Francisco Sanz Torres el 26 de gener de 1917, sota escriptura firmada davant el notari d’Oliva, Remigio Masià (2010CEF006). Uns béns que, dos anys abans, Francisco Sanz havia adquirit a alguns habitants d’Oliva mitjançant uns contractes privats que, més tard, s’havien corroborat amb les seues escriptures pertinents (2010CEF001

a 2010CEF005). Aquests habitatges es concentraven, sobretot, en la coneguda com a primera planta o planta noble, a les ales nord i sud del palau (p. 1, 2010CEF024).

Juntament amb aquestes adquisicions, E. Fischer també es disposà a llogar alguns immobles, de menor rellevància estilística —dintre del recinte del Palau— amb la pretensió de gastar-los com a magatzem per a les peces que anara desmuntant (LA1104 núm. 59).

Mentrestant, al llarg de tot aquest procés d'adquisició de les cases, E. Fischer anà desenvolupant també una feina d'investigació. S'interessà per la història del palau, per la dels seus anteriors habitants i es preocupà de conèixer la història i els diferents costums de la localitat d'Oliva.

Als seus quaderns de notes i en alguns dels seus documents solts, trobem un conjunt d'anotacions referents a la història del palau, a la història dels seus habitants i a la de la localitat d'Oliva. Un exemple és la ja citada transcripció del fragment del volum II d'*España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Valencia*, que Teodor Llorente dedicà a Oliva i al seu palau, o la còpia del fragment de Gaspar Escolano provinent de la seua *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia* (fig. 5),²⁰ referent al monument i la seua localitat. Unes notes que s'uneixen a un conjunt d'altres, en danés, que van seguides de la seua cita bibliogràfica (LA 1104 núm. 48), i es completen amb alguns apunts referents als que foren habitants i amos del palau: uns dedicats als Centelles; altres, als Borja; i uns altres, que contenen com acabà en mans de la família Osuna (2010CEF049; 2010CEF045; 2010CEF048) (fig. 6).

Mostra del coneixement que E. Fischer arribà a tenir sobre la història del palau, la podem veure, a més, en la carta que l'arquitecte danés envià el 5 de desembre de 1920 al Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts d'Espanya, on narra la decadència del palau des que la família dels Osuna decidí vendre'l i remarca que, de no haver-lo trobat d'aquella manera, ell no l'hauria emprat per al seu projecte (pp. 2-3, 2010CEF082).

D'aquesta manera, podem afirmar que E. Fischer arribà a tenir un ampli coneixement sobre la història del palau i la seua gent. Una labor que no es quedà en una mera investigació bibliogràfica. I és que l'arquitecte danés —al llarg de la seua estada a Oliva— es dedicà, a més, a prendre fotografies. Prengué imatges de les festivitats de la localitat, que ocorregueren mentre ell es trobava allí, com el porrat (AG010 NG.58) i els bous al carrer (AG010 NG.62). També prengué imatges de les feines que desenvolupava la gent del poble,

20. Tot i estar aquest fragment dintre de l'Arxiu Documental, podria ser un full arrancat d'un dels quaderns de notes per la seua grandària i el tipus de paper.

com el trillat del camp (AG010 NG.57). Però, sobretot, el que més fotografia fou el marc geogràfic —el més ampli i el més proper— del palau. D’una banda, va prendre instantànies des dels diferents punts cardinals de les rodalies de la localitat, amb la intenció d’ubicar el palau dins d’aquesta i tenir imatges del monument des de diferents perspectives (fig. 7). D’altra banda, va prendre fotografies dels voltants més propers al palau (fig. 8); i d’altres que féu des del seu interior, on es pot apreciar el seu entorn.

Tota aquesta feina de recopilació de dades documentals i gràfiques s’hi desenvolupà al llarg d’uns mesos, des de la seua arribada a Oliva fins al maig de 1917. Fou, aleshores, quan E. Fischer decidí posar rumb de nou a Dinamarca per a poder realitzar les gestions burocràtiques necessàries i complir el seu somni de crear un Museu d’Art Espanyol a Copenhaguen (p. 4, 2010CEF082).

Per a tal fi, envià una carta al Ministeri d’Interior de Dinamarca, amb data de 25 de gener de 1919, en què demanà l’adquisició d’uns terrenys cèntrics prop del palau de Frederiksberg, a Pile Allé, per a poder construir el seu museu. Un museu que descriu d’aquesta manera:

Las alas Sur y Este respectivamente, que darán hacia el término del Club Deportivo y la Pileallé, serán de un piso de alto y provistas de soportales que se abrirán al jardín, visibles desde el Frederiksberg Have y de la Colina de este Palacio Real. El ala Norte, que formará rectángulo con la Pileallé, será casa de vivienda propiamente dicho; será de dos pisos con un remate de una clase de torre encima, del estilo gótico “cuadrado” donde cabe el friso. El jardín, junto con los soportales, servirán de estancia al aire libre; allí se alzarán, entre otras cosas, dos columnas de mármol, de 5 metros de alto” (p. 4, 2010CEF011) (fig. 9).

Malauradament, la resposta a la dita petició no fou l’esperada. Dos mesos després d’aquesta, E. Fischer tingué notícies del Ministeri de l’Interior danés, a través d’un ofici, en què li comunicaren que les propietats adequades per a dur a terme el seu projecte —les cases núm. 10 i 12 de Pile Allé— estaven llogades i, per tant, no el podia dur a terme. Tot i això, afegiren que si, en algun moment, els inquilins abandonaven les dites propietats, la seua petició es tornaria a tenir en compte (2010CEF018).

Davant aquesta resposta, E. Fischer, lluny de desanimar-se, es disposà a buscar el suport de diferents institucions culturals del seu país i a formar un grup de treball de gent preparada, perquè fóra amb ell a Oliva a ajudar-lo en les labors de documentació, de presa de mesures i planificació de les restes que li interessaven del palau per a poder reconstruir-les posteriorment a Copenhaguen (p. 4, 2010CEF082).

Pel que fa al primer punt, entre les institucions daneses a què demanà suport, va rebre l'aval del director de l'Acadèmia de Belles Arts, Sr. Storck (2010CEF013); del director del Museu Nacional de Dinamarca, Sr. Mackeprang (2010CEF014) i del director del Museu d'Artesania Artística, Sr. Emil Hannover (2010CEF014). Els dos últims, fins i tot, arribaren a presentar davant del Ministeri d'Instrucció Pública el seu suport al projecte (2010CEF019).

Quant al segon punt, E. Fischer aconseguí convèncer un conjunt format per un arquitecte del Museu Nacional de Dinamarca, el senyor Mogens Clemmensen; un especialista en Art i Història de l'Arquitectura, el seu nebot Kjartan Fischer i un jove estudiant d'arquitectura de l'Acadèmia d'Art de Copenhaguen, Vilhelm Lauritzen. Tots junts formaren el que ells mateixos denominaren la “brigada danesa” i arribaren a Oliva el 15 de novembre de 1919 i s'hostatjaren en la posada de la Fonda Olivense (p. 3, 2010CEF029). En arribar allí, a la brigada danesa li passà el mateix que a E. Fischer: es trobà un monument malferit, però que encara conservava part del que un dia fou. V. Lauritzen el defineix així:

Parecía nada más que una paredes ruinosas, y sólo en muy pocos sitios se podía distinguir restos del esplendor de tiempos pasados. Fragmentos de tres (de las cuatro) torres esquineras redondas indicaban los extremos de la planta. El piso bajo contaba con varias bóvedas sostenidas por arcos que formaban el principal. El piso bajo había sido dividido en apartamentos pequeños, alquilados a campesinos [...] Vivían allí con su ganado, mulos, cabras y gallinas [...] Estas bóvedas, que originalmente cubrían los establos, cocheras, almacenes y depósitos de armas, soportaban el suelo del piso principal. En éste, la sala de armas era la habitación central, rodeada de varias salas más pequeñas unidas por puertas abundantemente ornamentadas de estuco o alabastro (p. 4, 2010CEF029).

Ja establits a Oliva, començaren de nou les feines de documentació del palau. Per a desenvolupar aquesta tasca, empraren un sistema organitzat i sistemàtic. D'una banda, fotografiaren les peces que es volien endur, tant al seu lloc d'origen com després, quan ja havien sigut desmuntades i estaven preparades per a ser embalades i traslladades. D'altra banda, s'encarregaren de realitzar els plànols de les dites peces —dels seus alçats, plantes i perfils—, amb les seues mesures i divisions pertinents per a dur a terme el seu desmuntatge de la forma menys nociva possible per a la peça i per a poder saber reconstruir-la després a Dinamarca (fig. 10).

Dintre del recinte del palau, documentaren la coneguda com la Galeria de Columnes, formada per dues plantes, de la qual E. Fischer ja havia rea-

litzat, al seu quadern de notes, alguns croquis i anotacions. Aquests, aleshores, es completaren amb diversos plànols i imatges de les seues arcades i columnes.

També s'encarregaren de plasmar la “galeria corrida de la gran torre”, a través de plànols,²¹ i la citada i desapareguda Escala d'Honor —que donava pas a la planta noble del palau—, de la qual fotografiaren una de les seues portes: la que donava pas a la dita planta.

De la planta noble, és d'on procedeix el major nombre de la documentació gràfica, tot i que també prengueren algunes imatges i plànols de les habitacions de les plantes superiors²² i de la denominada Torre del Palomar.²³

De la planta noble, documentaren sobretot les habitacions ubicades en l'àrea nord-est i nord-oest, espais que comprenien els sectors que E. Fischer havia adquirit.

L'arquitecte numerà les sales de l'1 al 20, tal com podem apreciar en els seus quaderns i en dos dels seus plànols (LA 1106 i LA 1109bis). A més, s'encarregà d'assignar números a les seues portes i finestres (LA 1109) per a mantenir un control i, així, poder distingir-les i localitzar-les de manera més ràpida (fig. 11).

Les habitacions numerades de l'1 al 10 foren les menys documentades —probablement per la seua menor importància estilística i pitjor conservació—, mentre que les sales numerades de l'11 al 20 foren les més documentades. Des de la sala amb enteixinat quadrangular (sala 11); la sala d'enteixinat romboïdal (sala 12); la capella (sala 13) i la seua contigua (sala 14); la sala que destacà per la seua volta amb l'escut heràldic dels Centelles (sala 15); el gabinet de decoració renaixentista (sala 16); la sala amb volta estrellada (sala 17); la Sala d'Armes (sala 18); la galeria (sala 19); fins a la sala 20, que era la que en aquells moments donava pas a les estances de la planta noble, totes foren àmpliament documentades.²⁴

De totes elles, prengueren un elevat nombre d'imatges, plànols i croquis. Sobretot, de detalls dels seus sostres, frisos, voltes i portes; primer, al seu

21. Plànols del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari LA 1127; 1130 a 1135; i LA1188 a LA1190. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari.

22. LA 1108; LA 1105 núm. 8 anv. i LA 1105 núm. 10 anv.

23. Àlbum Menut del Llegat d'Egil Fischer del Museu Arqueològic d'Oliva, amb núm. d'inventari AG010 F.AP-46. D'ara endavant, les cites d'aquest conjunt es realitzaran sols amb el núm. d'inventari. AG010 F.AG-72; AG010 NG. 5; LA 1105 núm. 11 anv.; LA1185; 1186.

24. Noms que E. Fischer emprà per a referir-se a elles dins dels seus àlbums.

lloc d'origen i, després, ja desmuntats i llestos per a empaquetar i ser enduts a Dinamarca.²⁵

Per a posar un exemple de la documentació presa d'aquestes sales —i fugint de la ja coneguda i estudiada Sala d'Armes—, podem esmentar el cas de la sala 12, una sala que destacà pel seu enteixinat romboïdal i fou àmpliament documentada per E. Fischer. D'aquesta, l'arquitecte danés va prendre fotografies que ens mostren parcialment la sala.²⁶ També va prendre imatges i dibuixà les seues portes, tant les que donaven pas a ella, com el revers d'elles, per les quals s'eixia de la dita habitació. D'aquesta manera, documentà amb fotografies i plànols les portes que ell nomenà com la núm. 27²⁷ i el seu revers la núm. 28,²⁸ que la unien amb l'escala (sala 20); la núm. 11²⁹ i revers núm. 12,³⁰ que la unien amb la sala amb artesanat quadrangular (sala 11); i la núm. 13³¹ i revers núm. 14,³² que la comunicaven amb la capella (sala 13). D'aquestes, a més, realitzà algunes imatges de detalls dels seus ornaments³³ i d'alguns dels seus capitells ja desmuntats.³⁴

Com no podia ser d'altra manera, de la sala 12, E. Fischer també documentà el seu enteixinat romboïdal tan característic³⁵ (fig. 12) i la seua finestra (finestra núm. 4), de la qual trobem un plànol³⁶ juntament amb dues imatges dels seus capitells ja desmuntats.³⁷

D'aquesta manera, els danesos anaren documentant i realitzant les feines de desmuntatge de les peces fins al 17 d'abril de 1920, data en què l'alcalde de la ciutat d'Oliva ordenà que s'aturaren provisionalment les labors i comunicà a E. Fischer que el palau anava a ser declarat Monument Nacional (p. 2, 2010CEF024; p. 4, 2010CEF082). Fou, aleshores, quan començà l'etapa de declivi del somni del danés, que a poc a poc anà convertint-se en un malson.

25. Al TFM d'aquesta autora, ja citat, podem veure més ampliada la informació sobre tota la documentació referent a cadascuna de les sales i elements que E. Fischer registrà per a endur-se a Dinamarca. Tant en el seu capítol 7, com en l'Annex I.

26. AG010 F.AG-77 i AG010 F.AP-19.

27. AG010 F.AG-33; AG010 NG.35; LA1124 i LA1175.

28. AG010 F.AG-64; LA1143 i LA1144.

29. LA1137 i LA1139.

30. LA1138 i LA1139.

31. AG010 F.AG-63; LA1145 i LA1146.

32. AG010 F.AG-61; AG010 NG.33; LA1147 i LA1148.

33. AG010 F.AG-34; AG010 F.AG-35; AG010 F.AP-29 i AG010 NG.34.

34. Porta 27: AG010 F.AG-36 a AG010 F.AG-38; AG010 F.AP-30 i AG010 NG.36.

Porta 14: AG010 F.AG-60 i AG010 F.AG-62.

35. AG010 F.AG-48; AG010 F.AP-4; AG010 F.S-31; AG010 NG.55; LA1114 a LA1117.

36. LA1196 a LA1197.

37. AG010 F.AG-76 i AG010 F.AG-78.

Davant d'aquest contratemps, el nostre protagonista no s'hi rendí, tot i que de sobte marxà a Dinamarca i els problemes se li anaren acumulant amb el pas del temps. Al problema ja esmentat de la falta d'un espai per a ubicar el seu Museu d'Art Espanyol a Copenhaguen, a E. Fischer se li succeïren els problemes, tal com mostra la correspondència que li envià V. Lauritzen entre 1919 i 1920 des d'Oliva (2010CEF019). V. Lauritzen li comenta, a les seues cartes, com els amos de les altres parts del palau s'alertaren del desmantellament dels sostres de les seues possessions i l'amenaçaren i el dugueren a judici. En concret, fou José Costa Recio, segons E. Fischer “un arquitecto espanyol que según se decía había sido desterrado desde Madrid al gobierno provincial”, qui dugué el tema al ministeri a Madrid (p. 5, 2010CEF029). Fruit d'aquesta cuita, V. Lauritzen va rebre un ofici per part de l'alcalde d'Oliva dirigit a E. Fischer, pel qual se li comunicava l'ordre del governador civil, del 21 d'abril de 1920, de parar l'enderroc i no alienar més el palau (2010CEF067).

A aquest problema, se li afegí l'accident amb un jove aprenent, que desgraciadament va tenir un tràgic final. Aquest fet li suposà a E. Fischer una sèrie de litigis, tant amb els metges com amb la família del jove,³⁸ i, juntament amb tot açò, el clima econòmic, polític i social d'Espanya canvià i es va prohibir la venda d'antiguitats espanyoles (p. 6, 2010CEF029).

La situació era tan delicada que V. Lauritzen —en una missiva que envià a E. Fischer el 3 de maig de 1920— s'acomiadà dient: “Espero que no tarde en escribirme porque deseo salir de esta cárcel” (2010CEF070 [original en danés]; 2010CEF021 [en castellà]).

Així que no és d'estranyar que l'última carta que tenim de l'ajudant V. Lauritzen destinada a E. Fischer (datada el 17/05/1920) fóra enviada des de Barcelona —des de l'Hotel Internacional— i, en ella, li confirmava la seua eixida d'Oliva el 15 de maig de 1920 (2010CEF022 [traducció de l'original]; 2010CEF072).

A partir d'aquest moment, E. Fischer —que amb tots aquests contratemps tenia la intenció de seguir lluitant pel seu somni, pel seu Museu d'Art Espanyol a Copenhaguen— començà a cartejar-se amb Vicent Arnal. Aquest era un jove natural d'Oliva que conegué l'arquitecte danés en una de les seues primeres visites a la localitat. Una persona que es va convertir en un bon amic, que acollí a ell i als seus companys de viatge (la brigada danesa) i que amb la partida d'E. Fischer i V. Lauritzen d'allí fou l'encarregat de dur a terme tots els assumptes de l'arquitecte referents a les seues possessions del palau (fig. 13).

38. 2010CEF021; 2010CEF022; 2010CEF029; 2010CEF071; 2010CEF074; 2010CEF081.

V. Arnal s'encarregà, des d'aleshores, d'informar a E. Fischer de les novetats provinents del palau. D'aquesta manera, fou la persona que li comunicà —en una de les seues primeres cartes (2010CEF075)— la seua declaració com a Monument Arquitectònic i Artístic, sota la Real Ordre de 23 de juliol de 1920. Un comunicat que li féu arribar (2010CEF078), juntament amb una sèrie de retalls de premsa: un, referent a la declaració (2010CEF032) (fig. 14); i d'altres, previs a aquella (2010CEF031; 2010CEF033).

Amb aquesta declaració, el palau dels Centelles d'Oliva passà a estar subordinat a l'Estat i, tot i que la propietat seguia sent dels seus amos anteriors, fou un gran colp per a E. Fischer i el seu projecte. No obstant això, lluny de resignar-se i de deixar de banda el seu somni, seguí lluitant per a aconseguir-lo, intentant esquivar tots els imprevistos que havien sortit i els que aparegueren arran d'aquest fet.

E. Fischer va haver de fer front a problemes que encara persistien en el temps, com el cas de l'obrer accidentat i altres de nous. Pel que fa al cas de l'obrer, aquesta vegada el litigi sorgí en relació amb els honoraris dels metges que l'havien atés (2010CEF081). V. Arnal així li ho féu saber en una carta del 19 de maig de 1920, on li explicava que un d'aquests metges li demanava un total de 1.040 pessetes pels serveis prestats, una quantitat que ell considerava massa elevada (2010CEF074), però que, malgrat tot, li aconsellava pagar, per tal de no arribar als tribunals, en una carta posterior (de novembre del mateix 1920), on li comentava que un altre dels doctors li demanava 400 pessetes més, sota l'amenaça de dur-lo davant dels tribunals si no pagava (p. 1, 2010CEF081).

Juntament amb aquest altercat, E. Fischer va haver de combatre contra problemes esdevinguts de les condicions climàtiques. Un dilema que es dilatà al llarg del temps, en què el danés i V. Arnal es cartejaren (1920-1950) i que s'hi produí en diverses ocasions per les pluges torrencials que caigueren a la localitat. Aquestes perjudicaren l'estat dels teulats, que necessitaren ser reparats, en primer lloc, per al manteniment del monument i els béns que aquest albergava, i, en segon lloc, per la seguretat dels habitants de les cases contigües a les seues possessions. Açò li suposà un esforç econòmic major (2010CEF074; 2010CEF081).

No obstant això, les despeses referents a l'estat del palau no sols li vingueren per les condicions climàtiques. V. Arnal, al llarg dels trenta anys en què estigueren en contacte, li comunicà en nombroses ocasions la necessitat d'establir un fons per al manteniment de les seues possessions. Unes despeses que s'unien a la necessitat de pagar als jornalers que treballaven per a resoldre els desperfectes (exemple: 2010CEF090) i que, a mesura que passava el temps, anaven creixent.

A més a més, als problemes del manteniment de l'edifici se sumaren els provinents de les peces que ell —juntament amb la brigada danesa— havia aconseguit desmuntar i guardar en les cases llogades, però que no li havia donat temps d'endur-se abans que aquest fóra declarat Monument Arquitectònic i Artístic.

Amb aquestes peces, en primer lloc, el danés es trobà lligat, ja que, d'una banda, no li permetien traure-les de territori espanyol i, d'altra banda, tampoc no el deixaven vendre-les dins de les seues fronteres per tractar-se d'un bé protegit (2010CEF074; 2010CEF081).

Però a més, en segon lloc, se li sumà el problema de l'espai on emmagatzemar-les, quan el Sr. Gilabert, propietari d'algunes de les cases llogades li reclamà que desocupara una d'aquestes. Així li ho féu saber V. Arnal, en una carta del 14 de gener de 1921. En aquesta, li explicà la voluntat d'aquest home, per tal que abandonara la casa núm. 7 del carrer Palau a principis de juliol (2010CEF090).

Davant aquesta proposta, el mateix V. Arnal, en una missiva posterior, animà E. Fischer que escrivira una carta al Sr. Gilabert per a demanar-li personalment l'arrendament de la dita casa un any més. Li aconsellà que fera al·lusió a la fragilitat de les peces i a la prohibició legal de traure-les (pp. 1-3, 2010CEF091). Però el Sr. Gilabert s'avançà i, abans que E. Fischer li demanara la pròrroga del contracte, aquest li envià una carta on li digué que estava disposat a arribar als tribunals si no desallotjava la seua possessió. Amb aquest plantejament, E. Fischer li envià una missiva en què argumentava la incapacitat de poder traure del dit immoble les peces dipositades, almenys fins que l'ajuntament o la diputació no hagueren exercit o denegat el dret a tanteig (2010CEF101).³⁹

Però aquest raonament no agradà al Sr. Gilabert, pel fet que E. Fischer tenia altres cases llogades —de la seua propietat—, on podia traslladar els béns (2010CEF103). Així que, finalment, aquesta cuita també acabà als tribunals (2010CEF107), on la sentència es resolgué en favor del Sr. Gilabert.

El resultat, en primera instància, es va deure a que V. Arnal no tenia acreditació legítima com a apoderat de les possessions d'E. Fischer (2010CEF109). Així que aquest decidí presentar al·legacions (2010CEF110) i, al mateix temps, demanava al danés la documentació necessària per a ser el seu apoderat (2010CEF111), una documentació que li fou enviada aviat (pp.1-2, 2010CEF116). La causa s'obrí aleshores, de nou, però aquesta vegada la justícia tampoc no es posicionà de la seua banda, tal com li ho féu saber V. Arnal

39. És un dret d'adquisició preferent per part de les administracions, que es pot executar quan el propietari d'un bé cultural declarat decideix fer una transmissió d'aquell.

a E. Fischer en la carta del 29 d'agost de 1921. En aquesta li adjuntà la sentència del 26 d'agost, una sentència davant la qual va protestar (2010CEF119), però que finalment s'executà i es va procedir al desnonament de l'immoble i els béns van haver de ser repartits per les diferents propietats d'E. Fischer (2010CEF128).

Davant de totes aquestes traves, V. Arnal intentà pal·liar la situació de manera diplomàtica. Així, recomanà a E. Fischer que fera partícips dels seus assumptes, tant a l'ambaixador de Dinamarca a Espanya com a l'ambaixador d'Espanya a Dinamarca, perquè l'ajudaren a fer front als seus problemes (p. 2, 2010CEF081). Ell, per la seua part, demanà ajuda a persones influents, com Luisa Vives (p. 4, 2010CEF091), cosina del diputat Federico Loygorri, natural d'Oliva, i la dona d'aquest (p. 2, 2010CEF092), per tal que li feren arribar al diputat la situació davant la qual es trobava el danés amb l'esperança que s'interessara pel tema i per la seua resolució.

E. Fischer, per la seua part, es posà en contacte amb el Ministeri d'Instrucció Pública i de Belles Arts d'Espanya. A aquesta institució, li presentà el seu projecte amb l'aval que li havien atorgat les distintes institucions daneses —prèviament citades (2010CEF086, 2010CEF087 i 2010CEF088)— i li presentà tres possibles solucions. En primer lloc, pregà que li permeteren seguir amb la seua feina de desmuntatge i exportació de les peces que inicialment volia endur-se a Dinamarca, per a realitzar la seua empresa i crear, així, el Museu d'Art Espanyol en aquella ciutat. En segon lloc, de no ser possible aquesta solució, establí la possibilitat que l'Ajuntament d'Oliva, la província de València o l'Estat espanyol compraren les seues possessions, amb la finalitat que aquestes es conservaren. Finalment, com a última opció, de no poder realitzar aquesta adquisició cap de les institucions citades, demanà poder vendre les parts de l'edifici amb valor artístic perquè foren col·locades en altres llocs d'Espanya i així es preservaren (pp. 4-5, 2010CEF082).

Malgrat els seus esforços per resoldre la qüestió, no fou aleshores quan quedà solucionada. Amb data de 7 d'abril de 1921, el ministeri li contestà la carta establint que, d'una banda, no podia endur-se els objectes a l'estranger i, d'altra, en relació al dret de tanteig que tenien l'ajuntament i la província, li féu saber que eren aquestes institucions de qui dependria la venda dels immobles (2010CEF094; p. 5, 2010CEF029).

Tots aquests contratemps feren que, a poc a poc, el somni d'E. Fischer anara convertint-se en un malson. Aquests li feren plantejar-se la venda de les seues possessions del palau. Ja no li importava si ho feia mitjançant el dret de tanteig o a través d'una venda a alguna altra persona física, encara que açò significara una pèrdua de diners. La situació ja començava a sobrepassar-lo per tantes despeses i tantes traves.

Així, davant la resposta del Ministeri d'Instrucció Pública, el 13 de maig de 1921, E. Fischer decidí escriure una carta a V. Arnal perquè aquest es dirigira a l'Ajuntament d'Oliva i a la Diputació de València, per a plantejar-los la qüestió referent al dret de tanteig. Per a tal cosa demanà 70.000 pessetes per tot el conjunt de béns mobles i immobles que posseïa (2010CEF098).

V. Arnal, seguint les indicacions d'E. Fischer, comunicà l'oferta a l'ajuntament, entitat que inicialment es mostrà interessada en la dita proposta i expressà la intenció de donar-li preferència a la compra. Amb aquesta resposta per part de l'ajuntament, el 22 de maig de 1921, V. Arnal es posà de nou en contacte amb l'arquitecte danés a través d'una carta en què, a més d'altres assumptes relacionats amb el palau i familiars, li esmentà la seua desconfiança que l'ajuntament fera ús del seu dret de tanteig i li explicà que, si aquesta institució no l'adquiria, per ordre del Ministeri de Belles Arts, l'oferta passaria a la diputació dins d'un termini de tres mesos.

V. Arnal desconfiava que la compra del palau per part de l'ajuntament es realitzara; i no anava massa desencaminat, tal com podem comprovar en la missiva que E. Fischer envià passats tres mesos, al mes d'agost. En aquesta, fruit de la falta de notícies respecte al tema, preguntà si l'ajuntament ja havia decidit alguna cosa o si havia fet arribar l'oferta de tanteig a la diputació (pp. 2-3, 2010CEF116).

La continuada absència de notícies respecte al tema, els mesos següents, i la intenció del danés per solucionar al més aviat possible el tema, feren que aquest decidira posar-se en contracte amb el Ministeri de Relacions Exteriors de Dinamarca.

Així, a principis 1922, E. Fischer envià una carta a Tage Bull, secretari de la legació danesa a Espanya.⁴⁰ En aquesta missiva, el posà al corrent de la seua situació amb el palau. En primer lloc, li adjuntà una sèrie d'informes que va creure pertinents a l'hora d'entendre la seua demanda. En segon lloc, presentada la seua causa, li féu una petició. Li escriví que, tal com establia la llei de patrimoni vigent,⁴¹ la resolució referent al dret de tanteig en relació a les seues possessions al palau que havia decidit vendre, ja havia d'haver-se publicat feia tres mesos, cosa que no havia sigut així. Argumentat aquest fet, l'arquitecte li sol·licitava que, com a representant de Dinamarca a Espanya, demanara explicacions al ministeri o a la Direcció General de Belles Arts, convençut que, donada la seua posició, aconseguiria fomentar i avançar en el seu assumpte i, així, posar fi al que s'havia convertit en el seu malson.

40. Representant del govern danés a Espanya.

41. Llei de Monuments Arquitectònics i Artístics, de 4 de març de 1915, i el seu Reial Decret de 25 d'agost de 1917.

En rebre aquesta carta, T. Bull realitzà els tràmits pertinents per a assabentar-se de com estava el tema a Espanya i intentar agilitzar el procés, però després d'haver fet les dites gestions, amb data de 25 de març de 1922, comunicà a E. Fischer que, al seu parer i després de les informacions que havia aconseguit, li recomanava, de moment, intentar solucionar l'assumepte sense que la legació danesa el duguera davant del Consell de Ministres. No obstant això, afegí que li prometia no oblidar-se de tema i insistir si no rebia cap resposta per part de les institucions espanyoles (2010CEF028).

Amb la mateixa finalitat i per tal d'acabar amb aquest problema, E. Fischer també es va posar en contacte amb Juan Toft, persona que no sols s'hi interessà, sinó que marxà a Oliva, on es va entrevistar amb V. Arnal per tal de conèixer l'assumepte de primera mà.

Després d'aquella entrevista, J. Toft quedà decidit a ajudar-los en la seua causa i inicià un periple de moviments per a conèixer l'estat en què es trobava l'oferta de venda de les possessions del palau d'E. Fischer.

Aquest mantingué informat el danés de tots els passos que anava donant per les institucions espanyoles a què acudí. Així, sabem mitjançant la correspondència que, en primer lloc, juntament amb V. Arnal, es dirigí a l'Ajuntament d'Oliva. Allí, tots dos preguntaren per la decisió que s'havia pres, davant l'oferta d'adquisició de les possessions d'E. Fischer del Palau, i al·legaren que el termini dels tres mesos, per a exercir o no el dret de tanteig i adquirir o denegar els béns que marcava la llei, ja havia passat.

Davant aquesta qüestió, el secretari de l'ajuntament els respongué dient-los que la institució no desitjava adquirir el palau, per no convindre als seus interessos (p. 2, 2010CEF025; p. 1, 2010CEF128), i que aquesta resolució ja s'havia transmés al Ministeri d'Instrucció Pública.

La seua sorpresa vingué quan, en arribar a la diputació, el diputat amb qui s'havien citat els digué que allí no tenien notícies sobre el rebuig per part de l'Ajuntament d'Oliva d'exercir el dret de tanteig. Una informació que no sols ignoraven ells, sinó que tampoc no ho sabia el Ministeri d'Instrucció Pública, institució amb què J. Toft també s'hi posà en contacte per a veure si tenia notícies sobre l'assumepte (2010CEF026).

D'aquesta manera, J. Toft escrigué de nou a E. Fischer per a demanar-li un llistat amb les despeses de les seues propietats del palau i per a preguntar-li quines eren les seues condicions de venda, per a poder fer-les arribar a la diputació i al ministeri amb l'objectiu que es reobrirà el cas, i que ambdues institucions decidiren si volien adquirir, o no, els béns d'E. Fischer (2010CEF025).

Amb tota aquesta informació a les seues mans, E. Fischer decidí escriure a V. Arnal una carta (el 24 d'abril de 1922), on li demanava que averiguara si

el govern provincial de València estava interessat a adquirir el conjunt de les seues possessions i, en cas negatiu, si l'Estat espanyol estava disposat a comprar-ho, ja que, sense la renúncia d'ambdues institucions als seus béns, no podia realitzar la venda a qualsevol altra persona física (p. 2, 2010CEF129). V. Arnal, davant aquesta petició, li aconsellà que, de nou, es posara en contacte amb representants del seu país a Madrid. Aquest consell vingué perquè V. Arnal seguia pensant que, sense el seu suport, no aconseguirien esbrinar les intencions d'ambdues institucions (2010CEF130). D'aquesta manera, E. Fischer escrigué de nou a la legació danesa, per tal d'accelerar la decisió (p. 1, 2010CEF133), però novament no va obtenir cap resultat (p. 7, 2010CEF029).

Davant la falta d'informació, V. Arnal no dubtà a aprofitar cada ocasió que tingué per a tractar d'interessar a personatges influents. Així ho féu a les acaballes de 1922 amb el comte d'Altea, a qui intentà captar perquè els ajudara a resoldre el tema del tanteig i duguera la causa davant el Ministeri de Belles Arts (2010CEF134), un intent que tampoc no va donar cap efecte, com en els casos anteriors (2010CEF137).

No obstant això, ja en 1924 —i davant la falta de notícies per part de les institucions— V. Arnal informà E. Fischer de l'existència d'una dona interessada a adquirir les seues possessions (2010CEF139). Aquesta dona era María Mostazo, viuda de Lara, una dona dedicada al món de les antiguitats, que s'interessà pel palau dels Centelles d'Oliva.

El problema en aquest negoci vingué, des del principi, a col·lació de la quantitat econòmica que la Sra. Mostazo estava disposada a pagar per les possessions del danés. Una quantitat molt baixa i inacceptable per a V. Arnal, davant la qual no va voler transigir.

V. Arnal, en un moment inicial, li féu una oferta per 100.000 pessetes, xifra que la Sra. Mostazo es negà rotundament a pagar. Aquesta li féu una contraoferta per un valor al voltant de les 25.000 pessetes, davant la complicada situació que sabia que tenia E. Fischer, ja que aquest no podia exportar res i aquestes possessions només li suposaven despeses (2010CEF142).

Per la seua banda, E. Fischer comunicà a V. Arnal la seua disposició de vendre les seues propietats per 80.000 pessetes, ja que hi havia una casa a Femmøller que volia comprar i es venia per aquesta quantitat. No obstant això, afegia que, cansat de la situació, inclús acceptaria devaluar-les fins a 50.000 pessetes a fi de vendre-les.

Però V. Arnal va pensar que era millor esperar a conèixer si la quantitat de l'oferta de la Sra. Mostazo superava la inicial. Davant aquest posicionament, E. Fischer va respondre comunicant-li que, per a ell, era més important vendre al més aviat possible a fer-ho per una gran quantitat. Preferia vendre les

seues possessions a un preu reduït si açò accelerava la seua venda. Per tant, sol·licità a V. Arnal que buscara nous interessats a comprar els seus béns (2010CEF148).

Amb aquest objectiu, V. Arnal es posà en marxa i aconseguí nous possibles compradors, tal com comunicà a E. Fischer en les seues missives posteriors. En aquestes, a més, podem veure com la negociació iniciada amb Maria Mostazo no arribà a cap lloc i després de l'oferta citada no tornaren a tenir notícies d'ella (2010CEF150).

Els primers compradors que sorgiren foren els jesuïtes, tal com ho conta V. Arnal a E. Fischer en la seua carta del 26 de novembre de 1924. En aquesta li fa saber que, després d'una entrevista amb el rector de l'església de Sant Roc, havia conegut l'interés per part dels jesuïtes per comprar el palau i, per a tal fi, havia quedat amb el rector que, quan el director provincial dels jesuïtes anara a Gandia, V. Arnal aniria a parlar del tema amb ell per a veure si aquesta compravenda es realitzava amb èxit (2010CEF150).

A banda dels religiosos, V. Arnal li féu arribar una carta a E. Fischer, el 4 de febrer de 1925, on li esmentava l'interés per part del marquès de la Calzada —un dels més grans propietaris de València— per les seues possessions del palau. En aquesta missiva, V. Arnal li narrà la visita d'aquest senyor i li comentà les seues bones impressions. Arribà a afirmar que no li estranyaria que aquesta persona decidira ubicar allí la seua casa. Davant aquesta situació, V. Arnal li recalçà la seua posició ferma respecte a la transacció i li tornà a recomanar que no es precipitara i fera una mala venda del palau (2010CEF152).

Davant aquestes noves notícies, E. Fischer tingué la deferència d'intentar posar-se en contacte amb la Sra. Mostazo per a saber quina era l'última quantitat que estava disposada a pagar per les seues possessions del palau, abans de tractar amb els nous possibles compradors. Volia saber si ella, en haver sigut la primera interessada, estava disposada o no a adquirir els seus béns (2010CEF153a).

Mentrestant, E. Fischer, des de Dinamarca, també realitzà les gestions pertinents per a dur a terme la venda de les seues possessions. Elles feren que el director del Museu Nacional de Dinamarca (2010CEF140 i 2010CEF141) i Sofia Krogle s'interessaren. Aquesta última inclús arribà a visitar-les (2010CEF154), però, com en tots els casos anteriors, finalment cap venda s'arribà a desenvolupar.

Així, davant l'absència de resposta de tots els possibles compradors, E. Fischer, ja en 1926, plantejà a V. Arnal l'opció d'anunciar la venda dels seus béns en el diari *ABC* (2010CEF156). Una acció que es dugué a terme, però que tampoc no va suposar cap solució a l'assumpte (2010CEF157).

Amb tot i això, E. Fischer i V. Arnal seguiren amb el seu propòsit, tal com mostra la carta que V. Arnal envià a E. Fischer al novembre de 1927, en què li comunicà l'apropament al governador civil de la província de València. Una persona que, amb motiu de la fira, s'havia hostatjat en sa casa i, després d'ensenyar-li el palau i contar-li la seua història, s'havia mostrat disposada a ajudar-los a resoldre l'assumpte (2010CEF157). Però com venia sent la tònica general, aquesta possibilitat s'esvaí i no suposà una solució.

Tampoc no ho va fer una de les últimes opcions que es plantejaren V. Arnal i E. Fischer. Una idea que passava per la seua declaració com a Monument Nacional, buscant d'aquesta manera que l'Estat espanyol l'adquirira.

Per a emprendre aquest pla, comptaren amb el suport del notari d'Oliva, el Sr. Mengual, qui coneixia el ministre de Belles Arts de l'època (1928) i es va comprometre amb V. Arnal de fer-li arribar la seua causa.

Per a desenvolupar-lo, V. Arnal demanà a E. Fischer un àlbum amb fotografies i uns poders per a poder dur a terme les gestions pertinents davant el Ministeri de Belles Arts (2010CEF160). Una petició que reafirmà novament amb una altra missiva enviada dos mesos després, al març de 1928, en què a més li va transmetre la confiança del notari davant el supòsit d'adquisició del palau per l'Estat espanyol. En la dita carta, a més, li feia saber que, de ser així, el danés hauria de tornar la part del fris que s'havia endut a Copenhaguen, juntament amb la documentació que havia pres amb V. Lauritzen (els plànols i dibuixos) de la part del palau que s'havien volgut endur i havien desmuntat, per tal de reconstruir-lo (p. 2, 2010CEF161).

Davant aquesta petició, E. Fischer li envià a V. Arnal els poders que aquest li havia demanat establint que esperava que, aquesta vegada, les gestions es realitzaren i desenvoluparen sense cap contratemps. Dit açò, afegí que la quantitat a què ascendirien els seus béns del palau seria de 100.000 pessetes, mentre que el fris i la seua documentació costarien almenys 55.000 pessetes (2010CEF162).

No obstant això, aquesta possibilitat quedà esvaïda de nou i, al gener de 1930, V. Arnal comunicava a E. Fischer que el notari encara no havia anat a Madrid (2010CEF164).

Un any després, ja en 1931, amb la proclamació de la Segona República a Espanya, E. Fischer es posà en contacte amb V. Arnal esperançat que aquest nou govern el deixara endur-se a l'estranger les parts que havia desmuntat del palau i, així, poder aconseguir el somni pel qual duia tant de temps lluitant. Però V. Arnal prompte li féu saber que aquest govern no sols no el deixaria endur-se les peces, sinó que a més havia enfortit les lleis referents al patrimoni nacional (p. 2, 2010CEF167).

Juntament amb aquest nou revers, per aquestes dates, a E. Fischer se li uní el problema referent a les despeses relacionades amb la manutenció de les seues propietats. Un problema que el venia perseguint tot aquest temps, però que per aquell moment arribà a ser insostenible. V. Arnal, desbordat per la situació, arribà a comunicar-li que si no li enviava tot el que devia, no podria fer front a totes les despeses i els béns del Palau serien confiscats per l'Estat (2010CEF167).

A més a més, per si fóra poc, amb tot el que ja tenien sobre ells, en 1932 Oliva es va veure afectada per les pluges torrencials. Unes pluges que afectaren part de les possessions del danés al palau i propiciaren el fatídic enfonsament de dues plantes del monument.

Davant aquests contratemps, V. Arnal es posà de nou en contacte amb E. Fischer, per tal de posar-lo al corrent de la situació. D'aquesta manera, amb data de 12 de gener de 1932, li envià una missiva on li adjuntà tres croquis amb els mapes de danys que s'havien ocasionat i li féu saber el que havia passat (fig. 15). També li comunicà que ja havia avisat a l'ajuntament i que l'arquitecte municipal havia visitat el lloc i havia informat el governador civil de València i el Ministeri de Belles Arts, per la qual cosa estava a l'espera de la inspecció i el dictamen oficial (2010CEF168a).

Aquest dictamen arribà i V. Arnal li ho comunicà a E. Fischer amb una missiva firmada l'11 de setembre, en què li féu saber que se li havien concedit un total de 2.000 pessetes per a realitzar les obres pertinents per a consolidar les seues possessions del palau. També li digué que aquestes les realitzaria l'arquitecte de l'Estat, Jerónimo Martorell, una persona que a més li havia dit que intentaria aconseguir més subvencions per a la conservació de l'edifici i li havia remarcat la necessitat de consolidar les teulades de les sales 11, 12 i 8, ja que suposaven un gran problema (2010CEF169).

Tot i aquestes advertències, l'obra no arribà a temps i les pluges que caigueren, el mes de setembre d'aquell any, empitjoraren encara més la situació. Aquest fet obligà V. Arnal a demanar a E. Fischer més fons, ja que les teulades de les sales esmentades suposaven un greu perill i els veïns s'havien queixat ja a l'ajuntament. Així que, si no es duïen a terme per part d'ells, seria l'ajuntament qui, a costa del propietari, faria l'obra.

No obstant això, en aquesta ocasió el problema si se solucionà a temps. Les obres en els dits sectors es desenvoluparen, amb subvenció de l'Estat, tal com li va fer arribar V. Arnal a E. Fischer en una carta que li envià al gener de 1934 (2010CEF171).

Desgraciadament, en 1936 s'inicià la Guerra Civil Espanyola, un conflicte que s'allargà fins al 1939 i suposà, per a Oliva i per a tot el territori espanyol,

un gran colp. Foren temps molt durs en què la correspondència entre V. Arnal i E. Fischer cessà.

Des de l'esclat de la guerra, la primera notícia que E. Fischer tingué de V. Arnal fou el 9 d'agost de 1939. En aquesta data, V. Arnal li envià una carta on li contava el malson que havia suposat la guerra i com aquesta afectà també el palau. Li contà com aquest fou assaltat i es cremà gran part de la fusta; contà com robaren les columnes i altres objectes emmagatzemats i el fris quedà completament deteriorat (2010CEF174). Tot ell havia quedat en ruïnes.

E. Fischer, en llegir aquesta carta, d'una banda s'alegrà d'obtenir notícies del seu amic, però d'altra es va lamentar, tant pel que havia ocorregut a Espanya, com per no haver pogut fer res per poder salvar més part del palau. Així, fruit de l'estima que li tenia al monument —tot i que s'havia convertit en un malson per a ell, un dia fou l'inici del seu gran somni— li pregà a V. Arnal que li comunicara si ell, des de Dinamarca, podia fer alguna cosa per salvar algun dels objectes que havien sobreviscut. Amb aquesta pregària, afegí tot un inventari d'allò que ell havia deixat allí després de la seua marxa a Copenhaguen i un àlbum de fotografies preses per ell de les sales del palau (2010CEF177 i 2010CEF178), amb l'objectiu que V. Arnal sabera tot el que hi havia i poder denunciar la seua desaparició (pp. 2-3, 2010CEF179).

Però res es pogué fer en aquest sentit. Amb tot i això, l'últim gran colp per al palau encara estava per vindre. Fou en 1950, quan V. Arnal tornà a tenir notícies d'E. Fischer, passada la Segona Guerra Mundial. Aleshores, li comunicà que durant aquest temps, a causa dels despreniments que s'hi donaren, aquest havia estat declarat en estat de ruïnes per part de l'ajuntament i s'havia procedit a la seua demolició (2010CEF179) (fig. 16). Afortunadament, no tot es va perdre. D'una banda, aquells objectes mobles que E. Fischer s'havia endut a Dinamarca foren conservats a sa casa, a Nørrehald. D'altra banda, altres objectes sobrevisqueren a Oliva: uns resistirien amagats a l'interior de les cases i altres —les columnes que hui en dia podem observar al Museu Arqueològic d'Oliva— resistiren perquè foren resguardades a l'església de Santa Maria la Major en el transcurs de la Guerra Civil.

Aquests béns, finalment, foren els únics que van romandre del palau. Un palau que el 1920 va ser declarat Monument Arquitectònic i Artístic per a salvaguardar-lo de l'exportació, però que malauradament aquesta acció no suposà la seua persistència. Per això, aquest llegat és tan important. Una rellevància que, com hem citat a l'inici de l'article, fou vista pel mateix V. Lauritzen, quan viatjà a Oliva a finals del s. xx i trobà el palau pràcticament desaparegut.

D'aquesta manera, cal remarcar la gran feina de recopilació de documentació executada per V. Lauritzen, que ens ha permés conservar un dels majors

llegats documentals i gràfics d'un palau quasi desaparegut. Fou després de la seua visita a Oliva, en 1978, quan conscient de la importància de la documentació que ell, juntament amb els altres membres de la brigada danesa i E. Fischer havien realitzat del palau, decidí iniciar una labor de recopilació de tot el material que forma hui el llegat que ací presentem. Una labor que, com hem citat, va completar la conservadora emèrita de la Hispanic Society of America, Priscilla Müller, juntament amb Olga Fischer, la viuda d'E. Fischer, qui conservava part de l'arxiu del seu home (p. 8, 2010CEF029).

Una documentació que, en part, fou oferta a l'Ajuntament d'Oliva, tal com podem veure en el document conservat de l'11 d'abril de 1979, on O. Fischer va prometre que a la seua mort tot el llegat d'E. Fischer el donaria a l'Ajuntament d'Oliva (2010CEF007). Un oferiment que la institució acceptà de bon grau (2010CEF008), però que finalment no s'hi donà, tal com confirma el document del 23 de juliol de 1987, on s'estableix que tota aquesta documentació va passar a formar part de l'arxiu de la HSA (2010CEF010).

Tanmateix, gràcies a la labor realitzada en 2007 per l'Ajuntament d'Oliva, el director tècnic del Museu Arqueològic d'Oliva i l'Associació Cultural Centelles i Riusech, una documentació gràfica i textual vingué finalment a la nostra localitat i ens permet tenir-la a l'abast per a estudiar-la, amb la intenció d'ampliar els coneixements que tenim sobre el palau que un dia fou el centre de la vila.

Gràcies a aquest llegat, ens podem acostar un poc més a la història del monument, conèixer com era i per què, hui en dia, es troba en part desaparegut i en part amagat entre la mitgera de les cases que s'assenten al seu recinte.

3. CONCLUSIÓ

Finalitzat aquest estudi, podem afirmar que són moltes les informacions que ens han permés extraure el llegat i diverses les conclusions a què hem pogut arribar amb elles. Així, per a posar fi a l'article, ens agradaria citar-les i destacar-les.

En aquest sentit, el primer fet a destacar seria la feina de recopilació realitzada per totes les persones i institucions citades. Sense la seua tasca no hauria sigut possible desenvolupar ni aquest article ni treballs anteriors referents al palau que s'han basat en el llegat. Sense el seu treball previ de recopilació, no sols ens seria molt complicat conèixer la història del s. XX del monument, sinó que també tindríem grans problemes a l'hora d'esbrinar algunes de les seues parts i la seua decoració ornamental tan característica.

En segon lloc, voldríem recalcar la importància de tot aquest conjunt gràfic i textual en si mateix. E. Fischer, juntament amb V. Lauritzen, deixaren un

ampli llegat documental i fotogràfic referent al palau, que ens permet tenir una visió àmplia de la seua història, natura i importància. Un repertori ampli i heterogeni que ens ha acostat a la història del s. xx del palau dels Centelles d'Oliva lligada a E. Fischer. Un conjunt a través del qual hem arribat a conèixer, en primer lloc, quines eren les reals intencions del danés E. Fischer a l'hora de desmantellar el palau per a desenvolupar el seu projecte de creació d'un Museu d'Art Espanyol a Copenhaguen. En segon lloc, com duagué a terme el procés d'adquisició dels immobles. En tercer lloc, com fou el procés de documentació i desmuntatge de les parts del monument que més van interessar a E. Fischer i que havien sobreviscut al pas del temps. En quart lloc, quins foren els tràmits legals que va seguir, tant al seu país —perquè li permeteren desenvolupar el seu projecte— com a Espanya, per a poder endur-se les peces. I finalment, en quint lloc, ens ha mostrat quins foren els problemes que l'arquitecte danés va intentar pal·liar des que el palau fou declarat Monument Arquitectònic i Artístic, en 1920, i el seu somni començà a esvaïr-se fins que fou declarat com a ruïna.

Un repertori que, a banda, ens ha permés extraure una sèrie de reflexions i conclusions referents a la seua història. Així, en relació a la intenció d'E. Fischer de desmantellar el palau, els seus documents ens han fet veure que el seu projecte anava més enllà de l'objectiu que tenien la gran majoria dels antiquaris —comuns al seu temps— que compraven per a la seua satisfacció personal. Podríem dir que el seu somni va ser més ambiciós. Ell anà més enllà. El nostre protagonista, després de conèixer i enamorar-se de l'art espanyol, va voler traslladar part d'aquell a Dinamarca perquè fóra contemplat i apreciat pels escandinaus, on per aquell moment poc es coneixia del nostre art. Per tant, podríem afirmar que la finalitat última del projecte d'E. Fischer tenia un caràcter altruista i didàctic.

Referent al procés d'adquisició dels immobles, hem pogut veure com E. Fischer distà de nou de la figura de l'espoliador a l'ús, que adquiria conjunts per a desmembrar-los i vendre'ls al millor postor, amb la intenció de traure el màxim benefici personal. L'arquitecte danés va idear un pla ordenat i sistemàtic de desmantellament i, per a poder desenvolupar-lo, el primer que va fer fou adquirir aquelles parts del palau on es trobaven les peces que volia traslladar.

En relació al dit procés de documentació i desmuntatge de les parts del monument que interessaren a E. Fischer, hem pogut comprovar l'organització sistemàtica seguida que, en primer lloc, el duagué a crear un grup de treball i, en segon, el féu documentar totes les peces que s'hi volgué endur, primer al seu lloc d'origen i, després, amb les seccions en què anaven a dividir-se i fi-

nalment, una vegada ja dividides, per a poder així recrear-les a Copenhaguen de la manera més similar possible.

També hem pogut descobrir, a través de tota la documentació, que E. Fischer intercanvià amb institucions, tant daneses com espanyoles, la seua incansable labor per tal d'acomplir el seu somni. Una documentació que, unida al gran nucli de cartes intercanviades amb V. Arnal, ens han permés acostar-nos als problemes a què ambdós hagueren de fer front una vegada el palau fou declarat Monument Arquitectònic i Artístic en 1920 i el seu somni començà a esvair-se fins que fou declarat en ruïnes.

Tot un conjunt de documents que ens han ajudat a comprendre millor E. Fischer i a no veure'l com un "antiquari espoliador" i a apreciar la seua feina. Un treball que, sense ser el seu objectiu, s'ha convertit en un material de valor incalculable i indispensable, que ens permet acostar-nos al pràcticament desaparegut palau dels Centelles d'Oliva. Aquell que un dia fou un dels majors referents del Gòtic tardà i Renaixement primerenc valencià; que fou residència dels comtes de la família Centelles; i que dominà la vila d'Oliva al llarg de més de cinc segles, fins que els avatars del temps feren que desapareguera entre els seus carrers, tal com ens ha mostrat el mateix llegat.

Un llegat amb què hem pogut veure com, tot i haver sigut declarat Monument Arquitectònic i Artístic en 1920, tot i que fou el quint monument que es va declarar al territori valencià; tot i trobar-se en l'actualitat entre els Béns d'Interés Cultural —màxima figura de protecció dins de la Llei 16/1985, de Patrimoni Històric Espanyol—,⁴² no s'ha conservat i el que perdura es troba hui ocult al nucli històric de la ciutat entre les cases que ocupen el seu lloc.

Sols la torre de la Comare, restaurada en 1999, i les peces exposades al Museu Arqueològic d'Oliva, juntament amb la maqueta i la reproducció de part del fris (que es troba a la HSA), ens mostren i acosten al que un dia fou el palau del Centelles, un edifici de semblança fortificada però que, com hem reiterat, albergà una de les construccions goticorenaixentistes més importants del territori que dominà la nostra localitat.

Un monument que, no hem d'oblidar, forma part de la nostra història, del nostre patrimoni i de nosaltres mateixos. Per tot açò, cal posar-lo en valor, protegir-lo i difondre la seua història perquè tant els visitants com les futures generacions puguen conèixer-lo, estimar-lo i custodiar-lo també.

Per a acabar, esperem que aquest article fomenti tant l'esperit d'estudi al voltant d'aquest monument com incentive la consciència de la necessitat de

42. Una característica que li ve donada per la seua declaració com a Monument Arquitectònic Artístic del 23 de juliol de 1920.

realitzar noves actuacions en relació a ell perquè aquest Bé d'Interés Cultural no desaparega ni s'oblidi.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLAMO, Constancio del; BENDALA, Manuel i Jorge MAIER (2009): “Archer Milton, Huntington, hispanista y coleccionista”, dins BENDALA, Manuel, i al. (coord.), *El tesoro arqueológico de la Hispanic Society of America* (Exposición, Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, diciembre 2008-abril 2009), Consejería de Cultura y Turismo, Madrid, pp. 18-37.
- BREDSLEY, A. (2000): “Presentación de the HSA”, dins LENEGHAN, Patrick (coord.), *Tesoros de la Hispanic Society of America*, Ediciones El Viso, Nova York, pp. 11-13.
- CANTO, Elena (2017): *Historia de un sueño frustrado. El proyecto de Museo de Arte Español en Copenhague (Dinamarca), 1917-1950. Una puesta en valor del castillo-palacio de los Condes de Centelles (Oliva, Valencia)*, Universidad Autónoma de Madrid [pendent de publicació].
- CODDING, Mitchell A. (2000): “El Alma de España en un museo: Archer Milton Huntington y su visión de The HSA”, dins LENEGHAN, Patrick (coord.), *Tesoros de la Hispanic Society of America*, Ediciones El Viso, Nova York, pp. 15-37.
- ESCOLANO, Gaspar (1611): *Segunda parte de la decada primera de la historia de la insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia*, Pedro Patricio Mey, València.
- GONZÁLEZ, Manuel (2010): “Catálogo monumental y artístico de la provincia de Valencia”, dins LÓPEZ-YARTO, Amelia (ed.), *Catálogo Monumental de España: (1900-1961)*, t. II, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- LLORENTE I OLIVARES, Teodor (1887-1889): *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Valencia*, Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y C^a, Barcelona, vol. II.
- MÜLLER, Priscilla (1997): “El Palau d’Oliva dels Centelles”, dins ESTEVE, Antoni (coord.), *El Palau dels Centelles d’Oliva*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 87-145.
- (1999): “A la recerca del palau”, dins *Cabdells*, 1, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 21-28.
- (2013): “El Palacio de los Centelles de Oliva: contexto y contextos”, dins ESTEVE, Antoni (ed.), *El Palacio condal de Oliva: catálogo de*

- los planos de Egil Fischer y Vilhelm Lauritzen*, Ayuntamiento de Oliva, Oliva, pp. 31-65.
- PEIRÓ, E. i Francisco de Paula COTS (1997): “Notes prèvies al Palau d’Oliva”, dins ESTEVE, Antoni (coord.), *El Palau dels Centelles d’Oliva*, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 77-87.

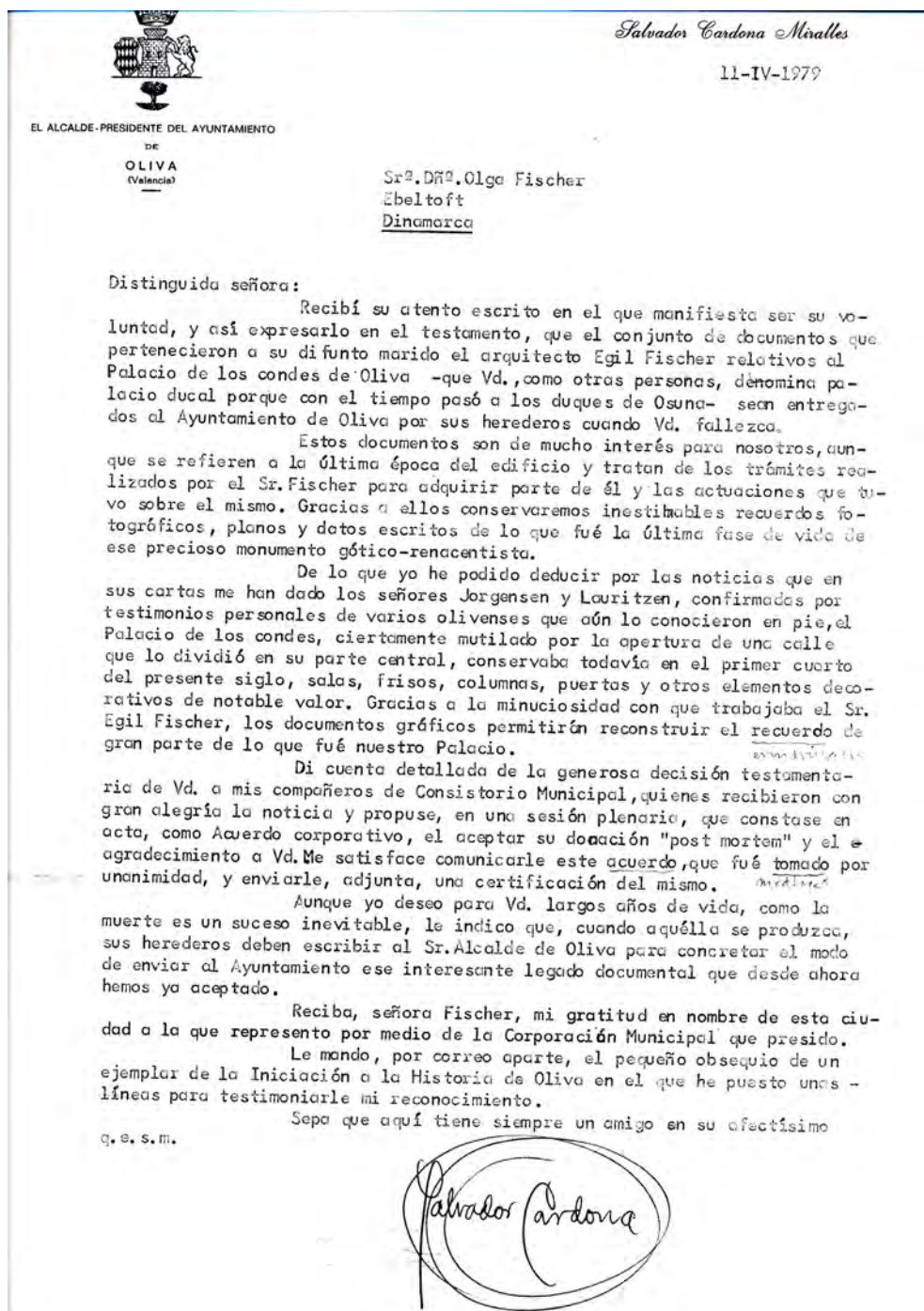

Fig. 1. Carta de l'alcalde S. Cardona a O. Fischer, on li mostra l'interés de la localitat pels seus documents i l'acceptació d'aquests per part de l'ajuntament a l'abril de 1979 (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF007, © Museu Arqueològic d'Oliva).

Oliva recupera 584 documentos del Palacio de Centelles de hace un siglo

Cartas manuscritas, planos y fotografías del edificio que estaban en manos de la Hispanic Society of America vuelven a la ciudad

05.08.11 - 00:11 - BARBARA BORJA | OLIVA

Después de un siglo de historia, Oliva recupera un estudio perteneciente al Palacio de Centelles realizado por el arquitecto danés Ejil Fischer a principios del siglo XX. Este informe está compuesto por 584 documentos formados por planos, cartas manuscritas y fotografías, que describen minuciosamente este Palacio Condal del que a día de hoy solo se conservan los restos de una de sus cuatro torres restaurada y alguno de sus muros.

Fischer, enamorado de la arquitectura del palacio, se llevó parte del material y de su estudio a su país, Dinamarca. Más tarde, fueron adquiridos por la Hispanic Society of America y allí han permanecido hasta el 16 de junio de 2011, momento en que es devuelto a Oliva y expuesto en el Museo Arqueológico de la ciudad. «Han tenido que pasar casi 100 años hasta que Oliva ha podido recuperar parte de su patrimonio histórico», asegura Joan Pi, regidor de Cultura. Para ello, ha sido «imprescindible» la labor de muchas personas que han puesto «empeño en conseguir que algo tan valioso como es que esta documentación vuelva a su lugar de origen», continuó.

Ya en 1920, el Palacio de Centelles fue declarado Monumento Nacional por su gran importancia cultural. Después del franquismo quedó totalmente olvidado «e incluso construyeron casas en medio». Fue años más tarde cuando un arquitecto que había trabajado para Fisher empezó a gestionar la conservación de los restos del inmueble y mediante una solicitud a Salvador Cardona, antiguo alcalde de la localidad se realizó un seguimiento para que algún día volviera a Oliva todo el material extraído. «Y ese día por fin ha llegado», agregó Pi.

Este trabajo «ha sido posible» gracias al arqueólogo municipal, Vicent Burguera; al presidente de la Associació Cultural Centelles i Riü Sec, Antoni Esteve; al regidor de Cultura, Joan Pi; así como anteriores miembros del Consistorio.

Instansiànees. Imagen antigua del Palacio de Centelles :: LP

Fig. 2. Notícia de *Las Provincias*, on s'anuncia la cessió per la HSA del L'legat d'E. Fischer a Oliva (<<http://www.lasprovincias.es/v/20110805/safor/oliva-recupera-documentos-palacio-20110805.html>>), © *Las Provincias*).

Fig. 3. Trillat del camp (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. AG010 Ng.57, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

Fig. 4. Detall del palau desmuntat i embalat (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. AG010 F.S-18, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

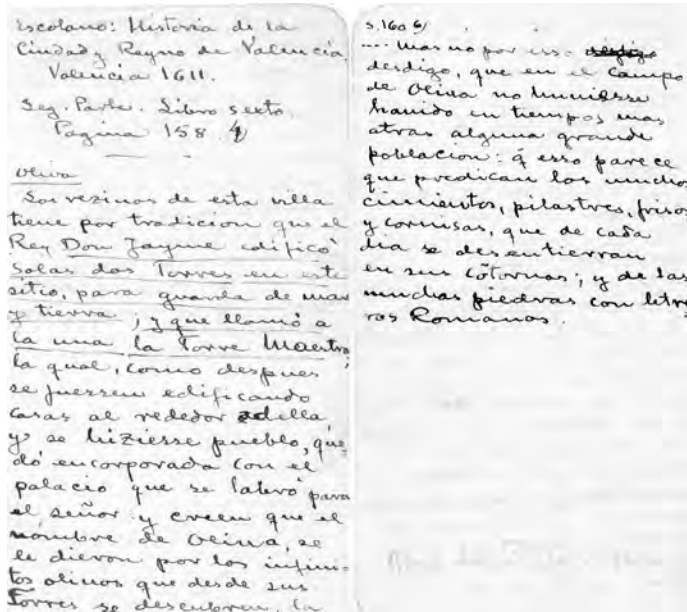

Fig. 5. Còpia d'E. Fischer del fragment de Gaspar Escolano referent al palau i a Oliva (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF055, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

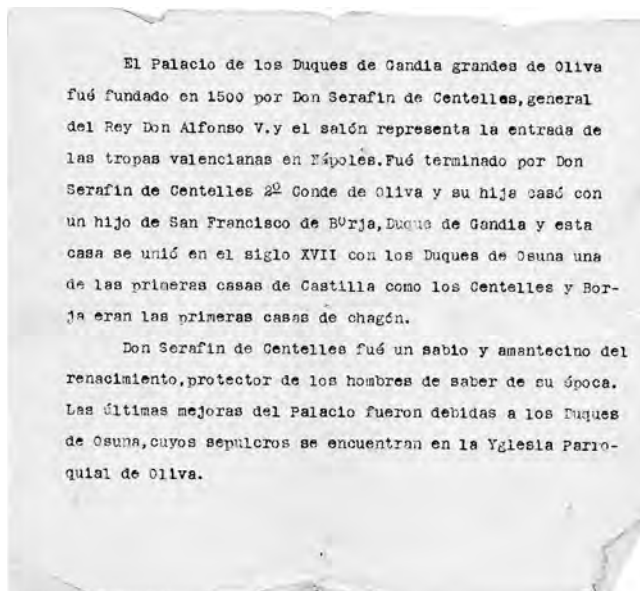

Fig. 6. Nota mecanografiada sobre els anteriors amos del palau (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF048, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

Fig. 7. Vista del palau des de l'antiga carretera de Gandia (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. AG010 F.AG-31, © Museu Arqueològic d'Oliva).

Fig. 8. Entrada principal del palau (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. AG010 F.AP-11, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

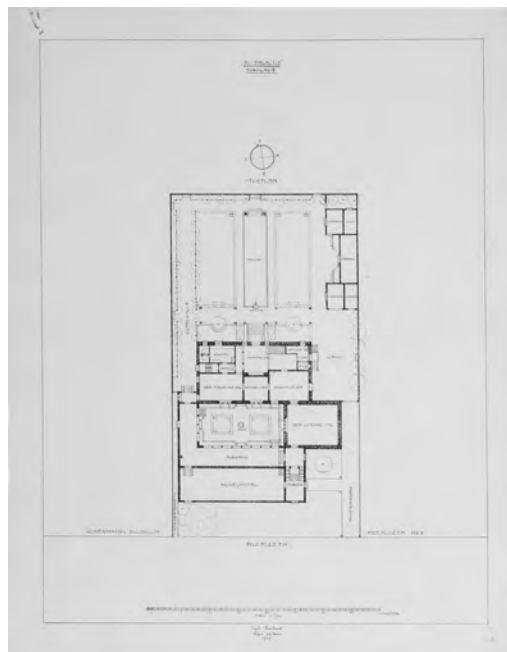
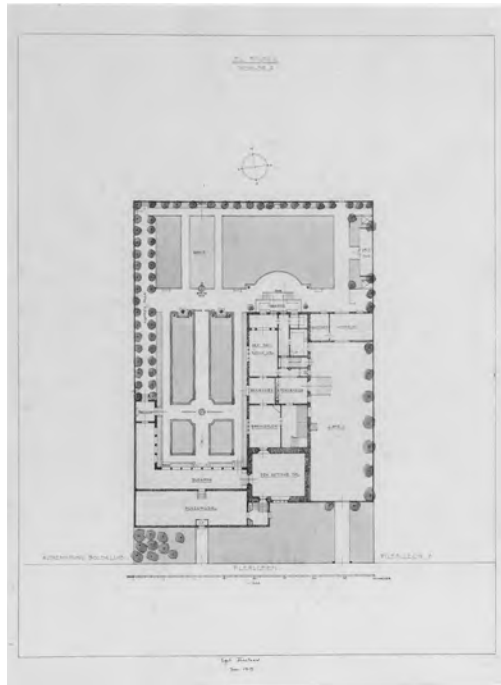

Fig. 9. Planta de les dues propostes del Museu d'Art Espanyol, que adjunta E. Fischer amb la carta de 1919 (Llegat d'Egil Fischer, núm. E-1, núm. 1 i E-3, núm. 3, © Museu Arqueològic d'Oliva).

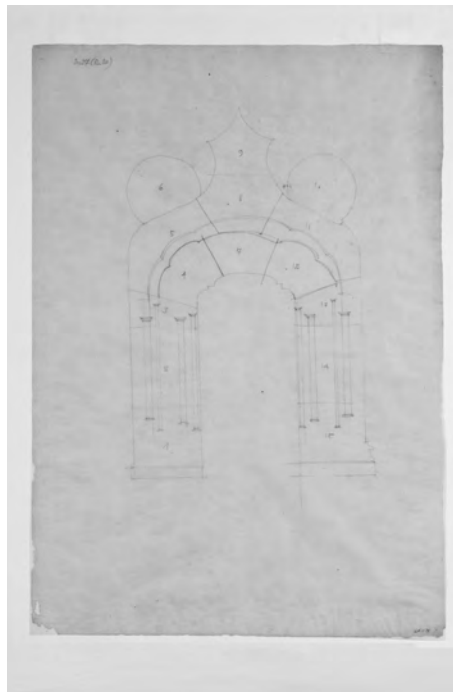

Fig. 10. Exemple del treball de documentació d'E. Fischer, porta 27 (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. AG010 F.AG-33 i 36, LA1124 i LA117, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

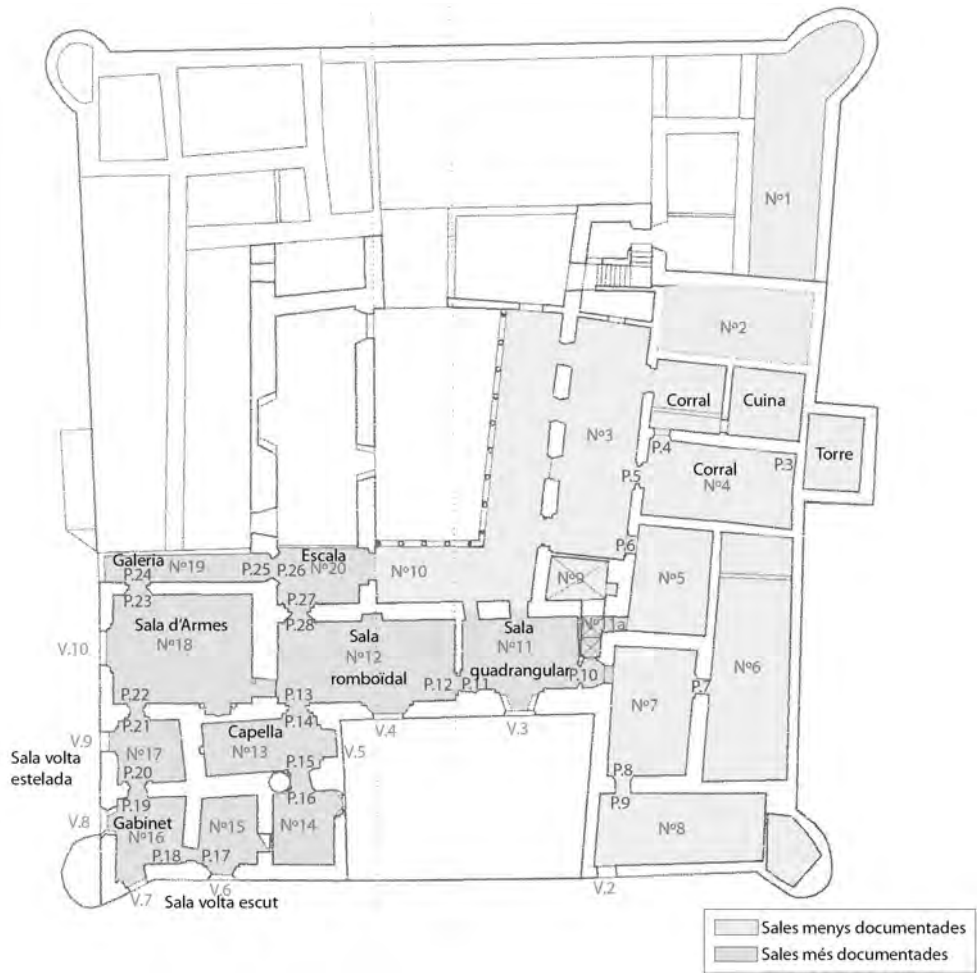

Fig. 11. Plànol de la primera planta del palau, amb els números i els noms de les sales; portes i finestres numerades (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. LA1109 [amb modificacions d'E. Canto Muñoz, 2017], © Museu Arqueològic d'Oliva).

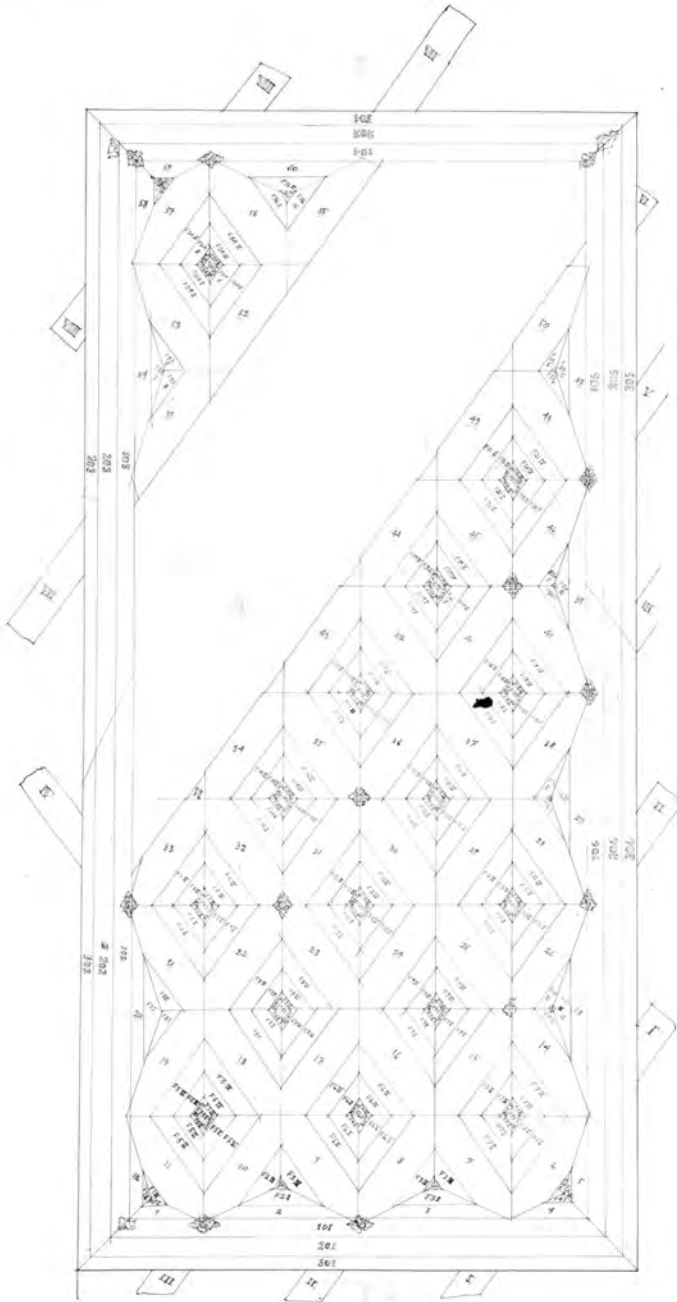

Fig. 12. Enteixinat romboïdal, sala 12 (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. LA1114 c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

Fig. 13. Vicent Arnal (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. AG010 F.S-25, c. 1917-1920, © Museu Arqueològic d'Oliva).

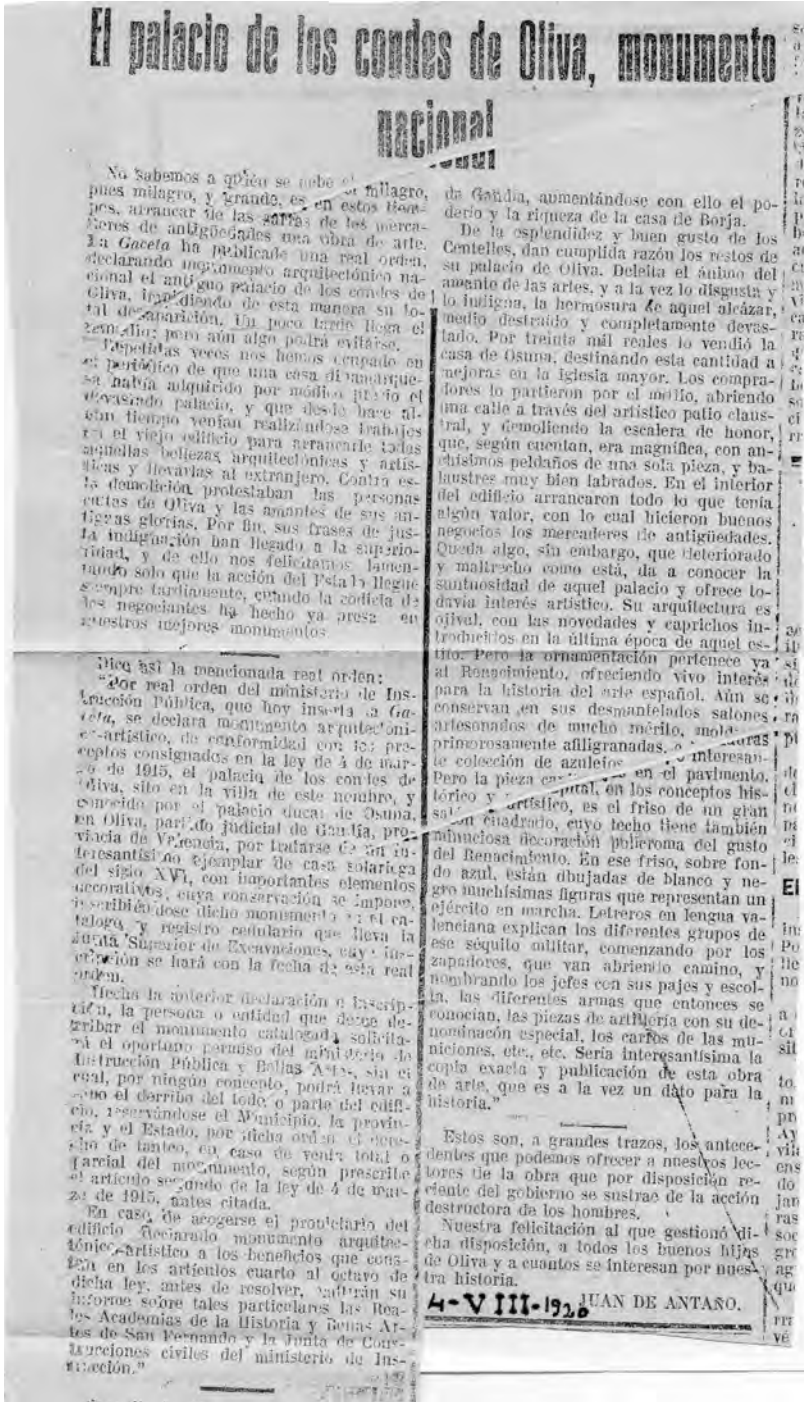

Fig. 14. Retall de premsa (*El Palacio de los condes de Oliva, monumento nacional*, 4 d'agost de 1920, Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF032, © Museu Arqueològic d'Oliva).

Fig. 15a. Croquis de danys 1: planta de l'ala occidental amb sales danyades (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF168d, 1932, © Museu Arqueològic d'Oliva).

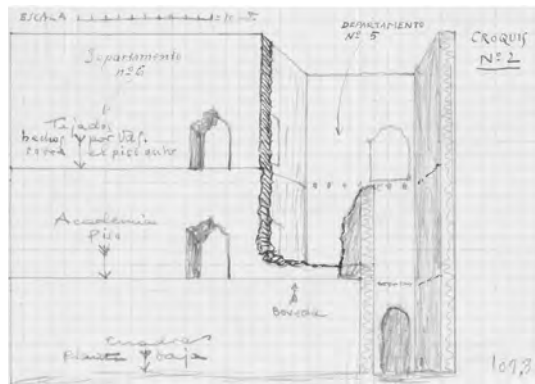

Fig. 15b. Croquis de danys 2: alçat, vista frontal de les dues plantes (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF168c, 1932, © Museu Arqueològic d'Oliva).

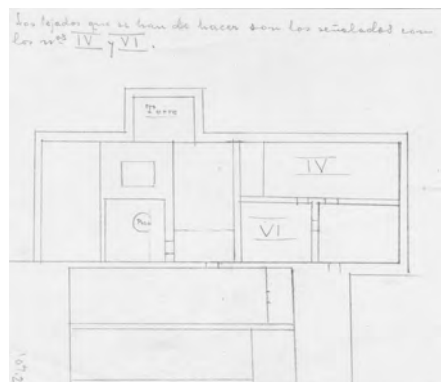

Fig. 15c. Croquis de danys de les teulades (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF168b, 1932, © Museu Arqueològic d'Oliva).

està bien. Sto hijo, que en suos ultimos ²cumplios
 19 años, el año anterior termino el bachiller,
 y ahora en el próximo mes de Mayo, se exa-
 minara en la Academia General Milit-
 tar de Zaragoza y si aprueba ingresara
 en esta academia, para seguir la carre-
 ra militar.

Respecto al Palacio, siento participan-
 le que hubo varios desprendimientos occa-
 sionados por las lluvias y el ayunte-
 nimiento lo declaró en estado de ruina y
 obligó a su demolición, pero los propie-
 tarios no quisieron hacerlo por en-
 cuenta y lo hizo el Ayuntamiento.

Yo ya le enteré de que durante la
 revolución que tuvimos en este país, los
 rojos, se llevaron todas las bigas y mar-
 moles, columnas, y los arteronadas
 y que el fiso de la sala de armas
 lo habian estropeado y quitado de esta
 sala, algunas bigas del techo y Va me

Fig. 16. Part de la carta de V. Arnal a E. Fischer, en què li comunica la demolició del palau (Llegat d'Egil Fischer, núm. inv. 2010CEF179, p. 2, © Museu Arqueològic d'Oliva).

UN VALENCIANISTA DE POSTGUERRA A OLIVA: ALFONS VERDEGUER

FRANCESC DEVESA I JORDÀ
Metge

AGRAÏMENTS

Als membres de la família Arlandis-Puig (els germans Maria i Vicent, els seus cosins Toni i Maria i la tia Isabel), tots coneixedors d'Alfons Verdeguer, per la seua col·laboració incondicional en la recerca de records i fotografies.

A Josep Bonet, Vicent Malonda i Josep Sendra, per la lectura crítica del text i les seues aportacions valuoses.

A Toni Arlandis, per la seua magnífica tasca en la restauració i retocs fotogràfics.

Al capellà de la Font d'en Carròs, Marcos Senabre, per la inolidable visita al temple i la seua història. A Joan Francesc Simó, el nostre guia i assessor cultural de Beniarjó, per les seues explicacions completes i apassionades.

A Lorenzo Josende Campos (Llorenç), fill d'Alfons Verdeguer, per la seua entrega impagable en la recerca de dades, imatges i records, que ens ha permés una aproximació fidel a la biografia de son pare. La seua presència en l'excursió evocadora a Beniarjó, acompanyat per Toni Arlandis i Vicent Puig, va ser fonamental i entranyable.

1. JUSTIFICACIÓ

Durant les primeres dècades del franquisme, alguns nuclis culturals van persistir en la seua activitat valencianista. Superant les dures condicions de la dictadura, es publicaven algunes obres, s'organitzaven cursos de llengua i es realitzava una certa activitat cultural, mentre els escriptors del País Valencià mantenien contactes fluids amb els intel·lectuals balears i catalans. Tot plegat, es va realitzar una tasca sense la qual no es pot explicar la posterior empenta social i cultural del valencianisme.

L'objectiu principal del present treball és apropar-nos a la biografia d'Alfons Verdeguer, un d'aquells joves escriptors heroics que, a més a més, tingué una vinculació especial amb Oliva. L'article s'estructura en tres parts, corresponents poc dalt o baix amb la cronologia de l'estudi. Hem volgut donar veu directa a les persones i familiars que van conèixer Verdeguer, amb les quals hem tingut la

sort i el privilegi de contactar. Això explica els diàlegs, forma poc usual en els treballs de recerca, però que en aquest cas aporten l'espontaneïtat d'uns records que ajuden a perfilar la personalitat de l'autor estudiat. Hem procurat transmetre fidelment les parts més essencials de les converses, que foren recollides mitjançant gravació o amb notes escrites, adaptant-nos a allò més pràctic en cada moment. La resta del text circula pels caixers habituals de revisió bibliogràfica, recollida de dades, incloent-hi la lectura òbvia de les obres de l'autor, sense pretendre fer cap anàlisi literària, que deixem per a mans més especialitzades.

2. DEL FIL AL CABDELL

Una estampa de primera comunió

Fa uns mesos, com cada dissabte, sopàvem amb els amics. La roda de la vetlada havia tocat a casa Xelo i Vicent. Mentre conversàvem, Xelo treia a reluir una curiosa estampeta. Era un dels típics recordatoris que es regalaven a familiars i veïns amb motiu de la primera comunió. En aquest cas, commemorava la de Maria, cosina de Vicent, que combregava a la parròquia de Sant Francesc d'Oliva l'1 de juny de 1958. L'estampa tenia la particularitat de presentar un text escrit en valencià, cosa insòlita en aquells temps (figura 1). La mateixa Maria, que compartia taula, va resoldre l'enigma explicant-nos que allò va ser un regal d'Alfons Verdeguer. Em vingué a la memòria que, en una ocasió anterior, Vicent m'havia deixat un llibret d'aquell autor. Això va ser fa més de quaranta anys, en aquells temps de retrobaments identitaris i reclamacions democràtiques. L'obra, *Viatge a Ausiàs March*, va ser prompte sepultada per una pila heterogènia de textos àvidament devorats. Però Alfons Verdeguer tornava ara a tocar a la porta de la meua curiositat. Qui va ser aquell home que pels anys cinquanta escrivia en valencià i parlava d'Ausiàs March? Quina vinculació va tindre amb Oliva? Com va conèixer els pares de Vicent Puig i Maria Arlandis? Potser era el moment de contestar preguntes i de reparar oblits. O, si més no, d'intentar-ho.

Els amics olivers d'Alfons

Si l'estampeta ens havia provocat preguntes, aquestes ens van portar a llegir novament el text de Verdeguer. Al principi de *Viatge a Ausiàs March*, ell mateix explica la forta vinculació amb la nostra ciutat (Verdeguer, 1961, 8):

Vaig a Oliva tres o quatre voltes a l'any, amb la meua muller i el nostre fillol. En venir dues festes seguides, hi fem viatge. Tenim allí uns amics, als que estímem molt, els quals ens porten, a peu, en

carro o en camió (adequat amb cadires de boga) a mostrar-nos les bellíssimes terres dels voltants, marcant el lloc d'arribada de cada excursió, amb una paella o una torrada de xulles.

L'atzar de la vida havia fet que els fills d'aquells coneguts olivers d'Alfons foren companys meus de jocs i aventures al barri de Sant Francesc, consolidant-se una amistat que encara perdura. Després del darrer sopar, vam acordar tindre una conversa per a parlar amb més detall de Verdeguer. A la reunió, van assistir dues parelles de germans. Maria i Toni Arlandis i els seus cosins, Maria i Vicent Puig (figura 2). Ells i les seues famílies van ser els amics d'Oliva d'Alfons Verdeguer i la seua esposa Rosario Campos.

Els records anaven recuperant-se, entre glop de café o camamirla. Sobre el començament d'aquella amistat amb Verdeguer, Toni respon que Manuel, el germà de son pare, va coincidir amb Alfons en el servei militar.

—Un dia Alfons i Rosarito es van presentar a ma casa i els meus pares es van quedar un poc estranyats, perquè els coneixien però encara no tenien relació. Com el *tio* Manuel estava a Alger, el matrimoni es va deixar caure per a saludar-nos. Aquella visita, però, va ser l'inici d'una creixent amistat. Van tornar diverses vegades a Oliva i es quedaven en ma casa. Nosaltres també anàvem a visitar-los en algun viatge a València. Ells vivien al carrer de Joaquín Costa. Jo era molt menut i em regalaven joguets.¹

Tots els presents reconeixen la simpatia d'Alfons i la seua habilitat per a deixar-los bocabadats quan relatava històries i contes.

—Quan venia, ens alegràvem tots els xiquets de la contornada —diu Maria Puig—; a ell li agradava molt parlar amb els menuts. A vegades anàvem al Salt i, com passava aigua, *don* Alfonso feia un *barco* i els xiquets jugàvem. També anàvem a la platja. Ens acomboiava per a jugar a l'ama carabassera.

—Si donàvem massa guerra —afegeix Vicent—, ell deia als majors que no patiren i se'ns emportava per a contar-nos contes. Ens ensenyava també jocs que no coneixíem, com l'hoquei sobre herba. Recorde que també li agradava la lluita grecoromana i em sembla que de jove l'havia practicada.

Maria Arlandis explica que alguna volta també els comentava les històries en francès.

—Sobretot quan érem molts i volia reduir un poc l'audiència —diu, però el germà Toni matisa que era també perquè volia fer practicar a Llorençet, el seu nebot, que estudiava la llengua veïna.

1. La mare de Toni i Maria era Maria Puig, a qui tot el món coneixia com a *Mercedes la Lejiera*, atesa la dedicació tradicional de la família a la fabricació de lleixiu, activitat que havien abandonat, regentant en aquell moment una tenda de teles i roba, situada a la carretera de Dénia, davant de l'església de Sant Francesc. La botiga, que venia també de fiat, era molt popular a Oliva.

Fóra com fóra, tots coincideixen a dir que Verdeguer sabia francès. Fins i tot, Toni recorda que li va regalar un conte de *Tartarin de Tarascon* en l'idioma original. Alfons, a més de l'obra de Daudet, els descobria altres llibres. Així, els contava en valencià *Les aventures de Tom Sawyer* o *L'illa del tresor*.

—Li donava tant d'èmfasi al relat que ens el feia viure —assegura Vicent, remarcant que més que contar, representava aquelles històries.

La cosina, Maria Arlandis, confessa que la seua gran afició a la lectura va començar amb aquelles contarelles de l'amic de València.

Sobre la família de Verdeguer, Maria Puig explica que el matrimoni no tenia fills, però el seu nebot Llorenç, fill d'una germana de Rosarito, era com un fill per a ells i el portaven en les seues visites a Oliva.² Respecte a la professió, Maria creu recordar que, per a pagar-se els estudis, Alfons va treballar en una botiga de València. Hi ha unanimitat en afirmar que era advocat. Toni afegeix que estava empleat a l'empresa municipal d'autobusos (EMT) de València, cosa que li va confirmar també un amic ATS, de cognom Zorrilla, que també treballava a l'EMT i coneixia Alfons.³

Respecte al seu caràcter, hi ha consens a afirmar que era alegre i es trobava feliç quan venia a Oliva.

—Recorde, sobretot, la seua *rissa* —diu Maria Puig.

No es posen d'acord les dues parelles de cosins en la rialla d'Alfons, i quan intenten imitar-lo tots esclafim a riure.

—Ell gaudia escoltant-nos conversar. Deia que ací es parlava molt bé el valencià —remata Vicent Puig.

—Quina era la seua postura davant la religió? —pregunte, i els dos germans Puig contesten que era un home devot, però no *beato*.

—En una ocasió —diu Maria Puig—, li vam insinuar deixar la missa, però ell no ho va acceptar.

“No juguem amb canyetes que ens farem tallets”, va dir, i se'n va anar cap a l'església.

Toni afegeix un altre aspecte de la seua personalitat: era molt observador i li agradava la història del país.

—En arribar a ma casa, en un dels viatges —conta—, va preguntar per les ruïnes que es veien, des de l'autobús, entre Oliva i la Font. Mon pare li

2. En un paràgraf de *Viatge a Ausiàs March* (Verdeguer i González, 1961, 9), Alfons confirma la relació amb el seu nebot: “El meu fillolet, Llorenç, viu la meitat de temps en ma casa [...]”.

3. L'Empresa Municipal de Transports (EMT) de València abans es deia SALTUV, una societat autogestionada per treballadors. Més endavant, expliquem la relació de Verdeguer amb aquesta empresa.

va explicar que es tractava del castell del Rebollet, i allà que vam anar en la primera ocasió que es va presentar.

—També anàvem d’excursió al camp i a la platja —segueix Vicent—. Recorde que en una ocasió estàvem nadant a la séquia del Vedat i jo em vaig posar nerviós, perquè no feia peu. Ell se’n va adonar de seguida i em va traure de l’aigua amb un grapat.

—Un altre dia —continua Toni— no sé si veníem de la Marjal o de la séquia del Vedat, però teníem molta set. Un home que vam trobar li va donar a Llorenç un poc de llimonada i al pobre xiquet li va pegar malament.

La conversa va derivant cap al Verdeguer escriptor. Els quatre membres de la família Arlandis-Puig coneixien el seu vessant literari.

—Em va regalar *Els clàssics, la terra i jo* —afirma Toni— i també *Viatge a Ausiàs March*.

Vicent assegura que son pare, a banda del llibre esmentat, tenia *Grecs a la meua tinta*. Toni, a més a més, va ser protagonista del darrer llibre d’Alfons. En *Viatge a Ausiàs March*, Verdeguer fa el recorregut d’Oliva a Beniarjó acompanyat per dos xiquets, als quals es refereix al llarg del text, el nebot Llorenç i Antoniet.

Acabant ja la conversa, i mentre estàvem acomiadant-nos, Maria Arlandis comenta que sa tia Isabel també el va conèixer. Dies després, anem a casa d’Isabel Puig (figura 3). La dona no recorda massa coses, però ens diu que va passar uns dies a casa del matrimoni Verdeguer-Campos, a València.

—Alfons tenia un caràcter molt alegre i, com que jo era més menuda, Mercedes, la meua germana major, se m’emportava darrere com si fóra ma mare i anàvem de paella.

Isabel ens mostra unes fotos com a resultat del seu escorcoll. Les instantànies, unides a les que va trobar Toni, són testimoni palpable de l’amistat del matrimoni Verdeguer-Campos amb la colla d’Oliva (figures 4-9).

Davant d’aquelles converses i de les imatges entranyables, ens plantegem nous interrogants. Fora dels amics d’Oliva i dels seus fills, quants valencians coneixen hui Alfons Verdeguer? Probablement pocs, tret del grapat d’especialistes en llengua i literatura. A la xarxa, la informació és minsas: alguna breu nota de l’Enciclopèdia Catalana, un carrer dedicat a València, del qual *Las Provincias* se’n fa ressò, alguna foto en què apareix, però sense identificar-lo, i poca cosa més.⁴ Pagaria la pena fer un esforç divulgatiu de la seua biografia i obra? Pensem que sí i ens disposem a seguir estirant del fil.

4. Mínimes notes biogràfiques es poden trobar en la *Gran Enciclopèdia Catalana* (<www.enciclopedia.cat/>) i en *Las Provincias* (<www.lasprovincias.es>). En aquest últim cas, en el seu apartat “Callejero” i sota el títol d’“Abogado y escritor valenciano”, apareix la ressenya que inclou la ubicació del carrer dedicat.

3. LA RESISTÈNCIA VALENCIANISTA I VERDEGUER

L'alçament militar del 1936 i la consegüent guerra civil van enfonsar el valencianisme que havia anat bastint-se al llarg del segle xx. Amb la victòria franquista, el nou règim exigia adhesió incondicional a la "unidad nacional", cosa que implicava l'hegemonia castellana absoluta, deixant poc espai a vel·leïtats culturals o lingüístiques alternatives. Malgrat un panorama tan advers, els valencianistes supervivents intentaran organitzar-se i recomençar la seua activitat des del mateix any de La Victoria. Ben prompte, es constitueixen dos grups, el dels vells d'abans de la guerra i el dels joves que cercaven llur propi àmbit. Uns i altres eren, majoritàriament, gent d'ordre, catòlics o clarament alineats amb la dictadura.

Lo Rat Penat

Els vells valencianistes, aixoplugats a Lo Rat Penat, practicaran un activisme superficial i folklòric. Hi estaven adscrits figures tan conegudes com Teodor Llorente Falcó (fill del patriarca de la Renaixença), Martí Domínguez, Manuel González Martí o Nicolau Primitiu, tots valencianistes de preguerra i de marcat caràcter conservador. Els primers anys de la postguerra, l'entitat promourà un programa jocfloralista, amb els corresponents certàmens poètics i la celebració d'efemèrides d'arrels més o menys valencianes però que contribuïen a l'exaltació del règim. Carmen Franco Polo, filla d'El Generalísimo, fou regina dels jocs florals de 1940. L'any següent, Millán Astray actuava de mantenidor.⁵ Amb aquests avals, que certificaven l'adhesió incondicional als vencedors, Lo Rat tenia via lliure per a realitzar la seua modesta activitat. A partir del 1948, l'entitat adoptarà una línia més oberta i de millor qualitat en incorporar-se Carles Salvador, poeta i gramàtic de reconeguda solvència valencianista i de més amplitud de mires. Salvador, convertit en referent del grup, reforçà la normalització lingüística, que seguia des del principi les normes gramaticals del 32, impulsant els cursos de llengua que van continuar durant els anys següents. Els més de vuit mil alumnes que van aprendre gramàtica valenciana en aquelles difícils circumstàncies representaran una llavor important que més avant donarà els seus fruits.⁶

5. Vegeu J. BALLESTER, *Temps de quarantena (1939-1959)*, 3 i 4, València, 1992; F. RIPOLL, *Valencianistes en la postguerra: estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939-1951)*, Afers, Catarroja-Barcelona, 2010.

6. Entre 1972 i 1975, es van matricular als cursos orals 1.114 alumnes, i als cursos per correspondència 7.135 (ibídem).

L'Editorial Torre

Dos joves, Xavier Casp i Miquel Adlert, lideraran un altre grup, al marge dels vells valencianistes de Lo Rat amb qui mantindran fortes discrepàncies. Els dos procedien d'Acció Nacionalista Valenciana, partit d'adscripció catòlica fundat en 1933. Després d'un primer intent fallit de reconstruir Acció, encetaran una forta activitat cultural de caràcter més obert, allunyats del "llorentinisme" i de la cultura folklorista que criticaven. Ja en 1939 funden l'Editorial Torre, nom que agafen de la torre de Paterna, poble natal d'Adlert. Els objectius eren promoure nous autors i oferir obres de qualitat de tots els gèneres a un públic cultivat. Pretenien aprofitar els llibres per a atraure joventut inquieta a la causa valencianista. La seua era una estratègia global de supervivència que cercava l'afirmació cultural valenciana. El grup iniciarà molt prompte una tertúlia que serà brou de cultiu d'escriptors tan importants com Joan Fuster o Vicent Andrés Estellés. Al principi, l'activitat editorial va sofrir els forts entrebancs de la censura, que sols permetia un màxim de trenta-dues pàgines de gènere poètic; la prosa estava prohibida i el castellà era obligatori per al títol, autor i colofó. L'ús de les influències de personatges coneguts ben situats al si de l'estructura franquista, juntament amb una certa suavització dels controlsensors, van permetre la publicació d'obres. En 1943, Xavier Casp aconsegueix publicar el seu llibre poètic *Volar...* gràcies a l'ambivalència del títol.⁷ Dos anys després, edita una altra obra ja amb el segell de Torre, *La inquietud en calma*, de títol també bilingüe. Posteriorment, hi ha una certa suavització censoradora, permetent l'inici de L'Espiga, col·lecció que, a partir de 1949, reunirà cinquanta-un llibres de diferents gèneres i una vintena d'autors. Entre altres, a banda de Casp i Adlert, trobem Joan Fuster, Enric Valor, Maria Beneyto, Vicent Andrés Estellés, Manuel Sanchis Guarner, Emili Beüt i J. Ernest Martínez Ferrando. L'Espiga fou, en paraules de Fuster, "una de les coses més serioses i positives que mai s'han intentat entre nosaltres."⁸ És allí on publica també Alfons Verdeguer.

Evolució del valencianisme: de la postguerra a la transició

Les confrontacions entre Lo Rat Penat i el grup Torre foren constants, i en ocasions duríssimes, però tots reconeixien la unitat lingüística i seguien

7. La censura no va permetre *Nuesa* ni *Voladissa*, les seues primeres propostes. Després de fortes resistències, també va aconseguir signar amb el seu nom per a acollir-se al precedent d'un periodista navarrés, Xavier Echevarri (Ballester, 1992, 59; Cortés, 2006).

8. Aquesta afirmació apareix en la carta de Joan Fuster a Vicent Casp (Sueca, 25/VII/1956). En la mateixa carta, Fuster reconeix que és a Torre on va publicar el seu primer llibre (*Sobre Narcís*, plaqueta on recollia el poema del títol i altres menors), però remarca que la seua opinió va més enllà d'aquest fet (Fuster, 2006, 290-291).

les normes ortogràfiques comunes pactades en l'acord de Castelló de 1932. Uns i altres tenien relació amb els intel·lectuals de les Illes i de Catalunya, rivalitzant en el privilegi dels contactes que durant un temps aconseguiren quasi monopolitzar els de Torre. Les coses canviaran a partir de 1951. El tàndem Casp-Adlert perd el lideratge del valencianisme, amb l'allunyament de Fuster per una banda, i l'augment d'influència dels oficialistes de Lo Rat, per l'altra. A partir de 1962, amb l'eclosió de Joan Fuster com a gran intel·lectual valencià, es produeix la ruptura definitiva. L'autor de Sueca, heterodox i racionalista, formula unes propostes en *Nosaltres, els valencians* que no seran assimilades per Casp i Adlert. L'Editorial Torre tanca en 1966 i els seus fundadors s'acosten als antics rivals ratpenatistes. Des del 1974, el valencianisme conservador va abandonant el seu passat catalanista del qual abjurarà definitivament, trencant la unitat lingüística i adoptant les normes del Puig cap a finals dels setanta. El nou front secessionista servirà d'instrument polític per a frenar un valencianisme progressista que havia agafat una forta embranzida. Les conseqüències de l'anomenada "batalla de València" són de sobra conegudes: polèmiques estèrils i violència desproporcionada que sols beneficiarà el nacionalisme centralista espanyol pur i dur i perjudicarà el valencianisme de qualsevol gradació o tendència.⁹

Alfons Verdeguer, un escriptor poc conegut

Hi ha poca informació sobre la biografia d'Alfons Verdeguer i González.¹⁰ Sabem, però, que son pare, Salvador Verdeguer, ja era un poeta valencianista, autor també d'un recull editat per Torre, *El crit de la lluernia* (1954).¹¹ Alfons naix a València el 2 de febrer de 1923 i mor a la mateixa ciutat el 18 d'octubre

9. Aquella conflictiva època, en la qual els errors d'uns i la intolerància d'altres van tindre un paper important, ocasionarà posteriorment una sèrie d'estudis que intenten penetrar en les causes de l'enfrontament i formular noves propostes de valencianisme políticament viable. Des del llibre d'Eduard Mira i Damià Mollà (1986), que revisa l'obra de Fuster, amb nous plantejaments coneguts com a "tercera via", al de Vicent Flor (2011), una de les anàlisis més lúcides sobre l'anticatalanisme identitari valencià, hi han comparegut diversos treballs en la línia de superar el dilema catalanisme-blaverisme.

10. A banda de les referències disponibles a la xarxa, esmentades en la nota 5, inclouen també mínimes notes biogràfiques la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana* (1973) i la *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana* (2005).

11. Salvador Verdeguer i Sapena (València, 1894 — València, 1973) fou obrer metal·lúrgic de professió. Aficionat al teatre, va arribar a dirigir algunes obres. Joan Fuster l'enquadra en el paisatgisme sentimental d'arrels llorentinistes. La seua poesia, però, anirà més enllà de la pura descripció, introduint elements imaginistes i metafòrics en uns versos curts que li donen un ritme viu al joc poètic (Fuster, 1994, 52-56; Ferrer, 1981, 24-28).

de 1971. De la seua infantesa sols hem pogut esbrinar dues dades amb cert marge de dubtes. Si ens refiem del seu propi testimoni i descartem la ficció literària, haurem d'acceptar que, en algun moment, vivia a Benimàmet.¹² Hi ha també una segona troballa molt interessant aportada per Joan Enric Pellicer, segons el qual Alfons Verdeguer i González era un dels sis participants en el concurs de redacció en valencià que se celebrava l'any 1934, el mateix any que es posava en marxa l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, organisme promotor d'aquestes activitats docents.¹³ Uns apunts manuscrits del seu diari ens permeten comprovar com, als dèsset i divuit anys, anotava en valencià les excursions amb naturalitat i correcció (figura 10). En aquells anys quaranta, el jove Verdeguer, fill d'un poeta valencianista i amb una certa escolarització amb la llengua natal, era una *rara avis* entre tantes precarietats i ombres.

Per Xavier Casp (1978), sabem que Alfons va haver de treballar de valent per a ajudar-se en els estudis. Primer, fent faena de càrrega i descàrrega en un magatzem de creïlles i, després, donant classes de diverses matèries. Alfons es va llicenciar en Dret a la Universitat de València l'any 1945, es va doctorar en 1947 i va exercir de professor ajudant de classes pràctiques de Dret Civil (figura 11). Literàriament, estigué lligat al grup Torre, on publicà tres obres. El seu primer llibre, *Els clàssics, la terra i jo* (1954), és una evocació de diversos escriptors medievals a través d'un recorregut físic o imaginari pels espais viscuts dels personatges. En *Grecs en la meua tinta* (1958), fa uns comentaris desmitificadors d'algunes figures de l'antiguitat clàssica. Un fragment d'aquesta obra, "De bello troiano", havia aparegut prèviament en el núm. 15 de la revista *Els Autors de l'Ocell de Paper* (1957). Amb *Viatge a Ausiàs March* (1961), Alfons tanca la trilogia, aproximant-se al seu clàssic més reverenciats que no havia inclòs en la primera publicació (figura 12). El text relata una excursió literària des d'Oliva a Beniarjó. Allí, Verdeguer inda-

12. A l'inici del seu primer llibre, fabulant sobre l'accident que va desencadenar la mort de Jaume Roig, Alfons (Verdeguer i González, 1954, 7) diu que coneix bé aquells indrets vora riu, atés que eren escenari d'aventures "quan jo era un xiquet i vivia en una cova de Benimàmet."

13. L'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (APEV) va ser fundada seguint una idea de Carles Salvador del 1921, segons el model de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana. Avortat el primer intent per la dictadura de Primo de Rivera, l'APEV començà a funcionar pel febrer de 1934 i es va dissoldre en 1938. Sobre el concurs de redacció al qual es va inscriure Alfons Verdeguer, Joan Enric Pellicer (2003) remet a un treball inèdit d'A. Vila Moreno. Alfons Verdeguer tenia aleshores onze anys, cosa que concorda i permet gairebé assegurar que es tracta del futur escriptor valencianista. La tesi recull íntegrament el text de la redacció.

ga les restes venerables de la llar d'Ausiàs, mentre dialoga amb dos xiquets que l'acompanyen: el seu nebot Llorenç i Antoniet, fill dels amics d'Oliva.

Verdeguer júnior, com de vegades l'anomena Joan Fuster, era un escriptor que començava a aportar el seu treball a la cultura del país. El 5 de gener de 1955, l'exigent assagista es queixa, en carta a Sanchis Guarner, de la poca producció literària dels darrers mesos; sols havia eixit a la llum el llibret d'Alfons, que qualifica de "coseta senzilla però molt agradable".¹⁴ Albert Manent, però, elevarà la valoració de l'autor amb un comentari elogiós: "El llibre de Verdeguer sobre els clàssics és deliciós, té una finor azoriniana i un lèxic i un estil excel·lents. No sé perquè aquests llibres no es coneixen més al Principat."¹⁵ Alfons Verdeguer era un personatge conservador i catòlic, condicions que traspuen als seus textos. Segons Enric Ferrer, intenta apropar els clàssics a l'home actual amb la seua prosa acurada i detallista de lectura sempre amable. L'assaig de Verdeguer està lluny dels trets incisius de Fuster, exhibint, però, una aparent ingenuïtat que atrapa al lector sense restar profunditat al text. Verdeguer és un home culte, apassionat pels clàssics, i un patriota valencià que enyora una escola que pugua trametre amb normalitat la nostra llengua i literatura. En 1962, Verdeguer, juntament amb Enric Valor i Francesc Codonyer, és un dels tres autors que nomena Joan Fuster, dins de la deficitària prosa creativa al País Valencià.¹⁶ Però, el mateix any, serà Miquel Dolç qui farà una anàlisi crítica molt elogiada de la seua obra.¹⁷ Per a l'intel·lectual mallorquí, la trilogia de Verdeguer és d'un estil difícil de classificar, que participa de l'assaig, del comentari, de la crítica i de les memòries, amb deliciosos notes d'humor que contribueixen a donar-li originalitat a un autor amb neta vocació literària dins del ressorgiment cultural valencià (Dolç, 1962).

Quin era el pes d'Alfons Verdeguer en el col·lectiu Torre? Hi ha una sèrie d'indicis que fan pensar en una posició molt acostada al nucli fundacional del tàndem Casp-Adlert. Fou persona amb qui sempre es comptava a l'hora de fer qualsevol manifestació conjunta. Així, en 1955, en el curs d'una polèmica sobre l'estàndard i els dialectalismes que enfrontava Miquel Dolç amb

14. Carta de Joan Fuster a Manuel Sanchis Guarner (Sueca, 05/I/1955). (Fuster, 2000, 207-209)

15. Carta d'Albert Manent a Joan Fuster (Mas de Segimon, 09/VII/1955). (Fuster, 2010, 161-163)

16. Carta de Joan Fuster a Josep Pla (Sueca, 13/IV/1962). A la llarga carta, Fuster li contestava a Pla que s'havia interessat pel panorama polític i literari del País Valencià (Fuster, 1997, 117-126).

17. Miquel Dolç i Dolç (Santa Maria del Camí, Mallorca, 1912 — Madrid, 1994) era en aquell moment catedràtic de Filologia Llatina a la Universitat de València (1957-68) i degà (1965-68) a la Facultat de Filosofia i Lletres.

escriptors mallorquins, veiem Verdeguer signant un escrit que en la revista *Destino* donava suport a la línia dels mallorquins i de Sanchis Guarner, partidaris d'un sistema policèntric i convergent.¹⁸ En 1956, juntament amb Vicent Casp i Emili Beüt, signa una invitació dirigida a Joan Fuster per a celebrar els vint-i-cinc números de *L'Espiga* (figura 13). Quatre anys després, els de Torre tornen a convidar Fuster per a commemorar els quaranta títols de la col·lecció, signant també la tarja amb Beüt i Sanchis Guarner (figures 14 i 15).¹⁹ En 1961, Alfons Verdeguer avala el manifest de Serra d'Or on, en resposta a Fuster, es proposava la "Comunitat Catalànica" enfront dels "Països Catalans".²⁰ Era un alineament amb Casp i Adlert, que marcava el principi de la discòrdia entre les dues formes de valencianisme. En 1963, la carta d'*Unos católicos y valencianos*, contrària a Fuster, serà també signada per Verdeguer.²¹ La seua mort prematura en 1971, als quaranta-vuit anys, li va estalviar el període més traumàtic dels enfrontaments. Hi ha, però, vuit anys d'aparent silenci. Què féu Alfons entre 1963 i 1971?

Verdeguer i la SALTUV

La Sociedad Anónima Laboral de Transportes Urbanos de Valencia (SALTUV) es constitueix a l'octubre de 1963 i comença a prestar servei en 1964. Per l'abril d'aquell any, es triava el lloc de cap de Personal. Segons conta el president de l'empresa, fou la gran humanitat el factor determinant per a elegir Alfons Verdeguer entre els diversos lletrats possibles.²² Immediatament, es posà a dirigir la revista *SALTUV Información*, que, a banda dels lògics temes laborals i d'empresa, ofereix seccions d'entreteniment i cultura. La publicació, de periodicitat mensual, és una mena de magazín, modesta però amb portades vistoses i de composició moderna (figura 16). Verdeguer es féu càrrec

18. Els escriptors mallorquins eren Bonet, Llompart i Vidal Alcover i els altres signants de l'escrit en *Destino* foren Adlert, Estellés, Maria Beneyto, Jaume Bru, Vicent i Xavier Casp, Joan Garcia Rigal, J. Sanz Moia, Joan Valls i Rafael Villar (Cortés, 2002, 132-138).

19. Carta invitació de Vicent Casp, Emili Beüt i Alfons Verdeguer a Joan Fuster (València, 19/VII/1956) (Fuster, 2006, 289); Carta invitació d'Emili Beüt, Manuel Sanchis Guarner i Alfons Verdeguer a Joan Fuster (València, 23/V/1960) (Fuster, 2000, 279-280).

20. En la carta, Verdeguer és el primer dels dènou signants (Fuster, 1976, 77-79).

21. Es tracta de la campanya contra Fuster orquestrada per José Ombuena davant la publicació d'*El País Valenciano*. La carta es va publicar a *Las Provincias* el 06/II/1963 (Fuster, 2004, 430-431).

22. L'empresa, d'extraordinària singularitat pel seu model autogestionari on els treballadors eren accionistes, va ser una concessió del Ministeri de Treball i l'Ajuntament de València. Al juliol del dit any, s'inaugurava la primera línia d'autobusos, que substituïa la 7 de tramvies, per a comunicar Russafa amb Mislata (Bolado, 1971, 2-3; Puche, 2014).

dels comentaris editorials i de distintes seccions com “Rincón de Cultura” o “Ejemplaridades”. En els primers números, hi apareix, en la secció d’humor, algun escrit en valencià, com el conte *L’emigrant don Quico Roig*, escrit en vers. Alfons crea un grup excursionista cultural que visita Xàtiva i Sagunt, on els corresponents cronistes (Carles Sarthou i Santiago Bru) exerceixen de cicerones. Els articles culturals d’Alfons, de clara intencionalitat divulgativa, tracten temes diversos que sovint inclouen aspectes relacionats amb la seua ciutat i el seu país. Així, hi escriu sobre el naixement de València, les torres de Serrans, Sant Vicent Màrtir, el mercat, el Miquelet, el Regne de València descrit per Cavanilles, Alacant, Lluís Vives, els noms dels pobles valencians o l’origen de la llengua.²³ Santiago Bru, probablement acompanyat per Alfons, publica un article sobre el circ romà de Sagunt. Altres, com Emili Beüt, Domingo Fletxer o Vicenç Roselló, col·laboren en “Rincón de Cultura” (quadre I).²⁴ El seu mateix fillol Llorenç també signa escrits en la secció juvenil. Com a director de la revista, Verdeguer es guanya fama de rigor estricte en la selecció i correcció dels textos (figura 17).

Per la tardor de 1971, *SALTUV Información* es fa ressò de la mort sobtada d’Alfons Verdeguer. Els comentaris destaquen, a banda de la seua entrega a la idea “saltuvista”, el caràcter humanitari i caritatiu, com també la paciència infinita que posseïa. Aquestes i altres virtuts són exposades pel president de l’empresa, Macario Bolado, i per Manuel Yarza, enginyer basc i vocal del consell administratiu. Per la seua banda, el secretari i cap dels serveis jurídics Adolfo Gozalbo, resalta la seua capacitat formativa, anomenant-lo “misionero de la cultura”. En la mateixa línia, Joaquín Alcaraz remarca els amplis coneixements humanístics que posseïa i el qualifica de “gran valenciano y enamorado de la historia”, fent referència als llibres escrits en la llengua natal, dels quals no solia parlar però que ell mateix va poder observar entre els

23. A l’origen de la llengua Verdeguer li dedica dues entregues. Sota el títol “¿De dónde proviene nuestra lengua?”, Alfons deixa intencionadament obert el concepte de “nuestra lengua” a les llengües romàniques derivades del llatí i, de forma més clara, al castellà i el valencià. Respecte a la darrera, reconeix la unitat lingüística en parlar de “catalán-valenciano”, il·lustrant amb diversos exemples de paraules per a mostrar les influències visigòtica i àrab. Vegeu els dos articles de Verdeguer en el “Rincón de Cultura” de *SALTUV Información*, corresponents als exemplars de setembre i novembre de 1965.

24. Al costat de Beüt, Fletxer i Roselló, personalitats de biografia i relleu indiscutibles, apareixien altres signatures menys conegudes com R. Alborch, M. Dublino o J. Martí Sobrecases. Alguns treballaven a l’empresa, com Dublino, que era cobrador de tramvia. Martí Sobrecases havia guanyat en 1966 un concurs literari de *SALTUV Información* i, posteriorment, continuarà col·laborant amb diversos escrits, un dels quals, titulat *El País Valenciano*, és una ferma defensa del llibre de Fuster contra els atacs que rebia en aquell moment (Martí Sobrecases, 1972).

volums de la seua vasta biblioteca (Bolado i al., 1971; Alcaraz, 1971). Fora de la *SALTUV*, també va tindre repercussió la luctuosa notícia. La revista *ACERO VALENCIA* dels alts forns de Sagunt va publicar un article, en el seu número de desembre, amb el títol de “Se nos ha muerto un amigo”, on F. Cos-Gayan comenta que havia conegut Verdeguer feia dos anys a l’associació de donants de sang de l’hospital La Fe, coincidint amb els anteriors comentaristes respecte a la humanitat, cultura i valencianisme del cap de Personal de la *SALTUV*.²⁵

Una carta de la viuda d’Alfons, Rosario Campos, ens dóna la pista d’un personatge singular que va tindre relació amb Verdeguer en aquells anys. Per l’agost de 1972, Rosario escriu unes lletres de condol a *doña* Carmen, l’espòs de la qual havia faltat recentment. Després de lamentar la dissort per la pèrdua dels respectius cònjuges, comenta: “Nuestros maridos se comprendían muy bien y sus trabajos en la revista *SALTUV* lo denotaban”.²⁶ Qui era aquell amic que sintonitzava amb Alfons i escrivia sovint en la revista?

Es tractava de Juan López Sánchez, antic anarquista que va ser ministre en el govern de Largo Caballero i posteriorment exiliat.²⁷ Juan López va retornar a Espanya pel 1966, integrant-se al sindicat vertical i acceptant un contracte de relacions públiques a l’empresa valenciana de transports. Sens dubte, fou un fitxatge estrella del règim, aconseguit pel tarannà reformista de l’antic membre de la CNT, la trajectòria del qual havia estat sempre més sindicalista que llibertària. Autor de diverses publicacions anteriors en l’etapa anarquista i

25. El dit article va ser reproduït posteriorment per *SALTUV Información* (Cos-Gayón, 1972).

26. Carta de Rosario Campos, viuda de Verdeguer a Carmen, viuda de López Sánchez (València 28 d’agost de 1972), Archivo General de la Región de Murcia [en línia].

<https://archivoweb.carm.es/archivoGeneral/arg.muestra_detalle?pref_id=2301714>

27. Juan López Sánchez (Bullas, Múrcia, 1900 — Madrid, 1972). Fill d’una família modesta (son pare era guàrdia civil), va iniciar la seua activitat a Barcelona, on fou empresonat en 1920 per un enfrontament amb pistolers de la patronal, eixint en 1926. Afiliat a la CNT, el seu perfil fou més sindicalista que anarquista. Va estar molt vinculat a València. Oposat a la FAI, signà el manifest trentista, en la línia de Pestaña. Fora de la CNT, va contribuir a la fundació de la Federación Sindical Libertaria, de la qual va ser secretari. Des de València, on es va traslladar, defensarà la reunificació, cosa que es produirà en el Congrés de la CNT de Saragossa al maig de 1936. Formà part del govern de Largo Caballero, en el qual va entrar junt amb els companys anarquistes Juan Garcia Oliver, Federica Montseny i Joan Peiró. Va dirigir durant sis mesos (de novembre de 1936 a maig de 1937) el Ministeri de Comerç. Després de la guerra, estigué a l’exili a França, Anglaterra i Mèxic. Escriptor i conferenciant incansable, participà en diverses revistes i és autor d’escrits teòrics sobre el sindicalisme llibertari (Peirats, 1971; Smyth, 1977; Thomas, 1978; Martínez Roda, 1998; Bookchin, 2000; Casanova, 2006).

republicana, López escriu llargs i documentats articles per a la revista *SALTUV Información*, sense eludir temes complexos de tipus social i de política internacional (quadre II). Quin fou el grau d'amistat i la vertadera relació dels dos personatges? No ho sabem, però, potser els dos havien trobat una ubicació que els permetia, d'alguna forma, donar curs a les seues inquietuds socials, culturals i polítiques. Malgrat les grans diferències de procedència ideològica, és molt probable que els dos trobaren un àmbit d'objectius comuns. En el cas de Juan López, és evident que la *SALTUV* era un oasi d'autogestió que li va permetre a l'antic cenetista el retorn de l'exili amb una certa dignitat. Per a Alfons Verdeguer, la dedicació a l'empresa, a més de conferir-li una situació laboral estable, li permetia donar eixida al seu vessant socialcatòlic i al seu caràcter solidari i compassiu. Alfons deixà l'activitat literària estricta, però no l'activisme valencianista. La direcció de la revista li va permetre continuar la tasca divulgadora d'un sentiment de pertinença al país que no va abandonar. En el seu primer article del "Rincón de Cultura" fa una invitació ben explícita: "Conozcamos la Patria. Valencia".²⁸ Per a Verdeguer, València va molt més enllà del camí de Trànsits. Les seues "excursions" físiques i literàries així ho demostren.²⁹

Set anys després de la mort d'Alfons Verdeguer, l'ajuntament del cap i casal li va dedicar un carrer. Amb aquest motiu, com és de rigor, Xavier Casp repassa la biografia del personatge i les seues qualitats. Casp hi destaca també l'intens amor d'Alfons pel regne, que coneixia pam a pam: "la nostra Pàtria que tu senties tan intensament i a la que tu amares tan activament". L'emocionat discurs comença així: "Quan jo, no en broma sinó formalment, te dia que quan manaren els nostres et faríem ministre de felicitat pública, el teu riure brollava de tots els racons del teu ser, com una claror contagiosa."

Són aquestes paraules inicials a la memòria de l'amic perdut les que reflecteixen l'amistat entre els dos i un dels trets de Verdeguer: la capacitat de transmetre alegria i felicitat.³⁰

28. Al mes següent, Alfons edita un altre article titulat "Conozcamos la Patria: Granada la sultana". Ho va escriure així per a evitar una interpretació excessivament valencianista del primer? És possible, però sembla que la "Patria" en clau espanyola tampoc no li agradava, atés que no va aparèixer cap altre títol que donara continuïtat a una sèrie que el segon article semblava anunciar.

29. Per a elaborar aquests comentaris, hem consultat tots els exemplars de la revista *SALTUV Información*, des de la seua creació en 1964 fins a la mort de Juan López Sánchez en 1972. La col·lecció completa està disponible a l'Hermetoteca Municipal de València (Plaça de Magúncia, 1).

30. El discurs aparegué en el núm. 6 de la revista *Murta*, òrgan escrit del valencianisme anticatalanista, del qual Xavier Casp era líder intel·lectual. Més enllà, però, de la virulència

Encara que no hi ha resposta possible, és inevitable formular-nos la hipòtesi d'un Verdeguer amb dedicació plena a la seua "vocació literària" assenyalada per M. Dolç. És molt probable que, després del *Viatge a Ausiàs March* i malgrat la curta vida, la seua mà haguera continuat produint noves obres. El país, però, no donava per a més i, probablement, l'ambient enrarit hi va jugar també el seu paper en contra.

4. REMEMORANT EL 'VIATGE A AUSIÀS MARCH'

El contacte amb la família d'Alfons

Aquell desitjat contacte ens havia costat d'aconseguir. En un viatge a València, Tere em va convèncer d'acostar-nos a l'adreça escrita a mà per Rosario Campos.³¹ Jo no tenia massa confiança, però la intuïció femenina va fer diana. Allí ens vam quedar, entre sorpresos i incrèduls, davant la placa daurada: Lorenzo A. Josende Campos, Hilaria Camacho Sáez, abogados. Per fi, havíem trobat Llorençet. La resta fou més fàcil.

Vaig marcar el número. Una veu masculina va contestar.

—Diga.

—El senyor Llorenç?

—Sí, vosté dirà.

—Mire, uns amics meus van conèixer Alfons Verdeguer, un d'ells és Toni Arlandis —vaig començar, un poc nerviós.

—Vol dir que coneix Antoniet d'Oliva? —va contestar després d'una brevíssima pausa, supose que de sorpresa, davant d'aquella irrupció sobtada de la remota infantesa.

—I tant que sí; Toni és amic de tota la vida i se'n recorda molt d'Alfons i de vosté.

—I Marieta, la germana?

—També. Ens veiem totes les setmanes al sopar dels dissabtes.

La resta de la conversa fou relaxada i cordial. Uns dies després féiem el viatge a València, Toni Arlandis, el seu cosí Vicent Puig i jo. Vam tocar al timbre del despatx d'advocats i ens va rebre una xica jove amb ample i simpàtic somriure. Era la filla menuda de Llorenç. Les salutacions foren efusives i emocionades, especialment entre Llorenç i Toni, els dos xiquets que, en companyia d'Alfons, van fer el *Viatge a Ausiàs March*.

del moment i de les diferències ortogràfiques, Casp fa un discurs des dels sentiments que segurament hagueren compartit tots els que van conèixer a Verdeguer (Casp, 1978).

31. L'adreça figurava en la carta que Rosario Campos va enviar a la viuda de Juan López (vegeu nota 29).

—Passeu i vos ensenyaré el despatx de mon pare.

Aquell “mon pare” tan rotund em va pillar desprevingut, malgrat que ja coneixia la història familiar. El nebot, en ser adoptat pel matrimoni Verdeguer-Campos, va esdevenir el fill que ara ens mostrava l'àmbit vital de son pare. Allí estava la taula de treball d'Alfons, la seua màquina d'escriure, l'orla de llicenciatura i la del doctorat (figura 18). La visita va seguir entre records, fotografies, preguntes i oferiments, mentre jo prenia notes apressades. Ens vam acomiadar de pare i filla fins a l'encontre següent a Oliva per a recordar aquell viatge a Beniarjó.

L'excursió evocadora

Més de cinquanta anys després, Antoniet i Llorenç tornaven junts a Beniarjó (figura 19). Aquesta vegada els acompanyem Vicent Puig i jo. Oliva, “porta de les terres valencianes del sud”,³² a través de la família Arlandis-Puig, havia obert els braços a Verdeguer i ara rebia el seu estimat Llorenç. Els quatre enfilem la carretera de la Font, on tenim previst visitar l'església. Pugem a peu l'empinat carrer. Són les onze en punt, hora que havíem concertat, i la porta del temple s'obri, eixint un rector jove qui, coneixent els nostres objectius, ens condueix recte cap a les urnes funeràries dels Carròs. Les paraules de l'escriptor ens vénen a la memòria (Verdeguer i González, 1961, 12):

El temple és gòtic, ben pintat de calç, i conserva les tombes de dos dels primers senyors del poble. La més antiga, de 1343, diu *Hic jacet nobilis Franciscus Carroci*. Havia estat almirall de la Corona d'Aragó.

Verdeguer coneixia la història del senyoriu del Rebollet, el terratrèmol que va enderrocar el castell i el litigi entre Oliva i la Font per la talla de fusta de la Mare de Déu. A Toni li ve al cap que, en aquell viatge de quan era xiquet, van admirar una creu gòtica.

—Veni i la voreu —diu el sacerdot amablement, mentre girem la vista cap a les arcades de rajola tretes a la llum—. L'església data del 1329 i la creu procedeix del castell del Rebollet —afegeix, quan arribem just davant del bell crucifix de plata. En aquell moment, Joanfra s'incorpora al grup.

Joan Francesc Simó és el regidor de Cultura de Beniarjó i la persona que ens ha facilitat el contacte amb el rector de la Font, Marcos Senabre, que

32. Alfons qualifica així Oliva en el context d'uns comentaris que demostren un bon coneixement i estima de la població (Verdeguer i González, 1961, 8).

continua explicant-nos la recent restauració de l'edifici. Ho fa amb una erudició continguda i senzilla, però es nota que el tema l'apassiona. Contemplem peces d'orfebreria religiosa, platets d'unció trobats en les excavacions, vestidures litúrgiques, ornaments i curiosos instruments com la matraca. Tot en pulcres vitrines i calaixeres impecables.

—Aquest quadre dels sants metges, Sant Cosme i Sant Damià, és un dels més valuosos. Fou donat en el segle dèset per la casa ducal de Gandia —contestava el rector a les nostres preguntes encuriosides.

Després, Marcos i Joanfra inicien una discussió sobre l'origen de la devoció al Crist, la relació amb les confraries i altres tradicions religioses. Els dos gaudeixen de tindre un interlocutor vàlid. Joanfra és més vehement. Marcos, més diplomàtic, ajorna la polèmica. Nosaltres escoltem encantats. Ens acomiadem agraïts per la cortesia i la saviesa del rector.

Acompanyats pel nostre guia, marxem cap a Beniarjó. De camí, pense en les motivacions de Verdeguer per a fer aquell viatge. Encara que podia, no volia fer cap treball llibresc sobre l'immens poeta. Ho va dir clarament (Verdeguer i González, 1961, 7):

El camí que vaig a mamprendre, no pense que siga pel camp de l'erudició. No li molestarà açò massa a Ausiàs: tones de ciència han caigut ja sobre ell, *in crescendo*, en l'any del darrer centenari de la seua mort, quan fins els oblidadissos de les coses valencianes han cregut que els calia escriure en lloança d'ell.³³

Allò que volia era “captar la vivència d'Ausiàs March”.³⁴ Ara érem nosaltres qui intentàvem captar la vivència d'Alfons. En el cas, però, de Llorenç, Toni i Vicent, pot ser també les pròpies vivències de quan eren xiquets.

—Ja hem arribat —anuncia Joanfra interrompent les meues cabòries.

Ens situem en la zona on s'aixecava el palau dels March. Despleguem els fulls de l'ajuntament. Els nostres ulls van dels plànols dibuixats a la realitat actual, mentre els oïts segueixen atentament l'explicació detallada de Simó (figura 20). Malgrat l'escassetat de les restes conservades, podem imaginar la casa del poeta i senyor de Beniarjó.

33. En 1959, es va celebrar el centenari de la mort d'Ausiàs March. A Gandia, es va promoure la primera edició dels premis literaris amb el nom del poeta medieval, dins d'un ambiciós programa d'actes culturals que van incloure la inauguració d'un monument a l'escriptor. És clar que Alfons Verdeguer coneixia l'esdeveniment i probablement hi va participar.

34. *Ibidem*.

—Aquest basament lineal que veieu al carreró és el mur que delimitava la barbacana del palau i que confirma el seu caràcter defensiu. Baix de la cristallera podeu observar el mur perimetral d'una torre.

Mentre faig algunes fotos, observe les reaccions dels companys. Llorenç té dificultats per trobar els records de l'excursió primigènia. Per a Toni, uns anys més major, és fàcil.

—Recorde una passarel·la en el riu —comenta, assenyalant el caixer del Serpis.

—Si baixem, podrem comprovar d'on arrancava —diu el nostre cicerone, assenyalant cap a la dreta—. Fou dinamitada, igual que les restes del pont vell que Alfons encara va poder veure —Joanfra s'ha llegit el llibre de Verdeguer abans de la nostra visita. És un guia extraordinari—; sembla que els motius foren les possibles dificultats al pas de l'aigua —segueix—. Ací s'han fet moltes animalades. En època franquista, es va tombar l'església antiga, un edifici de finals del segle XVI i principis del XVII. El rector del moment va basar la decisió en suposats desperfectes.³⁵ També van derruir l'ermita dels March, per a fer les escoles que veieu. Quan va vindre Verdeguer, encara estava en peu i ell la va incloure al llibre, en un gravat (figura 21).

No sols s'havien fet barbaritats a Beniarjó, pensava jo. Em venia al cap el palau dels Centelles o la casa de Gabriel Ciscar, a Oliva; el palau del Marqués del Vasto, a Gandia; el palau Reial o el dels Vilaragut, a València. Aquella “exermita” de Sant Marc, que el pare de Llorenç va conèixer, ja no existeix.³⁶ Juntament amb molts altres edificis, havia passat a formar part de la trista i llarga llista de destruccions vergonyoses.

Xarrant i lamentant enderrocs, baixem a la barana del riu. Allí, a l'esquerra, ataüllem el Molí Capità que Alfons va ensenyar als seus menuts acompanyants, mentre lloava la canyamel: “antecedent de la taronja en la dolçor i la riquesa” (Verdeguer i González, 1961, 17). Aquells xiquets, ara amb filles i néts, tornen a dirigir la vista cap a l'edifici industrial.

—En realitat, es tracta d'un molí fariner, perquè el vertader trapig d'Ausiàs estava situat més prop del palau —matisa Simó. Comencem a elucubrar sobre si seria trapig o enginy, considerant la séquia que hi circulava i el possible desnivell aprofitable per a moure maquinària.

Interrompem la conversa uns breus segons, mirant i escoltant l'aigua córrer entre canyes i llepó (figura 22). Allí, a la vora del riu, després de dinar, es

35. Segons ens conta Joan Francesc Simó, el temple havia sofert una forta remodelació en el segle XVIII i posseïa unes pintures del XIX, a la volta.

36. Quan Alfons comenta l'ermita, diu que es feia servir per a guardar “adminículs de processons” (Verdeguer i González, 1961, 20).

va gitar Alfons. Mentre les dues criatures jugaven a enfonsar barquets, el seu pensament volava (Verdeguer i González, 1961, 25-26):

Em ve al cap, insistentment, el retrat que diuen que d'ell va pintar Jacomart, per representar Sant Sebastià. I amb els ulls ja boirosos per la son, que se m'apodera, veig per vora riu la imatge del poeta, projectada per la meua imaginació: se'n va de cacera. A la mà dreta du cinc o sis llargues fletxes, amb l'aguda punta cap a terra. A l'altra, l'arc, amb la corda ben tesa. Té la mirada dels qui estan més al món que tenen dins que al que els volta, i semblen, per a qui no els observa amb perspicàcia, plens d'altivesa. [...] No sé si guia els ulls cap a mi, quan la imatge desapareix de sobte: Llorenç ve corrent, cridant com creu que fan els pells-roges, a dir-me que ha vençut a Antoniet.

—En realitat, l'espai arqueològic dels March és més gran del que sembla i té encara possibilitats d'excavació. Mireu aquelles parets que tenen un desnivell de tres metres —la veu de Joanfra ens trau de la contemplació evocadora.

Pugem unes quantes passes cap a un descampat al peu d'unes cases que descansen sobre murs gruixuts. Són els fonaments del palau.

Verdeguer, en el seu primer viatge a Beniarjó, no va poder resistir la temptació de tocar aquelles pedres venerables. L'indret, però, no era molt agradable, atés que funcionava com una mena de femer o escombraria, plena de mosquits, que van despertar la imaginació i la broma dels xiquets. “¿Són els guardians del lloc?”, diu que va dir Llorenç (Verdeguer i González, 1961, 21). Antoniet, per la seua banda, va compondre uns versets en arribar a casa: “Per damuntet de ma casa ha passat un avió / dient coses boniques sobre Beniarjó / però n'ha passat un altre que anava a reacció / i va dir que a la casa d'Ausiàs March / hi havia mosquits a muntó”. El xiquet feia així honor a la descripció d'Alfons (Verdeguer i González, 1961, 9): “és el fill dels meus amics i té fama entre els seus amiguets perquè fa versos.”

En una segona estada a Beniarjó, Verdeguer (1961, 21) es queixà a un agutzil per l'emplaçament del femer, però aquell senyor el va convidar a visitar novament el lloc, cosa que va fer, trobant-lo “escrupolosament net, com en un paisatge anglés”. De l'anterior viatge quedava, “com un feliç presagi, un manoll, ja sec, de floretes —margarides, flors d'all bord i roselles— que Antoniet i Llorenç havien deixat l'altra vegada en un ingenu homenatge a l'immens poeta.”

El regidor ens crida per a visitar la cisterna, un gran dipòsit d'aigua d'època medieval perfectament conservat, al qual s'accedeix baixant una estreta escala. Després tornem a l'exterior i seguim cap al nivell dels carrers. El nostre

guia ens assenyala la casa del propietari del cine, amb el qual Verdeguer havia conversat. Llorenç mostra interès per la del costat, un edifici amb balconades d'estil modernista. A continuació, entrem a visitar l'església. El nou edifici que ha substituït l'antic temple presenta un aspecte exterior d'obra pesant i amorfa. Tanmateix, l'interior ha recuperat una certa dignitat. Uns vitralls moderns, de figures geomètriques, projecten la seua lluminositat sobre un gran mural amb escenes de la història del poble, conferint a l'espai una bellesa inesperada. Allí estan representats els sants metges, el ball de la bandera, tradició que explica minuciosament Joanfra, i, per descomptat, Ausiàs March escrivint el seu cant espiritual.

—Aquesta decoració fou portada a terme per un rector amb sensibilitat cultural i estima per la història —diu el regidor.

Eixim de l'església i ens acomiadem de Joan Francesc Simó. Tots estem aclaparats per la gran quantitat d'informació que el rector de la Font i el regidor de Beniarjó ens havien subministrat.

—Ara caldrà digerir-ho tot —diu Llorenç, com si ens llegira el pensament.

El meu cap torna a son pare. Quan es va adonar que a Beniarjó la figura d'Ausiàs no havia caigut en l'oblit i que qualsevol persona sabia qui era, Alfons Verdeguer comenta (1961, 18): “Estic convençut que en aquesta població hi ha una *élite* que cura de la conservació del record del poeta”. És possible que aquella *élite* existira, però no va poder evitar la destrucció del patrimoni evocador. Potser, ara, sí que era el moment perquè les institucions valencianes feren cas de l'actual *élite* local i comarcal, ajudant la xicoteta població a millorar i posar en valor les restes patrimonials del gran clàssic. Beniarjó mereix ser el lloc mític que el seu títol reclama: bressol d'Ausiàs March.

Durant el viatge de tornada a Oliva, la conversa gira sobre la família d'Alfons Verdeguer.

—Vas conèixer Salvador, el pare d'Alfons? —li pregunte a Llorenç.

—Sí, vivia al barri del Carme, prop de les torres de Serrans, en un carrer que es diu de Palomino. Li agradava molt la música i ormejava audicions amb amics seus. Hi ha també un oncle del meu pare, germà de sa mare, que vivia a Benimàmet. Era enquadernador.

—Ara que ho dius, Alfons em va regalar un llibre d'història d'Espanya, enquadernat pel seu oncle. La seua lectura em va fer destacar a l'escola, quan estudiàvem la matèria —va recordar Toni.

Quasi sense adonar-nos, arribem a la platja d'Oliva i, abans de dinar, guai-tem vora mar. Contestant a Llorenç, li expliquem que a la dreta es veu la silueta del Montgó i a l'esquerra, com una illa, la muntanya de Cullera.

—En dies clars —afegeix Vicent— es pot albirar la serra Calderona, tançant el golf de València pel nord. I si guanyem altura, pujant alguna de les muntanyes properes, podem vore Eivissa.

Continuem la conversa al voltant de la paella. Vicent conta els trucs de “màgia” d’Alfons amb les cartes, els seus contes i acudits. Toni confessa que el seu valencianisme d’adolescent li va vindre de Verdeguer. Al fil dels records, Llorenç segueix:

—Mon pare era un fenomen. En aquella època, va aprendre anglés pel seu compte. Li agradava plantejar-nos problemes de matemàtiques, gaudia intentant identificar restes arqueològiques, mirant les pedres i els testets de ceràmica. Vaig anar amb ell al jaciment ibèric de Sant Miquel de Lliria. També observava les plantes silvestres. Consultava un llibret que parlava de les herbes de la muntanya³⁷ —el fill d’Alfons segueix contant coses de son pare, explicant-nos com la seua prematura mort va afectar molt la família—. Per ser directiu de la SALTUV —diu—, ell no cotitzava a la seguretat social i vaig haver de deixar els estudis. Anys després vaig poder recomençar-los. La meua dona Hilària i jo ens animàvem mútuament i vam poder acabar Dret.

Després, la conversa deriva cap a temes d’actualitat. Parlem dels nous partits, de la qüestió catalana, dels fills, dels néts... del bé i del mal.

Arribada l’hora de l’adéu i dels desitjos de tornar-nos a veure, el meu cap torna al *Viatge a Ausiàs March*. Cap al final del llibre, Verdeguer s’endinsa en la biografia del personatge i, fent ús dels seus coneixements jurídics, tracta de disculpar el comportament sexual apassionat i infidel del poeta, com també les decisions cruels d’un “senyor de força i coltell”, en base a unes lleis i a una moral, molt distintes de les nostres i que no poden ser jutjades amb el pensament actual. “Si volem judicar equitativament Ausiàs, cal que el mirem amb ulls d’una persona del seu temps”, diu, evidenciant una línia moderna d’anàlisi històrica (Verdeguer i González, 1961, 34-36). A continuació, entra de ple en la poesia de March i intenta copsar, a través dels versos, la personalitat turmentada i contradictòria del clàssic. A aquesta anàlisi, dedica el darrer capítol que titula *Arribada* (Verdeguer i González, 1961, 37-50). Els distints aspectes psicològics del personatge van mostrant-se en la seua paraula escrita. Entre moltes altres reflexions, Verdeguer comenta (1961, 44):

Ausiàs, com la major part dels hòmens, és bo i dolent a l’ensem.
Però en ell és tan intensa la diferenciació dels dos caràcters que quasi es pot parlar d’un desdoblament de la personalitat. Ell ho ha dit:

37. Per la descripció, podria ser *Amics de muntanya*, de Josep Mascarell i Gosp, publicat el mateix any que *Viatge a Ausiàs March*. Vegeu J. MASCARELL I GOSP, *Amics de muntanya: excursionisme i plantes medicionals*, Sicània, València, 1961.

“Tostemps fuy cert que yo dins mi portava/ en contra mi una mala persona”

Ausiàs és el gran enamoradís. Quan la vida li posa davant qualsevol element del sexe femení, li bat el cor pressosament:

“Dona no veig que-m alt, que no sospire”

i molt fàcilment és “nafrat per Cupido”, d’una faisó per complet romàntica:

“Yo viu uns ulls haver tan gran potença/ de dar dolor e prometre plaher”/ [...]

Yo viu un gest e sentí una veu/yo-m só retut per seu”

No exagera Miquel Dolç (1962) en qualificar el llibre de Verdeguer de “Iluminós itinerari” i “viatge palpitant d’acotacions íntimes i valoracions humanes”.³⁸

Verdeguer (1961, 6) penetra profundament en l’essència d’Ausiàs March, un autor que no sols coneix bé, “la seua obra aquí la tinc, ben rellegida”, sinó que li ha robat el cor. Per això, va anar a Beniarjó a captar les seues vivències. Volia veure, escoltar i tocar l’espai mític del poeta.

Havíem captat nosaltres la vivència d’Alfons Verdeguer? Quina era l’essència de la seua personalitat? Al principi del *Viatge...*, ell mateix ens revela un aspecte important del seu esperit (Verdeguer i González, 1961, 9):

El meu fillolet, Llorenç, viu la meitat del temps en ma casa i m’admira intensament i per això té, en germen, quasi tots els meus defectes: és valencià per totes les bandes de la seua petita ànima.

Quan Alfons diu “defecte”, cal llegir virtut. La seua és ser valencià per tots els costats. El seu sentiment valencianista no és una declaració retòrica, sinó reivindicativa i inconformista. Verdeguer (1961, 13) s’indigna davant de manifestacions d’incultura extrema, com el fet de veure dibuixats tres carros “per simbolitzar l’onomàstic Carroç”. Lamenta també la deixadesa de l’idioma que, per a la majoria, “és sols un llenguatge domèstic”, però “que uns d’aquest país preferim” (1961, 15). El “país” seu té una història, unes tradicions, una geografia i una literatura que reclamen atenció i que ell propaga a través dels escrits i la trajectòria vital. És conscient de la marginació de la cultura per part dels mitjans públics i privats; en definitiva, pel poder establert. Quan, a Beniarjó, parla amb els llauradors i les dones que van a poar aigua, constatant que tothom coneix Ausiàs March, exclama: “Però, ¡oh dolor!, a l’escola no els l’anomenen” (1961, 17).

38. L’article de Miquel Dolç es va publicar en castellà. La traducció és nostra.

En definitiva, Alfons Verdeguer estimava, fins al moll dels ossos, la pàtria valenciana. Amb les seues obres, va contribuir al manteniment de la flama del valencianisme i de la dignitat de la llengua en un temps molt difícil. Verdeguer és un autor a llegir i a difondre, com va assenyalar Enric Sòria incloent-lo entre els exemples d'obres valencianes de la Renaixença i del segle xx que precisen reedició.³⁹ El pas per Oliva va ser una gran i estimulants oportunitat per als amics que el van conèixer. La seua memòria encara hi perdura.

Quadre I. Articles d'Alfons Verdeguer (V. o A.V.) i altres autors publicats en la revista *SALTUV Información*, secció "Rincón de Cultura".

1964-10- "Conozcamos la Patria. Valencia"	1968-03/04- "Los nombres de los pueblos valencianos" (A.V.)
1964-11- "Conozcamos la Patria. Granada, la sultana"	1968-04/05- "Las arañas" (A.V.)
1964-12- "¿Existe vida fuera de la tierra?"	1968-05/06- "Sobre Luis Vives" (A.V.)
1965-01- "La fundación de Valencia"	1968-07- "Los sentidos corporales" (A.V.)
1965-02- "El Polo Sur"	1968-08- "Los vikingos en Groenlandia" (A.V.)
1965-03- "Las momias"	1968-09- "El lindo Don Diego" (A.V.)
1965-04- "Como nació Valencia (I)". Primer article signat (V.)	1968-10- "El Reino de Valencia descrito por Cavanilles" (A.V.)
1965-04- "Como nació Valencia (II)". Segon article signat (A.V.)	1968-11- "De nuestra hermana Alicante" (A.V.)
1965-06- Sense títol. Dues poesies sobre el maquilatge. (A.V.)	1968-12- "Nicolás Fernández de Moratín" (A.V.)
1965-07- "El libro y la imprenta" (A.V.)	1969-01- "La arqueología submarina" (A.V.)
1965-08- "Los secretos del sol" (M. Dublino)	1969-02- "Como España se hizo cristiana" (A.V.)
1965-09- "¿De dónde proviene nuestra lengua? (I)" (A.V.)	1969-03- "Los terremotos" (A.V.)
1965-10- "Acerca de la música" (R. Alborch). (A.V.)	1969-05- "El acta del martirio de San Vicente" (A.V.)
1965-11- "¿De dónde proviene nuestra lengua? (II)" (A.V.)	1969-06- "El mercado de Valencia" (A.V.)
1965-12- "La torre del Micalet" (A.V.)	1969-07- "La langosta" (A.V.)
1966-01- "La gran Valencia (I)" (Emilio Beüt)	1969-08- "De la Antártida" (A.V.)
1966-02- "La gran Valencia (II)" (Emili Beüt)	1969-09- "Enigmas científicos" (A.V.)
1966-03- "A la alegría por el dolor" (R. Alborch)	1969-10- "Notas sobre el dinero" (A.V.)
1966-04- "Estatuas conmemorativas, monumentos en la ciudad, piedras y bronceos de Valencia" (José Martí Sobrecases) (article guanyador d'un concurs literari del mes de febrer)	1969-11- "Joyas valencianas. La obra de Vte. López en la iglesia de Jesús" (J. Martí Sobrecases, fotos de J. Martí Luna)
1966-05- "Del Reyno de Valencia" (A.V.)	1969-12- "Los celtas" (A.V.)
1966-06- "El calendario" (A.V.)	1970-01- "Las perlas" (A.V.)
1966-07- "Lecturas españolas" (text de Quevedo) (A.V.)	1970-02- "La literatura" (J. Martí Sobrecases).
1966-08- "Las pirámides y sus secretos" (A.V.)	1970-03- "La plaza de la Reina" (A.V.)
1966-09- "El átomo" (A.V.)	1970-05- "Política por el hielo" (A.V.)
1966-10- "La redondez del mundo" (A.V.)	1970-06- "Como vive el americano" (A.V.)
1966-11- "Les Torres de Quart" (A.V.)	1970-07- "La costumbre japonesa (bastante mala) del harakiri" (A.V.)
1967-01- "Excursionismo y cultura" (A.V.)	1970-08- "Algo sobre cuadros célebres" (A.V.)
1967-02- "Excursionismo y cultura (bis)" (A.V.)	1970-09- "Los nombres de persona" (A.V.)
1967-03- "Sobre y de Quevedo" (A.V.)	1970-10- "Como medir los años que ha vivido un árbol (cortado)" (SS)
1967-04- "Los pasos de Venus" (A.V.)	1970-11- "El tabaco" (SS)
1967-06- "Las Fábulas" (A.V.)	1971-01- "Doce meses, doce figuras" (SS)
1967-07- "Los iberos" (Domingo Fletcher)	1971-02- "La timidez" (J. Poyan)
1967-08- "Esparta, estado guerrero" (A.V.)	1971-04- "Medicina y vida" (SS)
1967-09- "Más sobre las fábulas" (A.V.)	1971-05- "La civilización árabe" (SS)
1967-10- "La aparición de las lenguas romanas" (A.V.)	1971-06- "Área de difusión de la barraca valenciana" (SS) (de <i>Les Barraques Valencianes</i> , de Manuel Sanchis Guarnier)
1967-11- "La invención del alfabeto" (A.V.)	1971-07- "El españoletto" (SS)
1967-12/1968-01- "El juego" (A.V.)	1971-08- "La ciudad de Valencia y su conruración" (SS) (traduit del llibre <i>El litoral valencià</i> , de V. M. Roselló Verger).
1968-02/03- "De los descubrimientos" (A.V.)	1971-09- "Platillos volantes?" (SS) (de <i>La astronáutica en marcha</i> , de Karl Schutte)

39. Enric Sòria, en la seua presa de possessió com a director de la Biblioteca d'Autors Valencians (que edita la Institució Alfons el Magnànim i el Centre Valencià d'Estudis i Investigació), va comentar la necessitat de reeditar obres esgotades de diferents autors de la Renaixença i del segle xx fins a la Transició, citant, entre altres, Alfons Verdeguer (Levan-te-EMV, 2016).

Quadre II. Articles de Juan López Sánchez publicats en *SALTUV Información*, secció “Notas”

1967-08- “Impresionismo y realismo”	1969-07- “Las huellas del Taylorismo”
1967-09- “Lo social del sindicalismo”	1969-08- “Sindicalismo y poder”
1967-10- “Divagaciones sobre cultura obrera”	1969-09- “Sindicalismo y poder (continuación)”
1967-11- “Ética y técnica”	1969-10- “Medias tintas del participacionismo”
1967-12- “¿Liberar o Socializar?”	1969-11- “El sindicalismo tiene misión propia”
1968-02/03- “La socialización y el «desafío americano»”	1969-12- “Con pluma ajena”
1968-03/04- “La socialización y el «desafío americano» (II)”	1970-01- “Unidad y pluralidad sindical”
1968-04/05- “La socialización y el «desafío americano» (III)”	1970-02- “Unidad y pluralidad sindical (II)”
1968-05/06- “La socialización y el «desafío americano» y (IV)”	1970-03- “Los sindicatos y la futura empresa”
1968-07- “De Re Sindicalista”	1970-04- “Los sindicatos”
1968-08- “El tópic de moda”	1970-05- “Imaginación y otras cosas”
1968-09- “El mundo y el submundo”	1970-06- “Reforma, retórica y paciencia”
1968-11- “Consideraciones sobre la violencia”	1970-08- “La prensa”
1968-12- “Espejismo de la violencia”	1970-09- “Nuestra razón de ser”
1969-02- “¿Con música a tres tiempos? «a posteriori», «a priori», «a fortiori»”	1970-10- “Acordarse de Santa Bárbara cuando truena”
1969-03- “Sindicalismo y empresa”	1970-11- “La tormenta (y 2)”
1969-04- “Del cervo sociológico ibero”	1971-02- “Sobre sindicalismo y juventud (I)”
1969-05- “España constituyéndose”	1971-02- “Sobre sindicalismo y juventud (II)”
	1971-08- “Ética profesional”
	1971-11- “Ayer y hoy”
	1972-01- “Oro y política (1)”
	1972-02- “Oro y política”

BIBLIOGRAFIA

- ALCARAZ, Joaquín (1971): “Reflexiones de un obrero: noticias tristes”, dins *SALTUV Información* (novembre), p. 4.
- BALLESTER, Josep (1992): *Temps de quarantena (1939-1959)*, 3 i 4, València.
- BATALLER CATALÀ, Alexandre (2015): “Els clàssics, la terra i jo (1954) d’Alfons Verdeguer, en el camí de les geografies literàries”, dins *XVIIè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (València, 7-10 de juliol) [resum disponible a: <<http://ocs.uv.es/index.php/AILLC/AILLC2015/index>>].
- BOLADO, Macario; YARZA, Manuel i A. GONZALVO (1971): “Alfonso Verdeguer ha muerto”, dins *SALTUV Información* (novembre), pp. 2-3.
- BOOKCHIN, Murray (2000): *Los anarquistas españoles: los años heroicos 1868-1936*, Numa ediciones, València.
- CASANOVA, Julián (2006): “Anarquistas en el Gobierno de la República”, dins *El País* (4 de novembre).
- CASP, Xavier (1943): *Volar...*, Tipografía Jesús Bernés, València.
- (1978): “Alfonso Verdeguer en el recort viu”, dins *Murta*, 6 (octubre).
- CARBÓ, Ferran i Vicent SIMBOR (1993): *La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l’Abadia de Monserrat, València-Barcelona.

- CORTÉS, Santi (2002): *Manuel Sanchis Guarner (1911-1981): una vida per al diàleg*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València/Barcelona.
- (2006): *Ensenyament i resistència cultural: els cursos de llengua de Lo Rat Penat (1949-1975)*, Denes, Paiporta.
- COS-GAYÓN, F. (1972): “En recuerdo de Alfonso Verdeguer”, dins *SALTUV Información* (març), p. 19.
- DIVERSOS AUTORS (1968-1980): *Gran Enciclopèdia Catalana*, Edicions 62, Barcelona [en línia].
<www.enciclopedia.cat/>
- (1973): *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, Manuel Mas, València.
- (2005): *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*, Editorial Prensa Valenciana, València, vol. 9.
- DOLÇ, Miquel (1962): “Los viajes de Alfons Verdeguer”, dins *Las Provincias* (8 d'abril).
- FERRER SOLIVARES, Enric (1981): *Literatura i societat: País Valencià, segle XX*, Eliseu Climent, València.
- FLOR, Vicent (2011): *Noves glòries a Espanya: anticatalanisme i identitat valenciana*, Afers, Catarroja.
- FUSTER, Joan (1976): *Un país sense política*, Edicions de la Magrana, Barcelona.
- (1994): *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, Eliseu Climent, València.
- (1997-2010): *Correspondència*, vol. 1, 4, 7, 10 i 12, 3 i 4, València.
- LEVANTE-EMV (2016): “Enric Sòria dirigirà la Biblioteca d'Autors Valencians que puso en marcha Fuster”, dins *Levante-EMV* (16 d'abril).
- MARTÍ SOBRECASAS, José (1972): “El País Valenciano”, dins *SALTUV Información* (abril).
- MARTÍNEZ RODA, Federico (1998): *Valencia y las Valencias: su historia contemporánea (1800-1975)*, CEU San Pablo, València.
- MASCARELL I GOSP, Josep (1961): *Amics de muntanya: excursionisme i plantes medicionals*, Sicània, València.
- MOLLÀ, Damià i Eduard MIRA (1986): *De impura natione*, Tres i Quatre, València.
- PEIRATS, José (1971): *La CNT en la revolución española*, Ruedo Ibérico, París.
- PELLICER I BORRÀS, Joan Enric (2003): *L'ensenyament de la llengua catalana al País Valencià (1238-1939)*, Tesi Doctoral, Universitat de València [en línia].
<www.tdx.cat/bitstream/10803/9624/1/pellicer.pdf>

- PÉREZ MARCO, A. (2014): “75 anys de la fundació d’editorial Torre (1939-1966). Una editorial amb el nom de la torre de Paterna en la València de postguerra”, dins *El testar de Paterna* (hivern 2013-2014), pp. 6-19.
- PUCHE, F. P. (2014): “SALTUV se estrena con autobuses en la línea 7”, dins *Las Provincias* (14 de maig).
- RIPOLL DOMÈNECH, Faust (2010): *Valencianistes en la postguerra: estratègies de supervivència i de reproducció cultural (1939-1951)*, Afers, Catarroja-Barcelona.
- SMYTH, Terence M. (1977): *La CNT al País Valencià: 1936/1937*, Eliseu Climent, València.
- THOMAS, Hugh (1978): *La guerra civil española*, Grijalbo, Barcelona.
- VERDEGUER I GONZÁLEZ, Alfons (1954): *Els clàssics, la terra i jo*, Editorial Torre, València.
- (1957): “De bello troiano”, dins *Els Autors de l’Ocell de Paper*, 15, Barcelona.
- (1958): *Greco en la meua tinta*, Editorial Torre, València.
- (1961): *Viatge a Ausiàs March*, Editorial Torre, València.
- VERDEGUER I SAPENA, Salvador (1954): *El crit de la lluernà*, Editorial Torre, València.

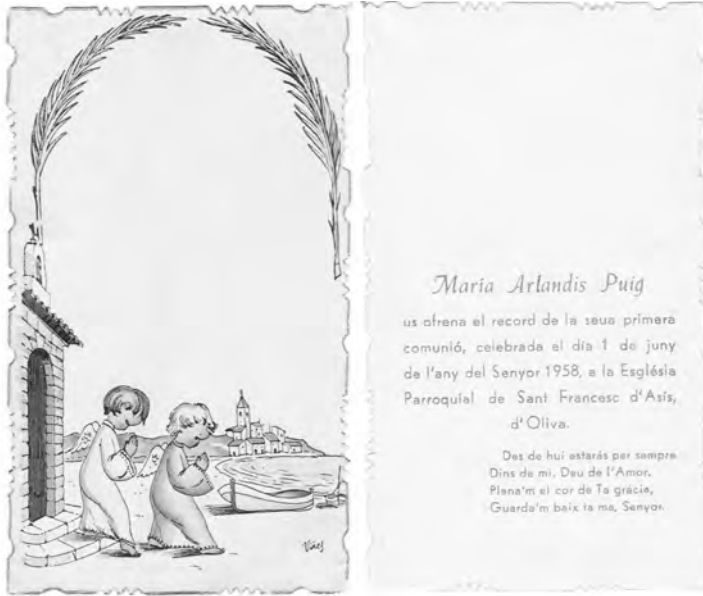

Figura 1. Estampa de primera comunió de Maria Arlandis Puig (Fons familiar de Xelo Costa i Vicent Puig).

Figura 2. Conversa sobre Alfons Verdeguer. D'esquerra a dreta: Maria i Antoni Arlandis, Maria i Vicent Puig. Les dues parelles de germans, de menuts, van conèixer Alfons Verdeguer (Foto de Teresa Peiró).

Figura 3. Isabel Puig i la seua neboda Maria. De jove, Isabel va participar en excursions amb Alfons Verdeguer, quan venia a Oliva amb la seua esposa Rosario Campos (Foto de Francesc Devesa).

Figura 4. Excursió al camp d'Oliva. Al centre de la imatge, Isabel Puig; a la dreta, Antonio Arlandis Barber (baix) i Alfons Verdeguer (dalt) (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 5. De paella a la Font del Garrofer (Oliva). Al fons, Alfons i Rosario; al seu costat dret, Maria Puig; en primer pla, Antonio Arlandis; i a la seua esquerra, els fills Maria i Antoniet (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 6. Excursió a Oliva. D'esquerra a dreta: Llorenç i Alfons, Isabel Puig amb el seu fill al braç, Maria Puig Mahiques i, al seu darrere, Rosario, l'esposa d' Alfons. A la dreta, els xiquets Antoniet i Maria (baix). El darrer xiquet de dalt és Vicent Puig (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 7. D'excursió al camp amb la colla d'Oliva. Alfons Verdeguer a l'esquerra de la imatge (Fons familiar d'Isabel Puig).

Figura 8. Alfons Verdeguer i Rosario Campos a un camp de tarongers, a Oliva (Fons familiar d'Antoni Arlandis Puig).

Figura 9. Primera comunió del xiquet Toni Arlandis Puig, *Antonieta*, situat en segona fila, a la dreta, amb ulleres, a la carretera de Dénia (Oliva). El matrimoni Verdeguer-Campos a l'esquerra (Fons familiar d'Antoni Arlandis Puig).

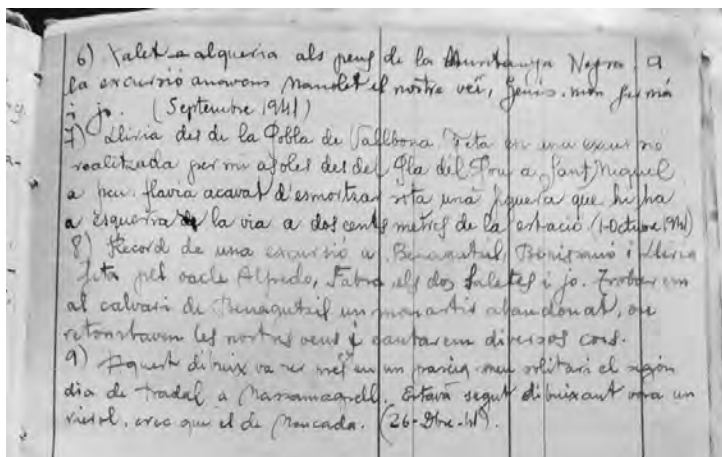

Figura 10. Notes manuscrites d'Alfons Verdeguer sobre excursions, any 1941 (Fons familiar de Lorenzo Josende Campos).

Figura 11. Alfons Verdeguer, foto de l'orla de Llicenciatura en Dret, any 1945 (Fons familiar de Lorenzo Josende Campos).

Figura 12. Portada del llibre d'Alfons Verdeguer, *Viatge a Ausiàs March* (Foto de Francesc Devesa).

Figura 13. Celebració dels 25 números de la col·lecció L'Espiga. València, 28 de juliol de 1956. D'esquerra a dreta: Vicent Andrés Estellés, Alfons Verdeguer, Xavier Casp, Miquel Adlert i Maria Beneyto. Dempeus, darrere de Casp, la seua esposa Roser. Al fons, Joan Valls.

Figura 14. Celebració dels 40 números de L'Espiga. Maig de 1960. Alfons Verdeguer, dempeus a la dreta. Al mateix costat, asseguts, Xavier Casp i Miquel Adlert.

Figura 15. Celebració dels 40 números de L'Espiga. Maig de 1960. Dret, llegint, Miquel Dolç. Al seu costat, Alfons Verdeguer. A l'esquerra, Sanchis Guarner i, al seu costat, Roser, esposa de Casp.

Figura 16. Portada de la revista *SALTUV Información*, novembre de 1964.

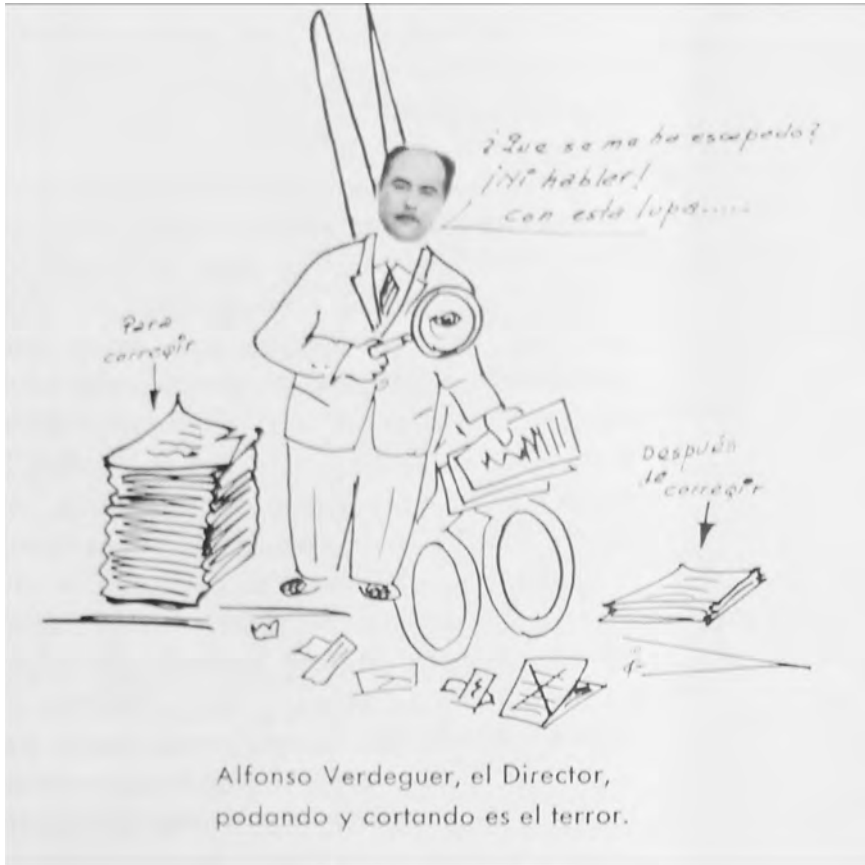

Figura 17. Vinyetes satíriques del Consell de Redacció de *SALTUV Informació*, per a celebrar el primer any de la revista. Dibuix que representa el director, Alfonso Verdeguer

Figura 18. Màquina d'escriure utilitzada per Alfonso Verdeguer, conservada pel seu fill Llorenç (Foto de Francesc Devesa).

Figura 19. Antoni Arlandis i Lorenzo Josende a Oliva, el 10 de juny de 2017, abans d'iniciar la visita a Beniarjó (Foto de Francesc Devesa).

Figura 20. Recordant el *Viatge a Aasiàs March*. D'esquerra a dreta: Vicent Puig, Joan Francesc Simó, Lorenzo Josende i Toni Arlandis (Francesc Devesa, Beniarjó, 10 de juny de 2017).

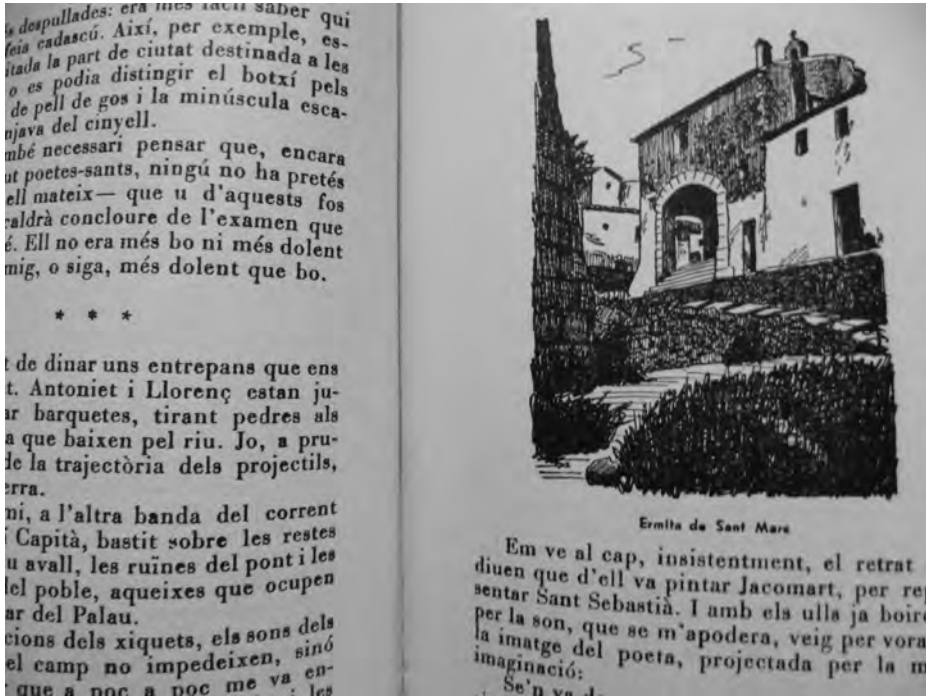

Figura 21. Interior del llibre *Viatge a Ausiàs March*. Gravat de l'ermita de Sant Marc (Beniarjó) (Foto de Francesc Devesa).

Figura 22. Recordant el *Viatge a Ausiàs March*. Guaitant el riu Serpis des de la barana. En primer pla, Llorenç (Francesc Devesa, Beniarjó, 10 de juny de 2017).

RESUMS / 'ABSTRACTS'

El yacimiento prehistórico de El Collado (Oliva, Valencia): una necrópolis de los últimos cazadores de la Península Ibérica

JUAN F. GIBAJA
XAVIER TERRADAS
BERTA MORELL
FLORENCE ALLIÈSE
MARIA EULÀLIA SUBIRÀ

Este artículo pretende dar a conocer los últimos estudios que hemos realizado en el yacimiento arqueológico de El Collado en relación a su cronología, sus prácticas funerarias y el análisis de sus instrumentos de piedra. Este yacimiento es excepcional en el oeste del Mediterráneo, especialmente por dos motivos: en primer lugar, porque son muy pocos los asentamientos al aire libre, pertenecientes a las últimas comunidades de cazadores-recolectores, ocupados de manera reiterada durante numerosos siglos; en segundo lugar, y además, porque en la zona excavada se documentaron hasta catorce enterramientos, que han sido fechados a través de un amplio número de dataciones radiocarbónicas sobre muestras óseas humanas. Los resultados de estos análisis han demostrado que se trata de una las necrópolis más antiguas de la Península Ibérica.

Todo ello denota la importancia que para aquellas sociedades tuvo el territorio que actualmente ocupa la localidad de Oliva. Fue un lugar perfecto para vivir, que ocuparon en reiteradas ocasiones y que fue utilizado como espacio funerario para inhumar a numerosos individuos de la población que allí vivió.

This paper aims to present the latest studies on the funerary practices and the lithic industry of the archaeological site of El Collado. It is an exceptional site in the west of the Mediterranean, especially for two reasons: first, because there are very few documented open-air settlements which belong to the latest hunter-gatherer communities that had been repeatedly occupied during many centuries; secondly, because fourteen burials, which have been dated using a large number of radiocarbon samples from human bone samples, were already documented in the excavated area. The results of these analyses have shown that it is one of the oldest necropolis in the Iberian peninsula.

Consequently, it appears to be evident that the territory of the present time Oliva had an enormous importance for those societies. It was the perfect place to live and was occupied on several occasions, being also used as a funerary site to bury numerous individuals of the existing population at that time.

PALABRAS CLAVE: Península Ibérica / Oliva (Valencia) / Mesolítico / Comunidades cazadoras-recolectoras / Prácticas funerarias.

KEY WORDS: Iberian Peninsula / Oliva (Valencia) / Mesolithic / Hunter-Gatherer Communities / Funerary practices.

Notícia de Carroccio da Costa (Carròs): pirata, cavaller, almirall, senyor de Rebollet i fundador d'Oliva

ABEL SOLER MOLINA

El *cursus honorum* de Carròs o Carroccio (ca. 1204-1275), fill del “comte” genovés de Siracusa i “príncep dels pirates” Alamanno da Costa, és representatiu d'aquells aventurers del segle XIII que s'enriquiren i s'ennobliren gràcies a l'expansió de l'Europa feudal sobre un Islam decadent. Foragitat de Sardeya pels seus connacionals, Jaume I féu d'ell un “cavaller novell” i un almirall (1229-1230), i el guardonà amb la senyoria de Rebollet i altres possessions, rendes i responsabilitats de govern a València. L'ennoblit Carròs establí una pobla al castell de Rebollet (1240-1242) i una vila a Oliva (1256), i fou el fundador del que seria, a partir del 1449, el comtat dels Centelles. Aquests volgueren mitificar l'origen de Carròs fent-lo fill d'un “comte alemany”, però la documentació medieval ho desmenteix.

The cursus honorum of Carròs, or Carroccio (ca. 1204-1275), son of the so-called “count” of Siracuse, of Genoa, and also “Prince of the Pirates”, Alamanno da Costa, is representative of the XIIIth century adventurers, who became both rich and members of the nobility due to the expansion of the medieval Europe over a Islam in decadence. Expelled from Sardinia by his own nationals, Jaume I made him first knight and then admiral (1299-1300) and was later granted the Domain of Rebollet and some other estate, as well as rents and government duties in Valencia. The newly made nobleman Carròs established a settlement around the Castle of Rebollet (1240-1242) and a township in Oliva (1256) and was also the founder of what the passing of time would be known as the County of Centelles. His background was altered with a pretended origin as the son of a German count, a fact which is refuted by diverse medieval documents of his time.

PARAULES CLAU: Pirateria / Colonització feudal / Carròs / Alamanno da Costa / Oliva / La Font d'en Carròs / Castell de Rebollet / Mare de Déu de Rebollet.

KEY WORDS: Piracy / Feudal colonization / Carròs / Alamanno da Costa / Oliva / La Font d'en Carròs / Castle of Rebollet / Virgin Mary of Rebollet.

Un genovés a Oliva en el segle XVIII

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

La lectura de l'inventari de propietats de Juan Bautista Grifo, vilatà d'Oli-va d'origen genovés, ens permet fer una ullada sobre la vida quotidiana de la localitat als segles XVII i XVIII. La tipologia de l'habitatge urbà, el conreu de la seda, el comerç, el consum de xocolata i altres aspectes curiosos desfilen davant els nostres ulls conformant una visió, de la qual no pot quedar exclo-sa Gènova, territori natal del personatge, ni les relacions que manté la dita república, des de les acaballes de l'Edat Mitjana, amb el territori valencià en general, però més concretament amb la ciutat de València i algunes poblaci- ons de la Safor.

The reading of the inventory of the properties of Juan Bautista Grifo, a resident of Oliva born in Genoa, enables us to have a look at the everyday life of the town during the XVIIth and XVIIIth centuries. The typology of the urban life, the silk trading, the intake of chocolate and some other curious aspects parade in front of our eyes, making a picture from which Genoa, the city of birth of our this character, cannot be excluded. Neither can the relations he maintained from the end of the Middle Age with the Republic of Genoa, and diverse populations in the valencian territory, especially the city of Valencia and some other towns in shire of La Safor.

PARAULES CLAU: Segle XVII / Segle XVIII / La Safor / Sericicultura / Xocolata / Gregori Maians / Repoblació / Genovesos.

KEY WORDS: XVIIth century / XVIIIth century / La Safor / Silk culture / Chocolate / Gregori Maians / Resettlement / Genoese.

Nuclis dispersos singulars d'hàbitats urbans al municipi d'Oliva des de les acaballes del segle XIX fins a l'any 1940

JOAN FRANCESC PI I APARICI

La pretensió de l'article és posar en vàlua històrica nuclis d'habitació dispersos pel terme municipal d'Oliva, que hom va registrar documentalment des de les acaballes del segle XIX fins a l'any 1940; que per raons econòmiques i logístiques es desenvoluparen en un urbanisme conseqüent i legal llavors; i que, al darrer quart del segle XX, van ser cèl·lules d'altres alternatives urbanes modernes amb el Pla Urbanístic d'Oliva de 1982.

The aim of this article is to trace historically the diverse dispersed settlements existing in the municipality of Oliva, which were first documented in the late XIXth century and until 1940. These settlements were, both for economic and logistic reasons, developed into a mindful and legal urbanism, and became in the last quarter of the XXth century the genes of other modern urban alternatives, which were evidenced by the Oliva urban planning document of 1982.

PARAULES CLAU: Alqueries / Assagador / Camí / Carretera / Cases de faena / Ciutat / Fàbrica / Font / Habitatge / Hortes / Nuclis de població / Nuclis singulars / Nuclis urbans / Oliva / Partida / Pla Urbanístic / Posada / Terme municipal / Urbanes / Urbanisme / Venta / Vil·les / Habitatges.

KEY WORDS: Farmhouses / Farmer / Road / Farm houses / City / Factory / Fountain / Housing / Orchards / Populations / Oliva / Rural / Urban planning / Sale / Town / Inhabitants.

La història del palau dels Centelles al segle xx a través de la figura d'Egil Fischer i el seu llegat

ELENA CANTO MUÑOZ

L'article que ací es presenta tracta d'acostar-nos a la història del s. xx del palau dels Centelles d'Oliva. Tot això, a través del llegat documental i gràfic de l'arquitecte danès Egil Fischer referent al monument.

A través del seu estudi, ens aproximarem tant a l'arquitecte com al seu projecte de Museu d'Art Espanyol a Copenhaguen que es va unir amb la història del palau dels Centelles. Així, presentarem quin va ser el seu objectiu; de quina manera el seu pla es va entrelaçar amb el palau; com va ser la seua forma de treballar i quins van ser els inconvenients a què va haver de fer front. Tot això ens ajudarà a entendre millor tant E. Fischer com l'estat actual en què es troba el palau.

Ens mostrarà, a més, la importància d'aquest llegat, que ens permet acostar-nos a un dels monuments més importants que va dominar la nostra localitat, del qual malauradament són pocs els vestigis que perduren, però que hem de posar-lo en valor.

The aim of this article is to take the reader to the history of the Palace of Centelles in the xxth century. By the means of the documents and graphic legacy concerning the monument of the Danish architect Egil Fischer.

Through his studies one can get to know more about the architect's life and also the project of the building of a Spanish Art Museum in Copenhagen, a project which was linked with the history of the Palace of Centelles. Accordingly, we will explain the aim of this project and in what way this plan was intertwined with the palace itself, what his work was like and the drawbacks which were faced during the process. All these data will help us understand better both Egil Fischer's views and the current state of the palace.

Besides, this article will show us the importance of this legacy, which will approach us to one of the most important monuments in our village, in spite of the fact that very little of the former monument exists at the present time, a fact that makes it even more relevant to preserve it.

PARAULES CLAU: Egil Fischer / Palau dels Centelles / Oliva / Segle xx / Llegat / Museu d'Art Espanyol / Copenhaguen.

KEY WORDS: Egil Fischer / Palace of Centelles / Oliva / xxth century / Legacy / Spanish Art Museum / Copenhagen.

Un valencianista de postguerra a Oliva: Alfons Verdeguer

FRANCESC DEVESA I JORDÀ

Durant els anys 50 i 60 del segle xx, Alfons Verdeguer i González, escriptor valencianista (València, 1923-1974), manté una relació d'amistat amb la família Arlandis-Puig d'Oliva. Amb la intenció de cridar l'atenció sobre el personatge i aportar algunes dades a la seua biografia, hem revisat les dades disponibles i les aportacions o records dels olivers que el van conèixer i dels seus familiars actuals.

Fill del poeta Salvador Verdeguer, Alfons estigué vinculat al grup de l'Editorial Torre, liderat per Xavier Casp i Miquel Adlert. Va escriure tres llibres en la col·lecció L'Espiga: *Els clàssics, la terra i jo* (1954), *Greus en la meua tinta* (1958) i *Viatge a Ausiàs March* (1961). El seu darrer llibre és una excursió literària a la recerca de les vivències del gran poeta del segle xv. Verdeguer relata el seu viatge a peu des d'Oliva a Beniarjó, acompanyat per dos xiquets, Antoni Arlandis (Antoniet) i Lorenzo Josende (Llorenç), fill dels amics d'Oliva, el primer, i fillol d'Alfons, el segon.

Alfons Verdeguer i González (Valencia, 1923-1974), a writer in Valencian language, developed a relation of friendship with the Arlandis-Puig, from Oliva, family during the 50's and 60's in the xxth century. We have reviewed both the existing data and the memories and memorabilia of those in Oliva who got to know him and also his still living relatives, all this in order call the attention of the general readers on this character and also make a contribution to his biography.

*Son of the poet Salvador Verdeguer, Alfons was linked to the printing company Editorial La Torre, lead by Xavier Casp and Miquel Adlert. He wrote three books printed in the collection L'Espiga: *Els Classics, la Terra i Jo* (1954), *Greus en la meua Tinta* (1958) and *Viatge a Ausiàs March* (1961). This last book is a literary journey in search of the memories of this great poet of the xvth century. Verdeguer tells the readers about his journey on foot from Oliva to Beniarjó, together with two kids, Antoni Arlandis (Antoniet) and Lorenzo Josende (Llorenç), the former a son of some friends from Oliva and the latter a Alfons's godson.*

PARAULES CLAU: Alfons Verdeguer / Valencianisme de postguerra / Prosa valenciana de postguerra / Editorial Torre / Oliva / Família Arlandis-Puig / Beniarjó / Ausiàs March / Revista *SALTUV Informació* .

KEY WORDS: Alfons Verdeguer / Post-war valencianism / Valencian post-war narrative / Editorial La Torre / Oliva / Arlandis-Puig family / Beniarjó / Ausiàs March / SALTUV Información magazine.

ÍNDEXS DELS 'CABDELLS' ANTERIORS

CABDELLS I

- A. ESTEVE BLAY, "Certificat de naixement", p. 11.
- M. MARTÍ I ASCÓ, "Presentació", p. 13.
- CONSELL DE REDACCIÓ, "Els quatre aniversaris", p. 15.
- P. E. MULLER, "A la recerca del palau", p. 21.
- J. SENDRA I MOLIÓ, "L'abús de poder als feus sards del comte d'Oliva en un decret del virrei Madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)", p. 29.
- J. CASTELL BOMBOÍ, "Les religioses clarisses i els Borja-Centelles", p. 41.
- F. GIL PERICÁS, "El sistema beneficial de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva, del segle XIV al XIX", p. 51.
- J. SANCHIS COSTA, "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", p. 79.
- M. MARTÍ I ASCÓ, "Sobre l'antiga confraria de la Sang d'Oliva", p. 101.
- A. MESTRE SANCHIS, "*Apuntamientos de Oliva*, tres volums en el fons documental mayansià", p. 123.
- E. CASANOVA, "La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)", p. 129.
- J. F. PI I APARICI, "El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d'Oliva i la vessant social de la mateixa", p. 153.
- RECULL DOCUMENTAL, p. 169.

CABDELLS II

- M. MARTÍ I ASCÓ, "Represa i comiat", p. 11.
- J. SANCHIS COSTA, "Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 15.
- M. MARTÍ I ASCÓ, "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda", p. 47.
- G. TORE, "El feu d'Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l'època del comte-duc d'Olivares", p. 75.
- G. MURGIA, "El Regne de Sardenya i els feus d'Oliva durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648)", p. 85.
- A. MESTRE SANCHIS, "Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans", p. 91.
- E. CEBRIÁN, "La restauració de la Mare de Déu del Rebollet", p. 113.

- P. INEBA TAMARIT, “Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet”, p. 127.
V. F. LLOPIS CARDONA, “La Capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies”, p. 133.
E. GIL MUÑOZ, “Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster”, p. 151.
RECU LL DOCUMENTAL, p. 167.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCIA, “Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV”, p. 11.
F. CARBONI, “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI”, p. 29.
B. ANATRA, “Reflexos de la crisi Camarassa en l'estat sard d'Oliva”, p. 61.
J. SENDRA I MOLIÓ, “El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII”, p. 71.
F. PONS FUSTER, “Sobre la peste de Oliva de 1785”, p. 95.
M. DEL REY AMAT, “Les cases del carrer Tamarit en Oliva”, p. 119.
MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS, “Monumentos de Oliva: XI.- El carrer de les Moreres”, p. 143.
F. MESTRE PONS, “Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva”, p. 146.

CABDELLS IV

- A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 11.
V. FELIP SEMPÈRE, “Antecedents de la conquesta”, p. 17.
V. FELIP SEMPÈRE, “Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada”, p. 27.
V. FELIP SEMPÈRE, “Els Centelles, senyors de Nules”, p. 37.
V. FELIP SEMPÈRE, “Recull d'imatges”, p. 47.
V. FELIP SEMPÈRE, “Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva”, p. 65.
V. FELIP SEMPÈRE, “Els Centelles, senyors de Nules i Comtes d'Oliva”, p. 73.
V. FELIP SEMPÈRE, “La successió de Pere de Centelles”, p. 93.
V. FELIP SEMPÈRE, “L'inventari del Palau d'Oliva”, p. 101.
APÈNDIX DOCUMENTAL, p. 109.

CABDELLS V

- A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 9.
“2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva”, p. 11.
J. SENDRA I MOLIÓ, “La toponímia urbana d'Oliva”, p. 15.
C. LLOPIS BAUSET, “Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc”, p. 53.

- F. SENDRA BAÑULS, “Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva”, p. 81.
- J. F. PI I APARICI, “José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005”, p. 105.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Internacionals d’Història dels Centelles i del Comtat d’Oliva (18 d’abril de 1999)”, p. 167.
- F. FERRER PASTOR (†), “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”, p. 171.
- A. ESTEVE BLAY, “Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva”, p. 192.
- “Normes d’edició de *Cabdells*”, p. 205.

CABDELLS VI

- V. CANET I LLIDÓ, “Presentació”, p. 7.
- I. BUSSA, “La documentació sobre els Estats Sards d’Oliva”, p. 9.
- F. MESTRE PONS, “Breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d’Oliva”, p. 83.
- I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, “Redescobrint la ‘Glòria’ de la Capella del Santíssim Crist de l’església de Sant Roc d’Oliva”, p. 97.
- V. C. NAVARRO OLTRA, “Sobre el topònim *awr:ba* del districte de Dénia islàmica”, p. 115.
- F. PONS MONCHO [amb pròleg de J.A. GISBERT SANTONJA], “*Erudició Espar-sa*: recull d’articles breus de temàtica local”, p. 133.
- “Normes d’edició de *Cabdells*”, p. 203.

CABDELLS VII

- V. CANET I LLIDÓ, “Presentació”, p. 7.
- M. HERRANZ LÓPEZ, I. MARTÍNEZ GIL, P. PORTA GARCIA, B. MARTÍ MORANT, R. TERCERO LOZANO i F. GULINO, “La casa del Rellotge d’Oliva: projecte de restauració”, p. 9.
- V. GIRAU MESTRE, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. MALONDA MESTRE, C. MIÑANA ESCRIVÀ, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU, J. SENDRA MOLIÓ i V. BARRERES MARTÍNEZ, “Els ‘xiquets de Rússia’ d’Oliva”, p. 69.
- M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d’Oliva”, p. 83.
- V. F. LLOPIS CARDONA, “Restauració d’una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit”, p. 97.
- J. F. PI I APARICI, “Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l’heràldica”, p. 117.

- E. ORQUÍN LLORCA, “Ressenya de l’Exposició d’Art Religios celebrada a la Cripta de l’església de Santa Maria en maig de 2008”, p. 133.
- A. CARDONA BALLESTER [amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ], “Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria”, p. 151.
- S. CARDONA MIRALLES (†), “*Erudició esparsa: Recull d’articles breus de temàtica local*”, p. 185.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEVESA, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, “L’ermita de Sant Antoni d’Oliva: projecte de restauració”, p. 7.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)”, p. 77.
- E. MOSCARDÓ SABATER, “¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l’arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Safor-Valldigna”, 101.
- J. E. ALONSO I LÓPEZ, “Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer”, p. 127.
- A. FERRANDO MENA, “Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l’Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX”, p. 151.
- R. M. GIRAU BORRÀS i J. ESCRIVÀ ENGUIX, “La fotografia com a font històrica: la galeria d’alcaldes d’Oliva”, p. 177.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, “L’Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l’Ajuntament d’Oliva la declaració de l’any 2010 com a any Ciscar”, p. 9.
- A. ESTEVE BLAY, “El projecte pren forma”, p. 11.
- R. M. GIRAU BORRÀS, “El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció”, p. 15.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Arrancada de l’any Ciscar. 27 de març de 2010”, p. 25.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Visita del Veler escola Pelegrina a la costa d’Oliva”, p. 29.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Concert homenatge de l’Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar”, p. 35.
- A. ESTEVE BLAY, “Conferència homenatge del Centro de Historia y Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar”, p. 39.
- A. ESTEVE BLAY, “L’Exposició. Gabriel Ciscar Ciscar. L’home, el marí, el polític”, p. 41.
- A. ESTEVE BLAY, “Les Jornades d’Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L’home, el marí, el polític”, p. 57.

A. ESTEVE BLAY, “Homenatge de l’Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis”, p. 65.

J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Lliurament d’agraïments”, p. 79.

A. ESTEVE BLAY, “Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l’Església a la plaça Raconada de Alonso. 19 de desembre de 2010”, p. 81.

FE D’ERRATES

En aquest número, les fotos de les pàgines 139, 140, 141, 142 i 143 són obra de J. Sendra, mentre que la foto de la pàgina 16 s’ha d’atribuir a J. C. Fuster.

CABDELLS X

A. SOLER, “Un document inèdit d’Ausiàs March, relacionat amb el comte d’Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)”, p. 5.

J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d’Oliva (segles XVI–XVII) (1a part)”, p. 15.

J. MAS I MARTÍ I J. NOGUERA I MENGUAL, “L’empremta morisca a la vila d’Oliva després del 1609”, p. 77.

A. MESTRE SANCHIS, “Del camí Vell de Dénia i les ermites”, p. 89.

A. CARDONA BALLESTER, “Casa del Marxucal, lloc de pau”, p. 99.

R. M. GIRAU BORRÁS I J. ESCRIVÁ ENGUIX, “L’ajuntament en guerra (1936–1939)”, p. 161.

P. PÉREZ LEDO I G. BELTRÁN LÓPEZ, “La senyalització dels recursos turístics del centre històric d’Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics”, p. 195.

CABDELLS XI

J. IVARS PÉREZ, “Intervenció a la torre de la Comare: Palau dels Centelles”, p. 5.

J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d’Oliva (segles XVI–XVII) (2a part)”, p. 19.

D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, “L’enigma Sanxis Maians i dues concessions nobiliàries de la Casa d’Àustria”, p. 67.

G. BARGUES GUZMÁN, M. J. COMPANY IBÁÑEZ, P. DE LA PIEDRA CUBELLS, V. GUILLEM BARBER, A. LLECHES CARDONA I M. A. MORANT RAMIRO, “La casa del Marxucal d’Oliva: Projecte de restauració”, p. 91.

CABDELLS XII

M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Un tren, una foto i uns quants records”, p. 5.

F. DEvesa i Jordà, “Els Centelles a la col·lecció *Monumenta Borgia*”, p. 9.

- F. BARBER CASTELLÀ, “Els Miranda, una família burgesa de l’Oliva del segle XVII”, p. 31.
- L. BOLO MARTÍNEZ, “L’últim forn de calç d’Oliva”, p. 45.
- V. MORERA BERTOMEU i A. CARDONA BALLESTER, “Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet”, p. 67.

CABDELLS XIII

- R. GALERA HERNÁNDEZ, “Aproximació biogràfica del cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d’Oliva, sota el regnat d’Alfons el Magnànim (1408-1458)”, p. 5.
- V. OLASO I SENDRA, “Oliva en *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, de Jacqueline Guiral”, p. 41.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El ducat d’Osuna”, p. 47.
- D. CALDES SÁNCHEZ, “Aproximació al paisatge històric d’Oliva: l’espai urbà (I)”, p. 71.

CABDELLS XIV

- D. CALDES SÁNCHEZ, “Aproximació al paisatge històric d’Oliva: l’espai rural (II)”, p. 5.
- R. GALERA HERNÁNDEZ, “El comte d’Oliva, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, durant el regnat de Joan II (1458-1478)”, p. 45.
- V. OLASO I SENDRA, “Els Centelles al servei de la Corona espanyola”, p. 89.
- F. BARBER CASTELLÀ, “Conflictes entre les elits: la disputa per un benefici eclesiàstic a Santa Maria. Els Maians contra la família Sala (1727-1766)”, p. 97.
- A. MESTRE SANCHIS i S. FERRANDO PALOMARES, “Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII”, p. 119.
- V. BARRERES MARTÍNEZ, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. GIRAU MESTRE, V. MALONDA MESTRE, V. MAYANS I PEIRÓ, X. MIÑANA ESCRIVÀ, P. MOLL TORRES, J. RAMON MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU i J. SENDRA I MOLIÓ, “Paisatges de guerra: La Guerra Civil i la Postguerra a Oliva”, p. 159.

Tots aquests articles els podeu consultar en format PDF a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-01-2018]